

ARS
HUNGARICA
1996

2

SZERKESZTI

SZENTESI EDIT
MÉSZÁROS F. ISTVÁN

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

DÁVID FERENC
GALAVICS GÉZA
MAROSI ERNŐ
PATAKI GÁBOR
TÍMÁR ÁRPÁD

SZEMLE

WEHLI TÜNDE

Felelős kiadó az Intézet igazgatója
MTA Művészettörténeti Kutató Intézet

ARS HUNGARICA

XXIV. évfolyam 2. szám

1996

A Magyar
Tudományos Akadémia
Művészettörténeti
Kutató Intézetének
Közleményei
Bulletin of the
Institut of
Art History of the
Hungarian Academy of
Sciences

TARTALOM

TANULMÁNYOK

- Róka Enikő: Pecz Samu Szilágyi Dezső téri református temploma és a protestáns centralizáló templomépítészeti hagyomány 117
- Alexandru Avram – Dávid Ferenc: A nagyszebeni Brukenthal palota belső díszítése 177
- Horváth Hilda: Gróf Pálffy János (1829–1908) pozsonyi palotájának berendezése 189

DOKUMENTUM

- Sas Péter: Kolozsvár látképei a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokának gyűjteményében 207
- Szakács Béla Zsolt: Egy levelezőlap a Szentkoronáról 219

SUMMARIES

SZEMLÉ

Szilárdfy Zoltán: Kovács Péter – Szelényi Károly: A barokk Székesfehérvári várt.	223
Kerny Terézia: Szent László népi tisztelete	231
Mikó Árpád: Csonka Ferenc 80. születése napjára	237
Mendöl Zsuzsanna: Ferkai András: Buda építésze a két világháború között	241
Szabó Júlia: Haulisch Lenke: Scheiber Hugó	245
Vekerdi László: Fülep Lajos: Egybegyűjtött írások II.	249

NEKROLÓGOK

Aradi Nóra: Dr. Lánicz Sándor (1919–1995)	255
Kerny Terézia: In memoriam Dénes Zsuzsa (1919–1996)	257

ERRATA	259

SUMMARIES / ZUSSAMENFASSUNGEN

Enikő Róka: Samu Pecz's Calvinist Church at Szilágyi Dezső Tér and Centalising Tendencies in Protestant Architecture	172
Alexandru Avram – Ferenc Dávid: Interieurs im Palast Brukenthal zu Hermannstadt	186
Hilda Horváth: Der Preßburger Palast von Grafen János Pálffy (1829–1908)	205

Róka Enikő

PECZ SAMU SZILÁGYI DEZSŐ TÉRI REFORMÁTUS TEPLOMA ÉS A PROTESTÁNS CENTRALIZÁLÓ TEPLOMÉPÍTÉSZETI HAGYOMÁNY

Pecz Samu 1888-ban a debreceni Kossuth utcai református templom elkészülte alkalmából tanulmányt jelentetett meg a protestáns templomok építéséről a *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönyé*-ben. Ebben összefoglalta a protestáns templomépítéset problematikáját, és közölte azt az ötszög-alaprajzú ideáltervet, amiből később a Szilágyi Dezső téri templom született. A közölt alaprajzon az ötszög négy oldala karéjokkal, ötödik oldala rövid hajóval bővített, középpontjában az Úr asztala, a bejárattal szemben levő pillér előtt a szószék áll.

Hogyan jutott el Pecz a geometriai és liturgikus középpont egybeszerkesztéséhez? Milyen okai és milyen hagyományai vannak a centrális alaprajznak a protestáns templomépítészetben? Mi a különbség az evangélikus és református templomok belső elrendezése között, és miért éppen kálvinista templom számára tartotta ideálisnak Pecz ezt a formát? Vajon több évszázados protestáns tradícióhoz nyúlt vissza, vagy a liturgiai követelményekből kiindulva önállóan jutott el a centrális alaprajzhoz? Ezekre a kérdésekre kíséreltem meg választ találni dolgozatom első fejezetében, ahol Pecz Samu épületét az európai és magyar centralizáló protestáns templomépítészetrel együtt vizsgálom. Ebben a kitekintésben elsősorban az alaprajzok és a belső elrendezés elemzésére kerül sor. Noha a korabeli szakértő közönység igen nagyra értékelte Pecz Samu budai templomát, az építészettörténeti szakirodalom ezidáig nem foglalkozott vele. Fülep Lajos lesújtó kritikája után, 1942-ben Schulek János elismeréssel szölt ugyan a templomról, de részletes építéstörténetét azóta sem írták meg. Mennyiben változott az 1888-as eredeti alapséma a Szilágyi Dezső téri (korabeli nevén: Fazekas téri) templomon, milyen fázisokon keresztül nyerte el ma is látható végső formáját? Dolgozatom második fejezetében ezt a hiányt igyekszem pótolni.¹

I. Centralizáló törekvések a protestáns templomépítészetben

A francia hugenotta építészetben már a XVI. században megjelent a centrális alapformájú templom ideája, ami a XVII. és XVIII. század során számtalan variációban terjedt el Európa protestáns vidékeire.²

Leonhard Christoph Sturm (1669–1719), építész és matematikus, egyszersmind a protestáns templomépítészet első teoretikusa, a XVIII. század elején két könyvet jelentetett meg, melyekben megkísérelte összegyűjteni a lutheránus liturgia számára legmegfelelőbb alaprajzokat.³ Első e témában írt műve az *Architektonisches Bedencken von Protestantischer Kleinen Kirchen Figur und Einrichtung* (Hamburg, 1712);⁴ másik munkája a *Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen*

wohl anzugeben (Augsburg, 1718).⁵ Sturm traktátusai többnyire korábban már kialakult templomtípusokat közölnek, s metszetei így igen alkalmasak a felmerült centrális vagy centralizáló alaprajzi típusok áttekintésére.

Leonhard Christoph Sturm mindkét könyve egy-egy ideáltervén „L”-alaprajzú elrendezést mutatott be⁶, azzal a különbséggel, hogy az egyikben a templom kiszolgáló helyiségeit az „L” két szára által bezárt négyszög templomon kívüli részébe helyezte, célszerűen hasznosítva tehát ezt a területet is (3. kép). A traktátus megjelenésénél jóval korábban épült (1601 és 1608 között) az érdekes megoldású a freudenstadti templom, amit Heinrich Schickhardt tervezett, és amelynek „L”-alaprajzú terében a rövidebb oldalakon karzat fut végig. A szószék itt a hosszabbik oldal sarkánál, az oltár és a keresztelőkút pedig a két szár találkozásánál, középen található.⁷ A Freudenstadtól nem messze fekvő svájci Wintersingenben, 1676-ban Daniel Hartmann tervezett a freudenstadtihoz hasonló „L”-alaprajzú templomot.⁸

A „keresztelrendezésű” templomtípus⁹ (4. kép) centrális jellege a karzatoknak köszönhető, valamint annak, hogy a padokat harántirányba, az oltárt pedig a hosszanti tengely közepére állították, így a rövidebb axis lett az épület fő tengelye. Ez az elrendezés Németországban már a XVII. században ismert volt (Zellerfeld, 1668), majd széles körben elterjedt a XVIII. századtól (Potsdam, *Garnisonkirche*, 1735).¹⁰ Svájcban néhány ehhez hasonló alaprajzú templom a centralizálás szempontjából jelentős. Így Maienfildben (1721–1724) és Wädenswilben (1764–1767, Hans Ulrich Grubenmann) olyan belső elrendezéssel találkozunk, ahol a szószék a fő tengely végén, az Úr asztala pedig a két tengely metszéspontjában van, a geometriai és liturgiai centrum így egybeesik.¹¹

Az egyik legrégebbi, a centralizáló protestáns templomoknál is leggyakrabban alkalmazott alaprajzi forma a görögkereszt. Sturm 1718-as, második művében protestáns célokra alkalmasnak, ugyanakkor a prédikálószék megfelelő elhelyezését tekintve problematikusnak ítélte. Rajzán (6. kép) pontozott vonal jelzi, hogy a hívők a keresztszárak mely szakaszából nem láthatják a szószékoltárt, és hová nem lehet ezért karzatokat sem építeni.¹² Az 1712-ben publikált görögkereszt-alaprajzán (5. kép) a látást ily módon akadályozó sarkok eleve nem szerepelnek, az alaprajz formailag így a nyolcszöghöz közelít.¹³

A megépült görögkereszt alaprajzú templomokra általában jellemző, hogy a szószéket az egyik négyzeti pillér elé állítják, úgy, hogy az a négy szárból egyaránt látható legyen. Ez a megoldás sem nevezhető ideálisnak, mert az oltárnál végzett szertartás bizonyos helyekről továbbra is takarásban marad. Ilyen belső elrendezésű a stockholmi Katarina templom (1656–70); Hirschberg (1709–18); Landeshut (1730 k.) és Krisztiána (1695–1699) temploma,¹⁴ vagy például a hamburgi Szent Mihály templom (1751–1762, Leonhard Prey és Ernst Georg Sonnin).¹⁵ Ez utóbbi centrális belső térhatását valójában a pillérek között végighullámozó karzatainak köszönheti, amelyek a liturgiai középpontok felé irányítják a hívők tekintetét.

Invenciózusan oldotta meg a görögkereszt formájából adódó problémát Georg Bähr a Forchheimi templomon (1719–1721).¹⁶ Tervén a kereszt szárait rövidebbre vágta, így azokból még látni lehet a másik két szárnyban történő eseményeket. Ezért nem volt már szükség a szószék és az oltár szétválasztására sem, mert ezek

a hagyományos szószékoltárban egyesülhettek. A belső térhatást, a hamburgi templomhoz hasonlóan megváltoztatta a karzat, aminek nyolcszögű alapformája palástolta a kereszt alaprajzot, de kihangsúlyozta a négyezetét. A drezdai *Frauenkirche* (1722) esetében Georg Bähr ugyanezt az alaprendezést képzelte el, de a templom tervét 1726-ban megváltoztatta: a görögkereszt helyébe sarkainál lemetszett négyezetet tervezett, a karzat alapformáját pedig nyolcszögből körré alakította. Itt a földszinten a szószék és az oltár irányába néző padok ívesen sorakoznak egymás mögött. A szószéket és az oltárt azonban Bähr elválasztotta egymástól: az oltárt a több lépcsővel megemelt kórusba helyezte, míg a szószéket a lettner középre. A gyülekezeti tértől ilyen erőteljesen elkülönített liturgikus központ a katolikus tradíció továbbélésére utal, noha a protestánsok általában inkább a tér egységesítésére törekedtek.¹⁷

Görögkereszt alaprajzból indult ki Hendrik de Keyser is, az amszterdami *Norderkerk* (1620) tervezője, de a görögkeresztet egészen másként fogta fel, mint a korábbi esetekben. Fontos különbség, hogy ez a templom a korábbiakban leírtakkal ellentétben református, így az Úr asztalát szabadabban helyezhette el mint az evangélikusok az oltárt. Hendrik de Keyser az alapformát csak annyiban változtatta meg, hogy a négyezet sarkait levágta és helyükre oszlopokat állított. Az egyik oszlop elé helyezte a szószéket, eléje pedig az Úr asztalát – egyetlen kultikus centrumot hozva létre ezzel az épület központi terében. A padok helyét a négyezetben koncentrikusan jelölte ki, úgy, hogy a kör középpontja a szószék legyen.¹⁸ Ezzel a belső tér nemcsak a liturgiai központ köré szerveződött, de olyan új, átlós tengelyt is kapott, ami teljesen megváltoztatta az épület irányát. Ilyenfajta, az épület axisaitól különböző, sőt azokat ellenpontoszó tengelyre eddig még nem volt példa. A belső tér önálló életre kel, az építész kihasználja az alaprajz adta lehetőségeket, és mindezt szigorúan liturgiai követelmények jegyében teszi: mindenki a szószékre és az Úr asztalára koncentrálhat. A kereszt-alak, amely spirituális jelenése miatt vált a templomok alapformájává, itt már alárendelődik a funkcionalitásnak, elveszti szimbolikus tartalmát.

Tipikusan a protestáns liturgia igényeit elégíti ki a görögkereszt alapformából az egyik szár elhagyásával kifejlesztett „T”-alaprajzú templomtípus. A szószék és az oltár itt a hosszabbik szárny egyik oldalának közepén van, s így ezekre mind a három szárnyból rálátás nyílik. Ilyen például a grossenhaini templom (1731–1735), vagy a berlini Péter-templom (1730–1733).¹⁹ Egymással hegyesszöget bezáró rövidebb szárnyakkal épült 1766-ban a norvégiai Holmerstrand temploma, ahol a „négyezet” így háromszög alakú lett.²⁰ Az „Y”-alapforma egyik rövidebb szárnyában az oltár, a bejárati hajó végénél – a háromszög egyik csúcánál – a szószék van elhelyezve. Belső elrendezése nem sokban tér el a görögkereszt alaprajzú templomok belső elrendezésétől, és egyben ugyanazokat a problémákat veti fel: a szószéken prédikáló lelkész mindenholon látható, az oltárnál végzett szertartás viszont nem. Ez az alaprajz ugyan lehetővé tenné a tér teljes központosítását is, de az evangélikusok az oltárt az épület egyik fala előtt helyezik el, soha nem a templom centrumában.

A következő templomtípus az ovális-, illetve kör-alaprajzú. Az ellipszis-forma a XVII. században vált kedvelté Svájcban, német területeken pedig a XVIII. században terjedt el.²¹ Az elliptikus alaprajz korai példája Abraham Dünz, 1667-

ben épített temploma Chêne-Paquier-ben, ami a *Temple de Paradis* (1. kép) hatását tükrözi, de míg ott az ovális hosszabbik tengelyének végén, a padsorok előtt van a szószék, itt az ellipszis rövidebbik tengelyének végén a fal elé került. A körbefutó karzatok nem a falra erősített konzolokon támaszkodnak, hanem az épület két oldalán, két-két oszloppal alátámasztva.²² Jean-Louis Calandrini, genfi matematikus és építész, az ovális alaprajzú templomot 1755-ben jó akusztikája, megfelelő befogadóképessége és olcsó kivitelezhetősége miatt propagálta, s ez nyilván hozzájárult Svájcban a forma XVIII. századi alkalmazásához és továbbfejlesztéséhez.²³ A horgeni templom (1780–1781, Jakob Haltiner) alaprajza az ellipszis körszegmensekkel bővített változata, a római *San Carlo alle Quattro Fontane* alaprajzához hasonló. A szószék a hosszabbik fal elé, az Úr asztala pedig immár a két tengely metszéspontjába, a templom geometriai középpontjába került. A három oldalán karzatokkal bővített épületben a padok elrendezése és karzatai egyaránt a két liturgiai központ felé irányulnak.²⁴

Sturm 1712-ben írott traktátusában közölt egy kör alaprajzú lutheránus templomot is (7. kép), s ezzel valószínűleg hozzájárult a típus elterjedéséhez.²⁵ David Vogel svájci építész Bernini és Borromini római templomai, valamint Sturm 1712-es műve hatására készített ovális templomterveket az 1780-as években.²⁶ Két ilyen rajzán az ellipszis mindkét beállítását megtalálhatjuk; a hosszanti- és a kereszttenyest is.

A kör és ovális alaprajzok népszerűvé válásában szerepe volt Sturmnak is, de elterjedésük német területen a klasszicizmus korára esik, és inkább a korszak stílusával függ össze. Ebben az időszakban ugyanis katolikus templomokat is gyakran építettek kupolával fedett rotunda formájára. Ovális alaprajzú a német történelemben oly nagy szerepet játszó frankfurti Pál-templom (1787–1833), amelynek belsejében az íon oszlopsor egyszintes karzatot hord. Az egyik hosszabbik ív közepén található az oltár és a szószék, az ülőpadok koncentrikusan vannak elhelyezve, a rálátást a karzatokon és az oszlopok mögött a padok lépcsőzetes kialakítása biztosítja. Hasonló elrendezésű a potsdami francia reformátusok temploma, melyet 1752-ben fejeztek be.²⁷ Ennek a típusnak egy skóciai párhuzama is ismert, az Andrew Frazer által 1784-ben épített Edinburgh-i *St. Andrew*-templom.²⁸

Az amszterdami Luther-templomot (1666–68)²⁹ Sturm a legnagyobb olyan templomként említette, amelyben a lelkész prédikációját is hallani lehet, és őt magát is megfelelően látni.³⁰ Az épület közepét teljes kör jelöli ki, amit háromnegyedrészt egy nagyobb sugarú kör övez. A kettő között koncentrikusan vannak elhelyezve a padok, az ókori színházak mintájára. Az egész fölött kétszintes karzat emelkedik.

Sturm még két alaprajzot ajánlott traktátusában. Egyik tervén négyzet alakú négy saroktoronnyal képzett épületet vázolt (8. kép), aminek különlegessége a hét bejárat. Az oltár és a szószék ezen a terven a bejáratl szemben levő falnál kapott helyett, a karzatokat félkörívben elhelyezett oszlopok támasztják alá. Az oszlopok mögött, a földszinten és az első empórium szinten Sturm a padokhoz vezető közlekedési járatokat tervezett, hogy kiküszöbölje ezzel a takarást. A következő oldalon ugyanennek a belsőnek különböző változatai szerepelnek, mintegy azt illusztrálva, hogyan kell a padokat a karzat oszlopaitól függően úgy elhelyezni, hogy a lelkész mindenhol jól látható legyen.³¹

Sturm mindkét könyvében foglalkozott a háromszög-alaprajzú templom tervezésével. Az 1712-es terven (9. kép) az egyenlő oldalú háromszög egyik oldalának közepén tornyot helyezett el, vele szemben belül, a háromszög egyik csúcsánál az oltárt, a bal oldali fal közepén a szószéket, szemben pedig az urasági karzatot. A szószéket és az oltárt szétválasztotta, így a liturgiai központokat nem vonta össze kultuszközponttá.³² 1718-ban kiadott könyvének ábráján (10. kép) az oltár újra egyesül a szószékkal, és immár nem a háromszög csúcsában, hanem annak egyik oldalán, középen található. Így két fal mentén húzódhat karzat, ami a templom befogadóképességét tekintve nem mellékes szempont. Még inkább tágítható a tér az oldalfalak kikerekítésével, ahogy az ugyanazon a lapon szereplő második rajz mutatja.³³

A XVII–XVIII. században épült lutheránus és kálvinista templomoknál egyaránt sokféle centralizáló alaprajzi típussal találkozhatunk. Ezeknek elterjedéséhez minden bizonnyal hozzájárultak Sturm művei. A templomok belső terében domináns szerepe volt a karzatnak, ami a barokk korban a templom alaprajzától részben függetlenedett, megváltoztatva a térélményt. Ez a megoldás, noha eredendően célszerűsége miatt alkalmazták, a XVIII. században önálló életre kelt, mozgalmassá és egyben összetettebbé tette a belső tereket. Ezek az empóriumok ugyanakkor felvetnek egy másik problémát is: ellentétben a többnyire konzolokkal a falra épített hugenotta karzatokkal, itt oszlopok, vagy pillérek támasztják alá őket, s ezek nemcsak megosztják a belső teret, de bizonyos helyekről a kilátást is akadályozzák.

A klasszicista protestáns templomok alaprajza egyszerűbb, karzatainak kialakítása higgadtabb, az itt tárgyalt épületek esetében az alapformát követi. A lutheránus templomokban a kultuszközpont az épület középpontjához képest mindig excentrikusan helyezkedett el, de bizonyos kálvinista templomok esetében a teljes térközpontosítás is megvalósult, a liturgiai és geometriai középpont egybeesett, kifejezve az épület alapstruktúrájának és funkciójának összefüggését.

A XIX. század – az eisenachi szabályzat

A XIX. század első felében az alaprajz és a belső térképzés szempontjából nem jelentek meg új típusok. A már vázolt alapformák és belső elrendezési elvek éltek tovább. Svájcban Meisterschwanden templomának (1819–1820, Jost Kopp) keresztelrendezésű, nyújtott nyolcszögű alaprajzán. Az usteri református templom (1823–1826) „T”-alaprajzú, a két tengely metszéspontjában az Úr asztalával. A neuenburgi *Saint-Sulpice* (1820) alaprajza ellipszis. Heidenben (1838–1840) Felix Wilhelm Kubli az ismertett keresztelrendezésű megoldást alkalmazta.³⁴

Karl Friedrich Schinkel 1816-os tervein, amelyeket a berlini Péter-templomhoz készített, az utóbbi típus jelenik meg, azzal a változtatással, hogy míg a belső elrendezés hosszanti irányú, az oltárt a rövidebb oldal végébe, az empóriumot tartó oszlopok elé helyezte.³⁵ Berlin egyik elővárosába, Oranienburgba tervezett templomának (1828) alaprajza kívül kör, belül tizenkétszög, háromszintes empóriummal, az oltár mögött álapszissal. Ugyanezen épülethez készített másik

rajzán, ahol az előzőhöz hasonló kórus látható, Schinkel a görögkereszt és a „T”-alaprajzú protestáns templomok hagyományához nyúlt vissza.³⁶ A potsdami *Nikolaikirche* 1829-ben készített tervén a görögkereszt rövidebb szárú, kórossal bővített változatát láthatjuk.³⁷ Ugyanakkor Schinkel 1821 és 1825 között épített *Werderkirche*-je megelőlegezi a század második felében bekövetkezett változásokat.³⁸ Itt a középkori építészet formakincsét felhasználva egyhajós, poligonális záródású kórossal és körüljáróval képzett templomot hozott létre. Az oltárt a kórusba, a szószéket nagyjából a hajó közepére helyezte. A körüljáró fölött mindenütt karzatot futtatott körbe, a szószék elhelyezése még a kereszt tengelyű templomok belső elrendezését idézi.

Még tisztán centralizáló kísérletet tett August Stüler, az 1852–1855 között épült berlini *St. Markuskirche* evangélikus templomán: a nyolcszögletű térben a koncentrikusan elhelyezett padok fölött vasoszlopok tartják a körbefutó empóriumot.³⁹ Az oltár a különálló kórusban, a szószék a gyülekezeti térben van. Ilyen önálló centrális térrel a protestáns építészetben a követő évtizedekben azonban a legritkább esetben találkozunk.⁴⁰

A protestáns templomépítészetbe a romantika korszaka hozott igazi változást. A középkori építészet értékelésével párhuzamosan megjelent az az igény, hogy a templom szakralitását esztétikai eszközökkel is kifejezésre juttassák. Az első restaurátor generáció számára immár a középkori katedrálisok jelentették a templom adekvát formáját. E szemlélet hatása a század közepétől épült templomokon jelentkezett, természetesen nemcsak a díszítményekben és szerkezetekben, hanem az alaprajzokon is.⁴¹ Ettől fogva profán jellegük, színházhoz és koncerttermekhez való hasonlatosságuk miatt elvetették a korábbi centrális, kórus nélküli templomformákat, és ideális elrendezésű templomnak a hosszházas, háromhajós és poligonális záródású kórossal képzett épület számított. E felfogás jegyében utasították el az 1856-os drezdai keresztény művészeti konferencián a korábbi protestáns centrális hagyományt.⁴²

Az új építési elveket 1861-ben, az *eisenachi szabályzat*-ban fogalmazták meg: eszerint a templomok hosszházasak és megemelt kórusúak kell legyenek, a szószéket a kórusban sem az oltár előtt, sem fölötte nem szabad elhelyezni, hanem a hajó (több hajó esetében a főhajó) és a kórus között kell állnia az egyik oldalon. Az épületet az *eisenachi szabályzat* szerint keletelni kell, nyugaton, vagy a kórus mellett pedig tornyot kell alkalmazni, mert kívülről ez is a szakrális jelleget erősíti. Nem szabad elhelyezni több empóriumot egymás felett, a karzatoknak pedig úgy kell kétoldalt végighúzódnuk, hogy nem nyúlhatnak be a kórusba, és nem zavarhatják meg a templom átláthatóságát.

A stilisztikai szempontok funkcionális elvek fölé helyezése, alaprajzi és belső elrendezésbeli változtatásokat vont maga után. Jól bizonyítja mindezt az *eisenachi szabályzat* következő mondata: „A keresztény templomépület méltósága megköveteli a történetileg kialakult keresztény építéstílushoz való csatlakozást, ezért ajánlatos a hosszházas elrendezésben az ókeresztény bazilikán kívül a román, koragót és különösen a germán gót stílus követése.”⁴³

Bár a protestáns építészet korábbi időszakában is gyakori volt a hosszházas-kórusos elrendezés, a legjelentősebb templomok centrális formában épültek. A

XIX. század közepéig domináns szerepet játszott a funkcióból kiinduló szabad téralakítás: a centrális alaprajz és a centralizáló belső térképzés. Az *eisenachi szabályzat* historizáló szemlélete a reformáció előtti korokhoz nyúlt vissza, megszüntetve ezzel a protestáns és katolikus templomok alaprajzai közötti különbségeket. Az *eisenachi szabályzat* eltörölni igyekezett azt a rendkívül színes, gazdag és változatos építészeti hagyományt, ami a protestantizmusra oly jellemző célszerűségi elvben gyökerezett. Több évszázad kutatása hullott porba, még akkor is, ha bizonyos funkcionális gondolatok továbbéltek, és szerencsés esetben az előírt szabályok figyelembevételével újabb formák kialakításához, illetve bizonyos centralizáló elvek hangsúlyozásához vezettek.

Különös kivétel a Reims-i metodista templom, amit Alphonse Gosset épített 1876-ban. Amikor Gosset nyolcszögű formát alkalmazott, a metodista liturgia igényeiből indult ki, hiszen az volt a cél, hogy a hívőket a prédikáló köré csoportosítsa oly módon, hogy mindenki lássa és hallja az igehirdetőt. Ugyanakkor ez a centrális forma, a metodisták puritán igényeinek megfelelően, díszítés nélkül is monumentális összhatást tudott biztosítani. A szinte kizárólagosan központi szerepet játszó szószéket az apszisban magas karzatra emelték, a szemben levő padokról a prédikáló mindenhol jól látható volt.⁴⁴ Jules Bourdais, a Négrepelisse-i protestáns templom, 1869-ben a konstrukció költségei miatt vetette el a kör alaprajzot, és alakított ki inkább rövid és széles szárakkal, nagy négyezettel képzett görögkereszt alaprajzú teret. A cél bevallottan itt is az volt, hogy a lehető legtöbb hívő a szószék körül csoportosuljon, s ebből kiindulva Bourdais logikus következtetéssel jutott el ehhez a centrális formához.⁴⁵ Sturm első négyzetes templomtervéhez hasonlít a Rischman testvérek által tervezett párizsi *Temple de la Nouvelle Jérusalem* (1886): az oszlopokkal alátámasztott empórium itt is íves, a padok elrendezése a lapos apszisban elhelyezett liturgiai központokat hangsúlyozza.⁴⁶

Minden bizonnyal nem véletlen, hogy a fönti centralizáló törekvések kizárólag Franciaországban bukkantak fel, hiszen az építészek kezét megkötő *eisenachi szabályzat* jobban hatott Németországban és Svájcban.

Az *eisenachi szabályzat* szellemében készült Johann Otzen lipcei Plagwitz temploma, 1888-ban. Az építész az egyhajós teremtemplom formáját választotta, poligonálisan záródó kórossal. A hajó bevont támpillérei alatt közlekedési járat, fölötté keskeny empórium húzódik. A kórus-záródás formájától eltekintve ez az alaprajz az altonai *Sankt-Petri-Kirche* templomán (1880–1883) már kidolgozott sémát követte, igazi érdekessége a bevont támpillérek használata.⁴⁷ Ha ugyanis Otzen egyhajós templomot tervezett volna, az empóriumot nem tudta volna a hosszában helyezni; ha viszont háromhajós megoldást alkalmazott volna, a mellékhajókból az oszlopok miatt nem lehetett volna látni az istentiszteletet. A belső támpillérek között viszont keskeny karzatokat tudott elhelyezni, alatta pedig biztosítani tudta a padokhoz való közlekedést. Olyan „redukált mellékhajók” jöttek így létre, melyek végső soron Schinkel *Werderkirche*-jére vezethetők vissza. Mint látni fogjuk, Pecz Samu 1888-as templomtervén is felbukkan a kettős funkciójú „redukált mellékhajó” (itt viszont nem bevont támpillérekkel kialakítva), ami a Fazekas téri templomon már csak a közlekedési folyosó szerepét tölti be. Ami bizonyos: ezt az elrendezést együttesen hívták életre a célszerűségtől távol álló

követelmények, illetve a célszerűségekre való törekvés. A funkcionális elvek továbbéltek, még ha más eredményekre vezettek is, mint korábban.

Az *eisenachi szabályzat* ugyan irányadóvá tette a hosszanti alaprajzot, de nem rendelkezett a keresztházról. Így az építészeknek lehetőségük adódott a centralizáló elgondolásokhoz való visszatéréshez. Az 1870-es évektől jellemzővé vált a keleti rész: a négyzet és a keresztház hangsúlyozása. Ilyen kereszthajóval és nagy négyzeti térrel épült 1876 és 1880 között a Berlin melletti Steglitz lutheránus temploma (Gette), vagy Johann Otzen berlini Szent Kereszt-temploma (1878–84), ahol ismét a redukált mellékhajó típusával találkozhatunk. A wiesbadeni *Bergkirche*-vel és az altonai *St. Johanneskirche*-vel kapcsolatban (Johann Otzen) már a korabeli kritikusok észrevették, hogy az alapelgondolást az irányította, hogy a hívők az oltár, illetve a szószék köré csoportosuljanak. Még radikálisabban kiemelt – karzatai révén nyolcszögű – négyzetet tervezett August Orth a berlini *Dankeskirche*-hez (1882).⁴⁸ A strasburgi evangélikus *Garnisonkirche* pályázatára 1890-ben beérkezett három terv is az ilyen alaprajzok elterjedtségét bizonyítja.⁴⁹

A hosszázás elrendezés centralizálásának következő fokát a poligonális kórossal, keresztházzal és rövidített hosszhajóval képzett templomok képviselik. Dudweiler egyik tervén a görögkereszthez közelítenek a hossz- és keresztház arányai: a poligonálisan záródó, emelt szintű kórus és a kereszthajó olyan karéjos jellegű centrális magot alkotnak, amihez képest a hosszhajó már csak kiegészítésnek tűnik.⁵⁰ Ilyen alaprajzzal találkozunk Svájcban is, Zürich-Wiedikon református templomán, amit 1895–96 között épített Paul Reber; valamint a baseli *Pauluskirche*, Karl Moser által készített 1897-es tervén.⁵¹

Az 1880-as években új alaprajz-típus megszületését követhetjük nyomon, ami az előzőekhez hasonlóan nem szegi meg az *eisenachi szabályzat* hosszanti térképzésre vonatkozó utasításait, de a protestáns liturgiának megfelelőbb elrendezést igyekszik létrehozni. Olyan „aszimmetrikusan kéthajós” templomtéréről van szó, ahol valójában a hajó egyik oldalán egy mélyebb mellékhajót alakítanak ki. Így mindenhol látható marad a szószék és a kórusban elhelyezett oltár, a mellékhajó fölött pedig nagyobb befogadóképességű karzat húzódhat.⁵² E típus legkorábbi példája Aage B. G. von Kauffmann 1880-ban épített holzhauseni temploma.⁵³ Ugyanennek a típusnak késői megjelenése Pecz Samu városligeti fasori evangélikus temploma. A típus megteremtése ismét azt bizonyítja, hogy a gyülekezet igénye arra, hogy jól hallhassa és láthassa lelkészét, a dogmatikus elvek kijelölte kereteket feszegető új alaprajzok kialakításához vezetett.

A XIX. század vége – a wiesbadeni program

Az 1880-as évek végén és az 1890-es évek elején felerősödtek azok a hangok, amik az *eisenachi szabályzat* felülbírállását kívánták. Ez vezetett az 1891-es *wiesbadeni program* kidolgozásához, amit Veesenmeyer, wiesbadeni lelkész, először 1891-ben, majd a következő években több ízben is közreadott.

Ebben a programban a szószék és az oltár elhelyezésével és a templomok kialakításával kapcsolatban olyan alapelveket rögzítettek, melyek az *eisenachi*

szabályokkal szögesen ellenkeztek, és sok tekintetben a korábbi tradícióhoz kapcsolódtak. A kiindulópont az a megállapítás volt, hogy a protestáns templom a hívő közösség gyülekezési helye, és nem a katolikus értelemben vett szent hely. A gyülekezet és a lelkész egységét a tér egységének kell kifejeznie, tehát a protestáns templom többhajós osztása, illetve a hajó és a kórus elválasztása nem megfelelő megoldás. Az Úrvacsora szertartása nem történhet elkülönített helyiségben (kórusban), hanem a közösség színe előtt, a hívők számára látható helyen kell lefolynia. A szószéket az oltárral egyenrangúan kell kezelni, mert az Igében Krisztus az Úrvacsorával egyenértékű szellemi táplálékot nyújt.

A program nyilvánosságra hozásával megtört a jég: az építészek és teológusok előbb a sajtóban majd az 1894-es berlini templomépítési kongresszuson vitatkoztak a protestáns templomépítés elveiről. Itt ugyan nem született a wiesbadenihez hasonló egységes program, de azzal, hogy az építészek saját szabadságukat követelték a templomok kialakításában, és ennek nagy nyilvánosság előtt hangot is adtak, az *eisenachi szabályzat* hatása meggyengült.⁵⁴

Egyelőre nem tisztázott, milyen összefüggésben vannak az alábbiakban felsorolandó templomok a *wiesbadeni program*-mal, illetve a programot életre hívó regulatívum-kritikával, mindenesetre tény: az 1890-es évek elejétől olyan centralizáló templomokkal találkozunk, amilyenekre a korábbi évekből nem sikerült példát találni.

Az osnabrücki evangélikus templom pályázatára például, 1891-ben három centrális terv érkezett. A meghirdetett program alapkövetelménye szerint olyan templomra van szükség „amelyben a prédikáló minden helyről jól látható és hallható” kell legyen. A második díjat egy Doflein nevű építész nyerte el: tervén olyan rövid hajóval és poligonális záródású kereszthajóval képzett templom szerepel, melynek hajója annyira rövid, keresztháza pedig annyira hangsúlyos, hogy alaprajza valójában keresztelrendezésű, nyújtott nyolcszögnek tűnik. A szószéket és az oltárt Doflein ismét összevonva egy szinte csak jelzésszerűen elkülönített apszisban helyezte el, a padokat pedig koncentrikus ívekben alakította ki a liturgiai centrum körül úgy, hogy azok az egész kereszthajót elfoglalják. A harmadik és az első helyen díjazott terv egyaránt szabályos négyzetes alaprajzból indult ki. A harmadik helyezett O. March tervén igen egyszerű térképzéssel találkozunk: a földszinten a négyzet egyik oldalán helyezkedik el a szószékoltár, a karzat oszlopokra támaszkodik és mindhárom oldalon körbefut. A díjnyertes terv Reuter és Fischer építészek munkája lett: ezen a gyülekezeti tértől alig elkülönített kórus ismét jelzésszerű; a padokat a földszinten koncentrikusan helyezték el, az emeleten karzatot futtattak körbe.⁵⁵ E két utóbbi terv nem áll távol Sturm négyzetes templomaitól. Ez akár szimbolikusan is tekinthető: hosszabb megszakítás után újraélesztik a hagyományt, ismét felfedezik a régi vívmányokat.

Végezetül, a század legvégének centrális templomai között, szót kell még ejteni arról a különleges belső elrendezésű épületről, amit Wiesbadenbe tervezett Johann Otzen (egyik rajzának dátuma szerint) 1892-ben.⁵⁶ A templom alaprajza elsőre nem tűnik túl eredetinek: rövid hajóból és poligonális záródású – kereszthajósárák és apszis alkotta – háromkaréjos lezárásból áll, de az egész belső tér meg van fordítva: a szószék és az oltár nem a bejárattal szemben lévő kórusban van,

hanem a második előcsarnok belső falának támaszkodik. A körkörös elhelyezett padok a belépő felé néznek és nem háttal állnak, mint megszoktuk. Otzen így kívülről teljesen hagyományosnak tetsző templomot hozott létre, a belsőben pedig Sturm 1718-as háromszög-alaprajzához hasonló megoldást alkalmazott. Temploma külső és belső tere még inkább különvált, mint az amszterdami *Norderkerk*-nél, és tökéletesen kielégíti a protestáns templommal szemben támasztott igényeket – Otzen a XIX. század legeredetibb protestáns templomát alkotta meg.

A XIX. század közepén az eisenachi szabályozás következményeként megtört az alaprajzi elrendezés és belső térképzés egyik protestáns hagyománya. Ugyanakkor a megkötések és a részben továbbélő célszerűségi elv miatt olyan új, a regulatívumhoz alkalmazkodó, de a funkcionalitást szem előtt tartó elemek és alaprajzok is kialakultak, mint a redukált mellékhajó, illetve a kéthajós templom. A négyzet és a keleti rész hangsúlyozásával is a protestáns igényekhez próbálták igazítani a katolikus múltban gyökerező alaprajzokat, de mindig a hosszanti térből indultak ki, és korlátozott mértékben ezt formálták át.

Ezzel szemben Schulek Frigyes, illetve Pecz Samu a század nyolcvanas éveiben nem a hosszházat centralizálták, hanem centrális magból indultak ki, amihez hosszanti teret csatoltak.

Magyarországi protestáns templomépitészet a türelmi rendeletről 1870-ig

Hazánkban a protestáns templomok alaprajzaiban szinte teljesen egyeduralkodó a hosszházas elrendezés, így a centrális alaprajz-típusokat vizsgálva nem annyira hagyományokról, mint inkább kivételekről beszélhetünk. A középkorból átörökölt templomokat a belső tér rendezésével: a padok, a szószék és az oltár, illetve Úr asztala elhelyezésével, valamint karzatok révén centralizálták. A türelmi rendelet után épült templomok a korábbi hosszhajós típusok példáját követték. Ennek okát Bibó István a népi építészethez fűződő kapcsolatban és a katolikus templomok hatásában látta, illetve az ezekkel összefüggő technikai ismeretekben, valamint a presbitériumok konzervatív szemléletében.⁵⁷

A téglalap-alaprajzú református templomok jelentős részében a szószéket a hosszanti oldal közepére helyezték, a szószék elé pedig az Úr asztalát: a templombelső így keresztelrendezésű lett. Ugyanakkor a külsők, bár a bejárat a hosszabbik oldalon van, hossz tengelyű elrendezést sugallnak, mivel a tornyot a rövidebbik oldal közepére építették (Nagymeny, 1783; Tiszakeszi, 1784–87; Solt, 1787; Tokaj, 1822; Tiszapalkonya, 1858).⁵⁸ A belső fő tengely és a külső axis a belső tér centralizálása érdekében itt is elválik.

Kivételnek számít Magyarországon az elliptikus alaprajz, aminek meg nem valósult példája a soproni evangélikus templom terve, ahol Kiemnach Lajos pozsonyi építőmester az ovális alapforma hosszabbik tengelyének végébe tervezte az oltárt, ilyenformán a forma longitudinális karakterét érvényesítve.⁵⁹ Szintén ellipszoidból indult ki Kitzling György az 1804–1806 között épült kassai evangélikus templom esetében, de mivel a két tengely végeit kibővítette, valójában nyújtott görögkereszt-formát hozott létre. Előző példánkhoz hasonlóan, a liturgikus köz-

pont itt is a hosszabbik tengely végében van, a karzatok a másik három szárnyban találhatóak.⁶⁰

A Felvidéken több görögkereszt-alaprajzú evangélikus templom is van, ami német hatással magyarázható. A lakosság-telepítések révén utóbb ezek a templomtípusok megjelentek az Alföldön is.⁶¹ Görögkereszt-alaprajzú Késmárk 1743-ban épített fatemploma; a miskolci (1797); a besztercebányai (1800, Pollack Mihály); valamint a lőcsei (1823–1837, Povolny Antal János) evangélikus templom is.⁶² Az Alföldön ez az alaprajz-típus – egy hosszahajós templom átalakításának eredményeként – Békéscsabán jelent meg (1745, 1773, 1783).⁶³ A görögkeresztet választotta Hild József a ceglédi református templom alaprajzául (felépült 1871-ben). Itt a karzat a nagy négyezeti térhez képest kevésbé mély épületszárnyakban húzódik; a centrális középtér igen hangsúlyos; a szószék és az Úr asztala az egyik négyezeti pillér előtt áll. Rados Jenő a ceglédi templomot a görögkereszt-alaprajzú lovasberényi plébániatemplommal hozta kapcsolatba, és a következőképpen jellemezte: „Hild a ceglédi templomban a legigénytelenebb eszközökkel, de biztos tudással és művészi megérzéssel oly centrális templomteret alkotott, amely fennkölt derűjével, harmóniájának megnyugvást árasztó emelkedett hangulatával a református templomépitészet egyik leg tisztább példájának tekinthető.”⁶⁴

A század második felében is találkozunk ezzel a formával, Ybl Miklós kecskéméti evangélikus templomán (1862–1863), amelynek belsejében a keresztszárnyakban elhelyezett empóriumokat öntöttvas oszlopok tartják.⁶⁵ Szintén vasoszlopok hordják a karzatokat a görögkereszt alaprajzú hajdúhadházi református templomban, amit 1868-ban Szkalnitzky Antal tervezett.⁶⁶ Mivel itt a bejárattal szembeni szárnyat az építész a földszinten lezárta, és csak az emeleten nyitotta meg egy karzattal a négyezet felé, a földszinti alaprajz valójában „T”-alakúvá változik.

Kör alaprajzú Péchy Mihály 1803-ban készített első terve a debreceni templomhoz, ahol az oldalfalat egy nagyobb, a karzatot pedig egy kisebb sugarú kör jelöli ki, és a két kör közös középpontjában helyezkedik el a „katedra”, azaz a szószék. Péchy a kör választását így indokolta: „a templomnak kereknek kellett volna lenni, mert a mi isteni szolgálatunk szüksége nem a szegletekben való áhítatosságban áll, hanem a papnak látásában és hallásában koncentrálódik. Már pedig a kerek templom peripheriájának akármely pontumában tetetődik a katedra könnyű a székeket úgy rendezni, hogy a hallgatók lássák és hallják.”⁶⁷ Péchy tervét végül is a konzisztórium elutasította, és helyette „tsinos együgyű [...] szegletes templom” építését határozta el;⁶⁸ 1805-ben pedig – Péchy további terveinek elutasításával párhuzamosan – Thalher József pesti építésztől is kértek rajzokat. Thalher keresztelrendezésű alaprajzot készített, és megvalósult templomépülete többszörös változtatások után ezt az alapelgondolást követte.⁶⁹ A debreceni református nagytemplomról Beregszászi Pál 1823-ban metszetet készített, és ezt használta fel Winkler György építőmester a kolozsvári „kétágú templom” építéséhez. A nagyváradai református templom (1835, Szász József) szintén a debreceni mintájára épült.⁷⁰ A „T”-alaprajzú orosházi templom 1786-ban bővítés nyomán nyerte el mai formáját, a tér centralizálása összefügghet azzal, hogy a település lakói túlnyomórészt a Felvidékről Alföldre átszármazott evangélikus tótok voltak.⁷¹

Nemcsak az építész személyét illetően bizonytalan a szakirodalom a szilvásváradai református templom (1841) esetében, azt sem lehet biztosan tudni,

hogy eredetileg katolikus vagy református vallásúak számára építették. Amennyiben református templomnak készült, itt részben Péchy kör alaprajzú terve vált valóra. Nem kizárt az sem, hogy a birtokos, gróf Keglevich Miklós, egy katolikus templomként megkezdett épületet adott át a református híveknek. Ebben az esetben az alaprajz kialakítása nyilván nem hozható összefüggésbe a liturgiai igényekkel, az épület inkább a Pantheon hatását tükröző klasszicista körtemplomok sorába illeszthető.⁷²

A XVIII. század végéről ismerünk Magyarországon háromszög-alaprajzú templomokat is, de míg az abai római katolikus templom formája a Szentháromság-kultusszal hozható kapcsolatba, a kiskopárdi református templom esetében (1790, Sárközy Sándor) valószínűleg a protestáns templom belső egységének megteremtése hívta életre ezt a formát.⁷³

A Nyugat-Európában elterjedt, jellegzetesen protestáns, centrális alaprajzú templomoknak Magyarországon nem volt hagyományuk. Halvány jelenlétüket hazánkban csak a Felvidék néhány görögkereszt formájú lutheránus temploma, a debreceni „T”-alaprajzú református templom, illetve néhány ezek hatására emelt épület példázza. Péchy monumentális körtemplom-terve – a konzisztórium konzervatívizmusa és különféle technikai aggályok miatt – elbukott ugyan, jelentősége azonban ennek ellenére nem elhanyagolható. Terve védelmében írt mondataiban merült fel először Magyarországon a protestáns liturgia számára megfelelő centrális tér létrehozásának ideája.

Schulek Frigyes szegedi református temploma

Az 1879-ben Szegeden pusztító hatalmas árvíz összedöntötte a szegedi reformátusok imaházát és iskoláját. Még ebben az évben Tisza Lajost nevezték ki Szeged újjáépítési biztosának, aki mint jó református közbenjárt a városnál annak érdekében, hogy az egyház templomépítés céljára telket kapjon.⁷⁴

Tisza kezdeményezte azt is, hogy Schulek Frigyeset kérjék fel a templom tervezésére.⁷⁵ Schulek lelkesen vállalta a feladatot. Az építkezést 1882-ben kezdték el, az épület felszentelése pedig 1884. május 25-én történt.⁷⁶

Schulek a felszentelés alkalmából összefoglalta a református templomépítésről vallott elképzeléseit, és ezeket a szegedi templom tervezésénél felmerült megfontolásokkal együtt publikálta is *Az Építési Ipar*-ban.⁷⁷ Tanulmányában Schulek rámutatott arra, hogy a „hosszkiterjedésű” templomok elrendezése a keleten elhelyezett oltár kiemelésének szándékából származik. Mivel azonban a reformátusoknál a liturgiai központok megváltozásával ez a térszervezés értelmét veszítette, Schulek szerint „Az építőművészet van első sorban hivatva új, helyes utakat keresni”. Olyan, a kálvinista liturgiának megfelelő típust kell teremtenie, amivel egyúttal kiküszöbölhető a református templomokra jellemző „kongó üresség”. Ehhez az istentiszteletből kell kiindulni, „az épület használásának módozataiból”, vagyis a funkcióból. Tekintve, hogy az Úr asztala és a szószék a közösség csoportosulásának központja, ahol az Úrvacsoravétel és az Igehirdetés folyik, ennek megfelelően kell ezeket a belső tér középpontjába, vagy közepe tájára helyezni. Schulek szerint

tehát mindez együtt kívánja meg az épület központosítását. Az Úr asztalát azért kell „mértanilag elsődrendű helyre a kellő középre” állítani, mert liturgiai fontossága ellenére olyan szerény bútordarab, ami „jelentőséget csakis a kiváló helyzet által nyerhet”. A szószék azonban mértanilag másodrendű helyen is állhat, mert formájával úgyszólván magára vonja a figyelmet, ráadásul akusztikai szempontból előnyös, ha fal, vagy pillér elé helyezik.

Schulek a teljes központosítás elvén épült cirkuszokról és színházépületekről is szólt, mondván, hogy ez utóbbiak karzat-elrendezését a templomok is átvették. De a karzatokat – a megvilágítás és a belső térhatás szempontjából – problematikusnak ítélte.⁷⁸ A cirkuszi, illetve színházi formák átvételét doktrinér módon utasította el: „mert igen távol esik az általánosan ismert és elfogadott templomtípus fogalmától, és nem egyeztethető össze azzal a pátosszal, amit a templomépülettől megkívánhatunk.”⁷⁹

Schulek tehát az *eisenachi szabályzat* historizálásának szellemében bírálta a „merev központosítást”, de az ő esetében ez nem a középkori katolikus sémákhoz való visszatérést jelentette, hiszen ő a funkcionalitást hangsúlyozta, és a katolikus liturgiából eredő, tehát a reformátusoknál feleslegessé vált térképzést vetette el. Nem hosszahajós, kórusos elrendezést, hanem kompromisszumos megoldást javasolt: „a református templomépület szervezésénél közvetítést kell keresnünk a régi kath. templomtypus és a központosított karzatos szervezet között, mint két ellentét között”.⁸⁰ E kompromisszum szerinte csak következetes mértani rendszer révén lehetséges, amire a középkori műemlékek nyújthatnak példát. Az összetett, jó mértani rendszer egyben „eszme gazdagságot” is jelent, alkalmazása a református templomoknál annál inkább szükséges, mivel itt az eszmei tartalmat nem díszítéssel, figurálisan, hanem csakis „építőművészeti alakítással” kell kifejezni. A templom megfelelő méltóságát, szerinte, a „magasra törő alakítás”, az „elkülönített szabadon állás” és a „régikomoly styl” biztosíthatja: „mely felébresztve a századokat átrepülő képzeletet, szárnyain a múltba visz és így kapcsot képez a régmúlt és jelen között [...] méltó, nagy mértékegységet ad a hosszú, örök idő mérésére”.⁸¹

A szegedi református templom tervezésén háromszögből indult ki, amit hosszaházzal és két karéjjal bővített (11. kép). Így olyan kettős természetű struktúrát hozott létre, ami kielégítette a liturgiai követelményeket, ugyanakkor a korabeli historizmus külsőre vonatkozó elvárásainak is megfelelt. Az alapforma kialakítását nagyban befolyásolta a háromszögletű telek,⁸² a tervezett épület középpontja ennek középpontjával esett egybe. Alaprajzilag ez a középpont egyenlő oldalú háromszög, az ebbe írt hatszög adja ki a boltozat formáját, a háromszög mértani középpontjába került az Úr asztala. A két karéj megszerkesztésekor az egyenlő oldalú háromszög köré írható kör sugarával a háromszög két szomszédos csúcsából rajzolt ívek metszéspontja adta a karéjokat képező egy-egy tizenkétszög középpontját. A harmadik oldal bővítményébe – a hosszaházba – ugyanakkora kör írható bele. A szószék a bejárattal szembe, a háromszög csúcsánál levő pillér elé került, az orgonakarzat a főbejárathoz.⁸³

Mivel a szegedi református gyülekezet igen kis lélekszámú volt, Schulek nem kényszerült (általa amúgyis problematikusnak tartott) karzatrendszer kialakítására.⁸⁴ Az épület „gyújtópontját” kívülről torony jelzi,⁸⁵ az oromzatos homlokzat

jobboldalán kis lépcsőtorony egészíti ki az összképet. Az előcsarnok bejáratát vimperga koronázza, a felette levő három csúcsíves ablak a hajó és a karzat megvilágítását biztosítja. Az oromzatban egy csúcsívet két-két félív övez; ezzel a motívummal díszítette később Pecz Samu is budai templomának oromzatát annak pályázati- és első módosított tervén.

Schulek Frigyes szegedi temploma alaposan végiggondolt, koncepciózus mű. Alaprajzi elrendezése az épület funkciójából logikusan levezetett, az adott körülményekhez alkalmazkodó tervezés eredménye. Önálló, egyedi alkotása jelentőségét maga az építész tisztán látta: tudta, hogy épülete fordulópontot jelent a magyar protestáns templomépítészetben. Nem véletlen, hogy jó évtizeddel később írt önéletrajzában így emlékezett vissza művére: „Eddig hazánkban a reformatus templomokat a reformatio idője előtti korból hagyományosan fennmaradt, tehát rom. kath. templom typusa szerint építették [...] A czélszerűség tekintetéből azonban kétségtelen ennek az eljárásnak téves volta, mert a hol nincsen áldozó oltár, ott nincsen helye az oltárháznak, vagy is a szentélynek, és nincsen értelme, ha a tervező [az] ilyen valódi értéküket elvesztett tényezőket megtartja és azok szerint irányítja épületét, holott a gyülekezet figyelmének középpontját az Úr asztala és a szószék van hivatva elfoglalni. Központosítás lesz tehát az az alapvonás, melynek ilyen térképzés alkalmával lehetőség szerint meg kell felelni [...] A fokozott nehézségeket fokozott szellemi erővel sikerült legyőzni és létre jött egy olyan megoldás, amelyet, ha nem is lehet minden körülmények között alkalmazandó typusnak elfogadni, mégis kénytelen lesz az utókor eszméinek tisztázása szempontjából figyelmére méltatni.”⁸⁶ Amikor Schulek 1895-ben e sorokat lejegyezte már azt is tudta, hogy gondolatai termékeny talajra találtak, hiszen Pecz Samu budai reformatus temploma már befejezéséhez közeledett.

Felmerülhet a kérdés: vajon ismerte-e Schulek Sturm háromszög-alaprajzú templomtervét? Tudjuk, hogy Sturm 1718-ban írt munkája megvolt Magyarországon,⁸⁷ de a könyv akár bécsi éveiben, avagy bármelyik tanulmányútja során is kezébe akadhatott. Önéletrajzából az is kiderül, hogy valamennyire ismerte a német protestáns templomépítészet problematikáját, hiszen a központosítás kapcsán írta, hogy „A németek év századok óta vesződnek a feladat helyes megoldásával.”⁸⁸ Sturm feltételezett hatásával szembeni érvnek tűnik, hogy a háromszögű alapforma a telek adott formájából következett.

A korabeli német építészetben nem találjuk Schulek templomának párhuzamát. Ez akár az *eisenachi szabályzat* szigorával is magyarázható. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az ily módon központosított tér létrehozása – a mértani és liturgikus centrum egybeesése – a reformatus istentisztelet szertartásából is következhet.⁸⁹ Schulek szegedi templomának eredetisége abban is megnyilvánul, hogy a korabeli protestáns templomokkal szemben ő egy centrális magból indult ki (aminek bővítésével egyben hosszanti jelleget is adott épületének), míg az idézett esetekben a longitudinális alaprajzot a négyzet, illetve a keleti rész hangsúlyozásával centralizálták.

II. Pecz Samu és a Szilágyi Dezső téri református templom

Pecz Samu 1854-ben született Budapesten. Az evangélikus gimnázium és a belvárosi főreáliskola elvégzése után két évig a pesti József nádor Műegyetem, újabb két évig pedig a stuttgarti műegyetem hallgatója volt.⁹⁰ Katonai szolgálatának letöltése után két évet Theophil Hansen tanítványaként a bécsi Képzőművészeti Akadémián töltött. Hazatérését követően másfél évig dolgozott Schulek Frigyes mellett a budavári Nagyboldogasszony templom helyreállításán; majd négyhónapos olaszországi tanulmányútja után megszerezte oklevelét a József nádor Műegyetemen.

A magyar Hansen-tanítványokkal ellentétben, Pecz későbbiekben tervezett épületein nem a neoreneszánsz formákhoz, hanem a középkori stílusokhoz kötődött, ami valószínűleg stuttgarti tanulmányaival, illetve Schulek hatásával függ össze.

1880-tól másfél éven keresztül Hauszmann Alajos irodájában dolgozott, 1882-től a Műegyetem középítéstani és középkori tanszékén volt tanársegéd. 1886-ban két tanulmányt is publikált: *A görög kőszervezetek ismertetése, különös tekintettel a görög dór szentély szerkezetére* és *Az ókeresztény templom-építészet fejlődése* címmel.

Úgy tűnik, már pályakezdő mérnökként érdekelte a protestáns templomok kialakításának problémája, hiszen egyik legkorábbi munkája a dévaványai református templom terve volt.⁹¹ 1888-ban a debreceni Kossuth utcai református templom megépültekor, akárcsak Schulek, ő is összefoglalta a protestáns templomépítésről vallott nézeteit. Tanulmánya Hollán-díjat kapott, és megjelent a *Magyar Mérnök-és Építész-Egylet Közönyé*-ben. Ennek révén a protestáns templomépítészet elsőrendű hazai szakértője lett.

1887-től rendkívüli, majd 1888-tól rendes tanárként középítéstant tanított a Műegyetemen. 1890-ben a budapesti erzsébetvárosi plébániatemplom (Rózsák tere) pályázatára beküldött hatszög-alaprajzú centrális terve – Aigner Sándorral és Steindl Imrével együtt – megosztott első díjat kapott.⁹²

A budai Fazekas téri református templomot Pecz 1892-es díjnyertes pályatervei alapján, kisebb módosításokkal, 1896-ra építették meg.⁹³ Ugyanebben az évben készült el a Vámház körüli vásárcsarnok; majd 1898-ban ideiglenes épületként a Gólyavár a Műegyetem kertjében.

Az 1890-es években néhány bérházat tervezett; a Szépművészeti Múzeum épületére kiírt pályázaton pedig első díjat nyert. Az ő tervei szerint építették 1900-ban a beregszászi gimnáziumot, 1902-ben pedig az ungvári alreáliskolát. A fiumei tengerészeti akadémia épületének megépítésére 1901-ben pályázatot nyert terve nyomán kapott megbízást.

A Városligeti fasorban építendő evangélikus gimnázium és templom tervezésére 1903-ban írtak ki pályázatot. Pecz benyújtotta rajzait, de kísérőlevélben kérte, hogy terveit hagyják figyelmen kívül a pályázat elbírálásakor. Így az első díjat ugyan nem ő nyerte, de az épületeket mégis az ő tervei szerint építették meg. Az iskola 1904-re, a kéthajós templom 1905. őszére készült el teljesen.⁹⁴ Czigler Győző ugyanebben az évben bekövetkezett halála után, részben ő vette át a Műegyetem épületeinek tervezését: nevéhez fűződik a könyvtár, a műszaki mechani-

ka, mechanika technológia, a géplaboratórium és a gépház épületeinek tervezése. Ezekért a munkákért „udvari tanácsosi” címmel jutalmazták.

1905-ben a debreceni főgimnázium tervezésére kapott megbízást; 1911-ben egy Üllői úti tisztviselőház építésére. Az Országos Levéltár épületének első vázlat-terveit ugyan már 1898-ban elkészítette, de a kivitelezés csupán 1913-ban kezdődött el, s csak 1926-ban – tehát 1922-ben bekövetkezett halála után – fejeződött be.

A dévaványai református templom terve

A dévaványai református gyülekezetben 1870-től kezdve foglalkoztak új templom építésének gondolatával, de az egyházgyűlés csupán 1882. májusában határozta el, hogy a régi, akkor már életveszélyes templomot bezárják, és helyébe újat építtetnek. A pályázatot 1883-ban írták ki, az első helyezettnek 400, a másodiknak 200 forint díjat helyeztek kilátásba.⁹⁵ A pályaművek elbírálására a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletet kérték fel, ahol a tagok közül Pfaff Ferencet, Steindl Imrét és Ybl Miklóst nevezték a bíráló bizottságba. A bírálók a beérkezett terveket általában igen lesújtónak találták, Pecz Samu munkáját azonban mint „érett elme szüleményét” kiemelték, és neki ítelték az első díjat. Statikai hibákat ugyan találtak tervén – például azt, hogy a támpillérek túl alacsonyan vannak megerősítve s így nem bírják el a boltozat súlyát –, összességében azonban jónak tartották, s különösen nagyra értékelték a „gyönyörűen gruppozott alaprajzot”.⁹⁶

Pecz Samu mind a négy tervlapja fennmaradt hagyatékában.⁹⁷ Alaprajzi tervén (13. kép) hosszaházas, széles kereszthajóval bővített, nagy négyzetes, kórosos templom látható. A hosszaház bejáratú oldalához négyzetes alaprajzú tornyot tervezett, a végére poligonális záródású kórust, a kereszthajó két szárnyában, illetve a bejárat fölött öntöttvas oszlopok által hordott karzatokat.⁹⁸ Tervét 1885-ben így ismertették *Az Építési Ipar*-ban: „Az elvek, melyekből a tervező e tervezet készítésekor kiindult, egészen véve megegyeznek Schulek Frigyes építész-tanárnak ‘Az Építési Ipar’ 1885. évi 1., 2. és 3. számában kifejtett és a kálvinista templomtypus megalkotásában korszakot képző elveivel, csupán az ‘Úr asztala’ nincs az elrendezésnek a középpontjába helyezve, mert ez a helyi nézetekkel ellenkezett volna.”⁹⁹

A tervek, a rajtuk levő dátum alapján, 1883. november 27-én készültek, tehát jóval azelőtt, hogy Schulek tanulmánya megjelent volna. Ettől függetlenül Pecz természetesen ismerhette Schulek elképzeléseit; az ő tervén is a hangsúlyos négyzetes tér adja meg a többi téregység léptékét, és a szószék szintén az egyik négyzeti pillér elé került. Teljesen ellentmond azonban Schulek előírásainak a kórus, amit viszont a helyiek igényelték. A Schulek által javasolt kompromisszum a régi „katholikus” alaprajz és a központosított „karzatos szervezet” között itt inkább a régies elrendezés irányába billen, még akkor is, ha a karzatok és a nagy négyzeti tér révén a centralizálás is érvényesül. Pecz Samu terve nem annyira Schulek elméletével, mint inkább az 1870–80-as években épült német lutheránus templomokkal hozható kapcsolatba.¹⁰⁰

„A templom román átmeneti stílusban van tartva, s úgy a belső, mint a külső kiképzése a helyi viszonyokhoz mértén van alkalmazva [...] a tervező szigorúan

szem előtt tartotta azokat a szabályokat, melyek, különösen a templomoknak, a külső és a lehetőleg központosított belső összhangzatosságát szabályozzák.”¹⁰¹ Mindez megfelel Schulek „régí komoly styl”-elvárásainak. A külsőn (12. kép) kifejezésre jut a belső elrendezés, a hangsúlyos kereszthajót nyeregretető fedi, de a négyzetet nem emeli ki torony, mint Szegeden. A homlokzati torony kiképzése a nem sokkal későbbi debreceni, illetve a Fazekas téri református templom pályatervében látható torony tagolásával rokon.¹⁰²

Értekezés a protestáns templomok építéséről

Schulekhez hasonlóan, Pecz Samu is egyik templomának megépítése kapcsán foglalta össze a protestáns templomépítéséről vallott elképzeléseit. Ez a munka, a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletben tartott előadását követően, 1888-ban jelent meg az egylet közlönyében, *A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével* címmel.¹⁰³

Tanulmánya bevezetőjében Pecz a protestáns templomépítészeti Schinkel felépítéséig sikertelennek ítéli, mondván, hogy „a természetes fejlődést kerülve, minden áron egy erőszakolt új typust akart teremteni”. Csak az akkori legújabb német építészeti találja eredményesnek: „akkor, midőn az erőszakolt tipikus alapalakat elejtve, a természetes fejlődés terére lép.” Magyarországon ennek az építésznek az új szellemét, szerinte, Schulek Frigyes képviselte.¹⁰⁴

Pecz „erőszakolt új typuson” minden bizonnyal a centrális templomtípusokat érti. Ezt bizonyítják az evangélikus templomok szószékének elhelyezése kapcsán írt mondatai: „A lutheránus templom-épületek elrendezésénél, mint másik főtényező, a szószék elhelyezése és az innen kiinduló egyházi szónoklat hanghullámainak terjedése illetőleg hallhatósága szerepel. Ha föltételezzük, hogy a szónokló lelkész mindig egy irány felé beszél, akkor föltételezhetjük azt is, hogy beszéd azon ellypsis határain belül lesz egyenlő erősségben hallható, melynek egyik gócpontjában a szószék áll, s melynek nagy tengelye összeesik a beszélő hangjának irányával. Azonban ezen, nagyjában színházaink elrendezésére emlékeztető módon nem építhetünk templomot, még pedig azért nem, mert 1. ellenkezik a keresztyén egyház építészeti hagyományaival, 2. hiányzik belőle az a vallásos ihlet-gerjesztő térhatás, melylyel minden templomnak birnia kell.”¹⁰⁵

Az *eisenachi szabályzat* szellemében ő is azt vallja, hogy az evangélikus templom hosszházas legyen, az oltár pedig a szentélybe kerüljön. Az evangélikus templom számára legalkalmasabb elrendezés az egy-, két-, avagy háromhajós bazilika, illetve csarnoktemplom; azonban a katolikus templomoknál rövidebb hosszházzal és kevésbé mély szentéllyel. Ugyanakkor a háromhajós templom esetében a redukált mellékhajó használatát javasolja, nyilván a német templomok ismeretében. A kéthajós megoldást a szószékre való megfelelő rálátás miatt szintén jónak ítéli (később, 1903-ban, a fásori evangélikus gimnázium számára ilyen kéthajós templomot tervezett). A teret kereszthajó és karzatok építésével véli bővíthetőnek. A karzatokról azt mondja, hogy „dacára a térhatásra való káros befolyásuknak a legtöbb esetben nem mellőzhetők, és elhelyezésüket a kereszthajó száraiba, a redukált mellékhajók fölé, illetve a bejárati oldalra javasolja.”¹⁰⁶

A kálvinista templomokban az Úr asztalát úgy kell elhelyezni, hogy a székek-ről közvetlenül látható legyen, és a lelkész szabadon mozoghasson körülötte: „Legjobban elérhető e követelmény fogantatása akkor, ha az Úr asztalát minden oldalról egyenlő távolságban az ülőhelyektől helyezük el, a mely föltevés centrális elrendezésre vezet, melynek középpontját az Úr asztala foglalja el.” Pecz végül ugyanarra az eredményre jut, mint Schulek: a mértani és a liturgiai középpont egybeszerkesztéséhez. „A kálvinista templom-épület legcélszerűbb alapalakját a sokszög adja meg, melynek középpontjában tehát az Úr asztala, s egyik sarokpillére mellett a szószék foglal helyet.”¹⁰⁷ A sokszög korlátozott méretét, úgymond, bővítményekkel lehet növelni, a karzatok ezekbe helyezhetők. A szószéket legalkalmasabb a bejáratnál szemben elhelyezni, ahol a figyelem egyből ráterelődhet, és a hívők önkéntelenül szimmetrikusan köré csoportosulhatnak. A tanulmány summája szerint „a kálvinista templomépület legmegfelelőbb alapalakja a centrális elrendezés, a hol az építmény csoportosítása egy ideális függőleges tengely körül eurythmikusán történik, s középpontjának a legkiemelkedőbb tér felel meg, a melyhez a kevésbé fontos és alacsonyabb helyiségek csatlakoznak. Az Úr asztalának a középpontba való helyezése által a liturgiai középpont is az épület középpontjába helyeztetik át, azaz: azon hely, a hol a vallási szertartás leglényegesebb része végeztetik építészetileg is középpontot képez és a nyomatékoság vagy kupolaszerű felépítménnyel, vagy pedig centrális toronnyal fejezhető ki.”¹⁰⁸

Kálvinista templomok alapformájaként a három-, négy-, illetve ötszöget javasolja, és katolikus, illetve lutheránus centrális templomok esetében a páros sokszöget ajánlja.¹⁰⁹ „Ha a centrális elrendezésű kálvinista-templomot összehasonlítjuk a katolikus, a görög keleti és a lutheránus centrális elrendezésű templomépületekkel, azt találjuk, hogy csakis a kálvinista templom-épületeknél egyeztethető össze a liturgiai középpont az épület középpontjával. Az utóbbiakban ugyanis az oltár elhelyezése a liturgiai középpontot a sanctuariumba helyezi át, mely a centrális építménynél építészetileg alárendeltebb hely mint a kupolaszerűen kiemelt középonti sokszög.”¹¹⁰ Külön említi a páros sokszögalapú (katolikus) templom példaként Friedrich Schmidt *S. Maria vom Siege*-jét (Bécs, Fünfhaus), ami igen nagy hatással volt rá. Az erzsébetvárosi plébániatemplom pályázatára a fünfhausihoz hasonló centrális tervet nyújtott be (22. kép), de míg a bécsi templom alaprajza nyolcszög, itt az alaprajz hatszögű.¹¹¹

Pecz a központosított protestáns templomépület ötszög köré szervezett „ideáltervét” is mellékelte (21. kép)¹¹². Ennek formája Schulek elméletét fejlesztette tovább, de a fünfhausi templom jegyeit viseli tömbszerűsége, rövid hajója és Schulek szegedi templomához képest centrálisabb összehatása. Alapsémáját tekintve ez a terv a Fazekas téri templom előképe, de az utóbbi megnyújtott hajója a Schulek által javasolt és Szegeden megvalósított centrális és hosszanti tér közötti kompromisszumhoz közelít.

Pecz a centrális református templomok egyetlen hátrányaként említi, hogy „organikusan csak boltozva tervezhető”. Ez pedig költséges megoldás. Ilyenkor, ha az egyházközösségnek nincs elég pénze, „akkor legcélszerűbb lesz a lutheránus

templom típusához hasonlólag hosszajói elrendezéshez fordulunk, melyet fennyezetten esetleg látható fedélszerkezettel szerkesztünk s kisebb méretű sanctuariumba a szószéket, eléje pedig az Úr asztalát helyezzük.”¹¹³ Ilyen nyitott fedélszékes, hosszházas tervet készített a vadászerdői református templom számára,¹¹⁴ ahol a szószéket a bejárattal szembe, a kórusba tervezte. A terven a templom egyetlen hosszajójából áll, és csak a bejárati oldalon van karzat, a tetőszerkezetet konzolok tartják. A főhomlokzat tornya nem a homlokzat közepéhez csatlakozik (a dévaványaihoz, illetve a debrecenihez hasonlóan), hanem csak a tető magasságában önállósodik, addig két szinten a hajó teljes szélességét elfoglaló előcsarnokba tagozódik. Az egész templom koncepciója teljesen megfelel azoknak az elképzeléseknek, amelyeket Pecz szegényebb református gyülekezetek számára javasolt.

A protestáns templomoknak legmegfelelőbb szerinte a „góth stylus”, nem az ókeresztény építészet formakincse tehát, noha Luther és Kálvin az őskeresztény egyszerűséghez kívánt visszatérni.¹¹⁵ Érdekes, hogy az *eisenachi szabályzat*-tal ellentétben, a pogány eredetre hivatkozva elutasítja az ókeresztény bazilika mintáját. Nem beszél a centrális ókeresztény templomokról, csak korábban – a liturgiai középpontról szólva – említi, hogy a keresztelő és sírkápolnában az építészeti és liturgiai centrum a református templomokhoz hasonlóan egybeeshetett.¹¹⁶ Közben az ókeresztény építészet formáit elveti, ugyanakkor több ízben említi a nagyraértékelt a fűnfhausi *S. Maria vom Siege* formáját,¹¹⁷ amihez pedig Friedrich Schmidt az aacheni palotakápolnát tanulmányozva jutott el,¹¹⁸ az aacheni templom mintaképe pedig a ravennai *San Vitale* volt, háttérben a konstantinápolyi Szent Szergiosz és Bakkhosz templommal.¹¹⁹ Mindemellett Pecz úgy dönt, hogy a keresztény vallás „uralkodó kifejezését csakis a középkorban a román, de még inkább a góth stylusban nyerte el”. A templom méltósága megköveteli az „emlékszerűséget”, ez pedig legolcsóbban a gótikus téglapépítészeti követésével érhető el (az olcsóság a protestáns egyházak anyagi helyzetét tekintve nem volt mellékes szempont). A gótikus szerkezetek kevésbé anyagigényesek, és kevésbé nemes anyagból is előállíthatók. „E felsorolt szerkezeti előnyök kihasználásával tervezett templom-épületek mintegy műemlékszerű technikai szerkezetképzés ideálját teremtik meg, mert nemcsak a magasabb szerkezeti rendszerek átszellemült állóssága jut bennök érvényre, hanem egyúttal a legkevesebb anyaggal a legnagyobb tért is befoglalják emlékszerűen.”¹²⁰ A gótikus boltozatok akusztikai szempontból előnyösek, a centrális templomoknál a rossz akusztikájú kupolát csak boltozattal lehet helyettesíteni.

A debreceni templom ismertetése előtt Pecz rövid történeti összefoglalást nyújt a protestáns templomépítészetről, ahol lényegében három csoportot különít el. A „terem-elrendezésű” templomokhoz sorolja a keresztelrendezésű és az egyszerű hosszházas templomokat. A keresztelrendezésű templomok alakja és belső elrendezése „minden, az eszményiség fölé törekvő áhítatot úgyszólván megakadályoz, valamint híjjával van minden, a képzelmet vallásos kegyeletre gerjesztő térhatásnak.”¹²¹ A karzatok rontják a megvilágítást, az oszlopok miatt akadályozzák a kilátást, kívül a több soros ablakképzés az épületnek „profán jelleget kölcsönöz”. E csoport példaként említi a berlini dómot. Valamivel jobb megoldásnak tartja, ha az ilyen templomokban a szószék és az oltár a rövidebb oldalra kerül.

A második csoportba a kör- és poligonális-alaprajzú templomokat sorolja. Ezeket karzataik miatt szintén problematikusnak ítéli. Az idesorolt drezdai *Frauenkirche* belső kiképzését így kritizálja: „A nyolc pillér közé épített és egymás fölé helyezett hét karzat tökéletesen színházaink néző terére hasonlít, s minden egyébbel bír, csak az egyházi épületek vallásos komolyságára emlékeztető tulajdonságokkal nem.”¹²²

A harmadik csoportot a keresztalaprajzú templomok képviselik. A körbefutó karzattal épített keresztalaprajzú templomoknál a jellemző problémák ugyanazok, mint a keresztelrendezésű „teremtemplomok” esetében. Ahol csak a keresztoszárakban van karzat, jobb a belső térhatás és „megkezdik az ésszerű fejlődést azon alak felé, melyet [...] a lutheránus egyházak legmegfelelőbbjeként jeleztünk.”¹²³ Ilyen pozitív irányba mutató templomként említi August Orth berlini *Zionskirche*-jét.¹²⁴

Történeti összefoglalójának végén Schinkel *Werderkirche*-jét, Otzen, Möckel, Dollinger, Hase keresztalaprajzú templomait említi példaértékűekként.¹²⁵

Elméleti összefoglaláson túl, Pecz értekezésének jelentőségét az adja, hogy részletesebben kidolgozta az ideális kálvinista templomtípust mint Schulek. Öt-szög-központú ideálterve Schulek szegedi épületéből s elméletéből logikusan következtetett, de ezen olyan új alapformát dolgozott ki, ami szerencsés módon néhány évvel később a Fazekas téri templomon (némi módosulva) meg is valósulhatott.

A debreceni Kossuth utcai református templom

Pecz a debreceni református templomon a viszonylag csekély építési költség miatt nem tudta megvalósítani ötszög-központú tervét. Szombathy István debreceni főbíró és felesége, Veresmarty Zsuzsánna, alapítványában szigorúan meghatározták az építkezés összegét, s ezzel megkötötték az építész kezét.

A tervek 1885-ben készültek, a templom kisebb módosításokkal, 1886–1888 között ezek alapján épült meg.¹²⁶ Noha a szakirodalom a templom hagyományos latinkereszt formáját hangsúlyozza,¹²⁷ Pecz szerkesztési kiindulópontja a négyzet volt, amit keresztirányba bővített: a négyzet három oldalához egy-egy egyszakasos, a negyedikhez háromszakasos bővítményt csatlakoztatott (14. kép).¹²⁸ A szószerk a központi négyzet egyik lementszett sarka elé került, az Úr asztala az átlók metszéspontjába. A főbejáratnál van az orgonakarzat; a három rövid oldal-szárnyban alacsony empóriumok növelik a templom befogadóképességét. A karzatokhoz vezető lépcsőket Pecz az egyszakasos bővítmények közötti sarokterekbe kívánta helyezni. Az első terven a kétkarú lépcsők önálló „U”-alapformájú tömböt alkotnak. A kiviteli terven (15. kép) maguk a lépcsőkarok helyezkednek el befordított „U”-alakban, a kívül vezetett közlekedőfolyosóval pedig az egyszakasos bővítményeket lesarkított négyzet formába fogta össze. Ez a külső lementszett sarkú négyzet a kisebb belső négyszöget ismétli.¹²⁹ A háromszakasos szárny két oldalán keskeny folyosók húzódnak, melyek nem hordanak karzatot. Az alaprajz tökéletesen megfelel a Schulek által ajánlott „következetes mértani szerkesztésnek”: az alapnégyszögbe írható kör megadja a sarkok lementszésének helyét,

ugyanígy egy nagyobb sugarú kör érinti a nagy négyszög oldalainak közepét, a központi négyzet megismétlődik a főhajón. A szerkesztésnek ezt a rendszerét Pecz a tanulmányához mellékelte alaprajzon az érzékletesség kedvéért be is rajzolta.

A templom külső arányai (16. kép) szinte pontosan megfelelnek a dévaványai terveknek. A négyszögletű torony mindkettőn a főhomlokzat közepéhez csatlakozik, három szintes és a süveget minden oldalról oromfal kíséri. A keresztszárakat mindkét esetben oromzat zárja, és haránt irányú nyeregvető fedí. Az 1885-ös terveken a keresztszárak homlokzatain még körablakok vannak, a kiviteli terven azonban ezek a dévaványaihoz hasonló, nagy osztott csúcsíves ablakokra módosultak.

A belső elrendezés (17. kép) a liturgiai és mértani központra koncentrál. A padokat sugárirányban rendezte az Úr asztala körül. A központi négyzetet nyolcosztású bordás boltozattal emelte ki; a négyzet lemetszett sarkairól két-két borda indul. A padok és a karzatok homloklapjainak oszlopos, háromkaréjos lezárású díszítése, a szószék neogótikus tagolása egyaránt a Fazekas téri templom berendezéséhez hasonló. Az asztalosmunkákat, Pecz tervei szerint, Thék Endre és Nagy Péter készítette.¹³⁰

A debreceni református templom épülete sikeres kompromisszum eredménye. Szíve szerint Pecz már itt megvalósította volna ötszög-alapú ideáltervét: tanulmányában külön szól arról, hogy ez a építési költség korlátozása miatt nem volt lehetséges. Sajnálkozott továbbá amiatt is, hogy ugyanezen okból a centrális magot kívül nem tudta megfelelő hangsúlyozni, s a négyszög miatt a szószék sem kerülhetett a bejárattal szembe.¹³¹ A debreceni templom, noha külső megformálását tekintve Pecz korábbi dévaványai templomához kapcsolódik, az alaprajzi elrendezés és a belső tér centralizációja miatt átmenetet képez a dévaványai és az ötszögű ideálterv között. A hosszház és a központi tér összecygeztetésével már a későbbi Fazekas téri templom koncepcióját előlegezi meg.

*Pecz ötszög-alapformájú tervének első megvalósulása:
Sztehlo Ottó szolnoki református temploma*

A szolnoki kálviniista templom tervezésére 1890 nyarán írtak ki pályázatot, a pályaművek benyújtásának határideje augusztus 16. volt.¹³² A Magyar Mérnök- és Építész Egylet még azon a nyáron elbírálta a terveket, és Stehlo Ottó *Körbe rajzolt V* jelű munkáját jutalmazta első díjjal. A presbitérium elfogadta az egylet javaslatát és elhatározta, hogy a templomot e tervek szerint fogja megépíteni.¹³³

Szehlo tervén Pecz Samu 1888-ban publikált templomtervének hatására olyan ötszögből indult ki, amelynek középpontjában az Úr asztala, a bejárattal szembeni pillér előtt pedig a szószék van (23. kép).¹³⁴ A központi ötszög bővítései azonban Pecz tervével ellentétben nem poligonális záródású karéjok, hanem kis téglalapok. A bővítésekben a padok az Úr asztala felé irányulnak, a bejárat és a két mellette levő bővítésben a teret karzatok növelik. Pecz rajzához hasonlóan a homlokzati oldalon két lépcsőtorony, a bővítések között kiszolgálóhelyi-

ségek találhatók. Szehlo alig változtatott a Pecz által készített alaprajzi sémán, az alaprajzok között nyilvánvaló az összefüggés.

A templom külső kialakításán Szehlo szintén Pecz tanácsait követte (24. kép). Erre utal a két „alárendelt” bejárati torony, a hangsúlyozott középrész. De a centrális ötszöget nem vezette át tízszögbe, hogyan azt Pecz javasolta.

1896-ban, a millenniumi kiállításon Pecz akkora már elkészült budai református templomának tervei mellett Szehlo rajzait is kiállították. Egy kortárs így értékelte munkáikat: „Mindkettő azonos alapokon indulva ötszögletes alaprajzi elrendezést mutat, s e téren nevezetes műalkotások számába mennek, a mennyiben korszakot alkotó művek a kálvinista templomépítészet terén. Schulek Frigyes nyomdokain haladva, ez iskolának sikerült a református isteni tiszteletnek legmegfelelőbb alaprajzi megoldást megadni. A három művész megmutatta, hogy ügyes csoportosítással tetszetős külsőt is lehet adni a szokatlan alaprajzú fölépítménynek.”¹³⁵ Tény, hogy Schulek, Pecz, valamint Szehlo templomaikkal olyan új centrális elveket hoztak a magyar protestáns templomépítészetbe, aminek nem volt hagyománya.

A korabeli svájci református és németországi evangélikus templomépítészetben Schulek és Pecz templomainak nem sikerült megtalálni a párhuzamát. Úgy tűnik, hogy a „Schulek-iskola” nemcsak Magyarországon, hanem európai viszonylatban is eredeti műveket teremtett.

A budai református egyház megalakulása és a Fazekas téri telek megszerzése

„Sok igazság van Menelius Agrippának a gyomor és a test többi részei között folyó harcra szóló parabolájában, de megfordítva is igaz ám, hogy az egészséges szervezethez megkívántatik, hogy ne csak fő- és visz-ér duzzadjon az egészséges vértől, de a kisebb véredények közvetítésével a szervezet végtagjai is nyerjenek folyvást üdítő, erősítő, őket az egész szervezettel szorosán összekapcsoló táplálékot.”¹³⁶

A fenti sorokat Farkas József írta 1898-ban, a pesti református egyház történetéről szóló művében, példázatával hangsúlyozva a leányegyházak létrehozásának, a „vérfrissítésnek” a fontosságát. Nem véletlen azonban, hogy mindezt a budai gyülekezet kapcsán mondta el. Több mint egy évtized távlatából ő már látta és értékelte azt a frissességet, amit a budai gyülekezet vitt a budapesti református egyházi életbe. A budai hívek kiemelkedő aktivitással vették ki részüket a helmissziós munkából, s két együletet is alakítottak: a Budai Református Nőegyletet¹³⁷ és a Nagypénteki Református Társaságot.¹³⁸ Adakozásaikkal segítették saját templomuk elkészültét is. Farkas számára tehát joggal vált a budai egyház a leányegyházak szükségességének és hasznosságának bizonyítékává.

A budai egyház születésének története 1883-ban kezdődött, amikor a pesti református egyházmegye áprilisi közgyűlésén Sípos Pál javaslatára megbízták az esperest, hogy miután a budai I., illetve II. kerületben a református hívek lélekszáma 2300-ra emelkedett, a kerület előkelő református lakóival karöltve tegye meg

az előmunkálatokat egy leányegyház létrehozására.¹³⁹ Indokolta ezt az a körülmény is, hogy a budaiaknak nehezen megközelíthető volt a Kálvin téri, illetve az óbudai templom, amelyek az ünnepek alkalmával zsúfolásig megteltek, és már nem tudták megfelelően kielégíteni az igényeket.

Azonban rövidesen az a tábor kerekedett felül a pesti egyházban, amelyik nem akarta, hogy a pesti mellett újabb kis egyházak jöjjenek létre, hanem a pestit kívánták növelni, és az összes hazai református egyház központjává tenni. Az 1883. november 7-i egyháztanácsi ülésen kérték az esperest, hogy 1883. tavaszi határozatát ne érvényesítse, s ő ezt meg is ígérte.¹⁴⁰ Ugyanebben az évben meghalt Török Pál püspök,¹⁴¹ így a budaiak ügye kis időre háttérbe szorult, mert az egyház vezetősége az új püspök megválasztásával volt elfoglalva.

A budai hívek azonban önállóan kezdtek szervezkedni: Borosnyay Oszkár belügyminiszteri osztálytanácsos 1884. május 30-án tanácskozássra hívta össze a budai rész néhány előkelőbb református hívét azzal a céllal, hogy önálló egyházat alapítsanak.¹⁴² Szeptemberben az egyháztanács már ismét foglalkozott a budaiakkal és javasolta, hogy egy bizottság lépjen kapcsolatba az ottani hívekkel.¹⁴³ Az 1884. október 14-én tartott egyházmegyei ülésre a budai hívők vezetői levelet küldtek, amiben kiemelték, hogy tekintettel a budai egyház történelmi múltjára és a hívők lélekszámára anyaegyházat kívánnak alapítani „mind a budai ev. ref. egyház, mind a magyar nemzetiség érdekében”.¹⁴⁴ A budaiak egyháztanáccsal szembeni elégedetlensége fejeződött ki levelük hangvételében, magabiztosságukat és önállóságukat pedig az hangsúlyozta, hogy közölték: az adózó hitsorsosokat összeírják és kiadnak egy könyvet a budai református egyház 1668 előtti történetéről. A közgyűlés ezt a levelet nyilván nem hagyhatta válasz nélkül és igyekezett rendezni a viszonyt. Megbízta az esperest, hogy a budaiakkal egyetértésben, az egyházi törvény szabályai szerint tegyen meg mindent a budai egyház felállítására érdekében.¹⁴⁵

A kérdéssel legközelebb az 1885. január 17-én tartott egyháztanácsi ülésen foglalkoztak, miután előző év decemberében a budaiak újabb kérvénnyel fordultak az egyházhoz, amiben azt kérték, hogy állítson fel helyettes lelkészséget Budán. A hívek is engedtek tehát igényeikből, az egyházi bizottság pártolandónak találta a kérést, de a leányegyház létrehozását anyagi okokból kifolyólag egyenlőre kivihetetlennek tartotta. A bizottság javaslata alapján öt-öt tagot neveztek ki, hogy megvizsgálva a lehetőségeket, valamilyen köztes megoldást találjanak. Az egyháztanács Szász Károly püspököt,¹⁴⁶ Dr. Darányi Ignácot, Kassits Pétert, Dr. Kovácsy Sándort és Szilassy Aladárt küldte ki, a budaiak Borosnyay Oszkárt, Dr. Hamary Dánielt, Dr. Kiss Áront és Szóts Albertet. A egyházi bizottság ezen az ülésen indítványozta azt is, hogy az egyháztanács folyamodjon kérvénnyel a fővároshoz, annak érdekében, hogy az számára templom, paplak és iskola céljaira telket adományozzon. Ezt is elfogadták, de a kérvény beadását az öttagú bizottság jelentésének beérkezése utánra halasztották.¹⁴⁷

A kiküldött vegyesbizottság javaslatait az egyháztanács az 1885. március 6-án és 12-én tartott üléseken vitatta meg. Elrendelte, hogy a budai részre haladéktalanul helyezzenek ki egy segédlelkészt, aki ellátja a keresztelés, esketés, temetés, Úrvacsoraosztás feladatát, vallásoktatást tart az elemi iskolákban és nyilvántartja a

híveket. Az építendő templom építési költségeinek összegyűjtésében és a hívek számbavételében egy megalakítandó állandó helyi bizottság kellett segítkezzen. A bizottságot a segédlelkészen kívül 25 tagúra tervezték, akik közül húsz tagot a budaiak jelöltek, ötöt pedig az egyháztanács kellett küldjön¹⁴⁸. A március 12-i ülésen a templom építésére vonatkozó több döntés is született. Elhatározták egyrészt, hogy az említett helyi bizottság jogköre és feladata legyen, hogy gyűjtést rendezzen a létrehozandó templomalap javára, de a befolyt összegekkel csak az egyháztanács rendelkezhetett; másrészt az egyháztanács kijelentette, hogy megpróbál templom, iskola és paplak céljára telket, a templom építésére pedig az egyházi közalapról és az egyházkerület államsegélypénztárából pénzt szerezni.¹⁴⁹

Szász Károly püspök foganatosította az egyháztanácsi rendeleteket, és Simon Ferenc vallásanfitót kinevezte segédlelkésznek. Ő 1885. április 6-án már istentiszteletet tartott és Úrvacsorát osztott Budán. Szintén a márciusi határozatokkal összhangban 1885. április 21-én Budán a nemzeti tornacsarnokban megtartották a budai egyháztagok tanácskozását, Szász Károly és gróf Tisza Lajos¹⁵⁰ elnöklése alatt, és megválasztották a budai helyi bizottság tagjait.¹⁵¹ A lelkigondozás tehát 1885 tavaszán vált lehetővé Budán, és megkezdhetette a munkáját az egyháztanáccsal együttműködő helyi bizottság.¹⁵²

Legelőször hivatalos helyiséget béreltek az egyháznak a Dísz téren, és meggyeztek a budai evangélikusokkal, hogy amíg saját templomuk fel nem épül, a várbeli evangélikus templomban tarthatnak református istentiszteletet.¹⁵³ Ezért az evangélikusok pénzt nem fogadtak el, és 1888-ban, amikor a reformátusok 100 forintot felajánlottak a templom bérlete fejében, az evangélikusok ezt a templomalapítvány javára visszautalták.¹⁵⁴

1885 tavaszán a budaiak elhatározták, hogy a templom építésére gyűjtést rendeznek, s nyáron az egyháztanács elnökségének jóváhagyásával segélykérő íveket küldtek szét az országba. Ennek eredményeképp az év végére 7000 forint gyűlt össze.¹⁵⁵ Igazi lendületet azonban Tisza Kálmáné, gróf Degenfeld-Schomburg Ilona fellépése adott a gyűjtésnek. Farkas József elbeszélése szerint a budai helyi bizottság képviselői megjelentek a Tisza Kálmán által adott egyik ünnepélyen, tiszteletüket tették a miniszterelnöknél, és kérték, támogassa őket céljaik elérésében. Ezután fogadta el Degenfeld Ilona a felajánlott pártfogónői tiszteletet, és a következő években nagy energiával munkálkodott azon, hogy e feladatának megfeleljen.¹⁵⁶ Részben az ő közbenjárásának, másrészt Darányi Ignác, Szász Károly és Tisza Lajos támogatásának köszönhető, hogy Falk Miksa, a Hírlapírók Egyletének elnöke, az egylet által rendezett sorsjáték jövedelméből előbb kétezer forintot, majd minden évben a jövedelem kétnyolcadát ajánlotta fel a templomalap számára.¹⁵⁷ Tisza Kálmáné operaházi előadásokat, jótékony estélyeket, vallásos felolvasásokat és hangversenyeket is szervezett a templom javára.¹⁵⁸ Sikere csúcsát jelentette, hogy az egyik operaházi estély alkalmával maga Ferenc József is felajánlott ötszáz forintot a templom építésére.¹⁵⁹

A korábbi egyháztanácsi határozatok jegyében gróf Tisza Lajos és Szász Károly kérvényt nyújtott be a fővároshoz a telek ügyében. 1885. július 1-éről keltett levelükben hangsúlyozták, hogy a református egyházi élet felkarolása összefügg a főváros erkölcsi állapotával, tehát a főváros érdeke támogatásuk. Protestáns

egyházi körökben a múlt század nyolcvanas éveiben kezdtek egyre inkább hangsúlyozni a belmisszió jelentőségét, s ennek nyomán sorra alakultak a vallásos szellemű egyletek. Ezeket gyakran az újonnan szerveződött egyházközségek hívei alapították azzal a céllal, hogy a robbanásszerűen fejlődő nagyvárosokban (elsősorban Budapesten) segítsék a fiatalok vallásos nevelését, és a szociális problémákat adakozásokkal, jótékony cselekedetekkel kezeljék. Itt tehát nem csupán az alapvető vallásos igények kielégítéséről volt szó, hanem olyan társadalmi mozgalomról, amely az 1890-es évekre az egyház belső megerősödéséhez vezetett, és jelentősen növelte a fővárosban a vallásos élet, a keresztyén erkölcsök értékét.¹⁶⁰ Tisza és Szász levele arra is hivatkozott, hogy a Kálvin téri templom már nem képes az egész főváros református lakosságának igényeit kielégíteni, a budaiak nehezen tudják megközelíteni a templomot. Újra felbukkant a magyar nemzet erősítésének gondolata: „az ottlakó, részben még most is idegennyelvű lakosság között nemzetiségi szempontból is felettlébb szükséges, hogy számára a megszilárdítandó kálvinista egyház által egy újabb magyar központ állíttassék. [...] ha a fővárosi társadalom magyar színezetét akarjuk, az iskola működését a magyar istentiszteletek s a felnőttek egyéb társadalmi csoportosulásainál is támogatni kell.”¹⁶¹

Két krisztinavárosi telket ítélték megfelelőnek: a Kreipl-laktanya telkét a Korrana-őr utcában, illetve a krisztinavárosi színkör telkét.¹⁶² Az adományozásra jó alkalomnak tűnt a török kiűzésének kétszázéves évfordulója. A kérvényezett helyek és a fővárosi tanács ügyintézési lassúsága miatt azonban 1886-ban szinte semmi nem történt. A tanács átutalta az ügyet a pénzügyi és gazdasági bizottmánynak,¹⁶³ az pedig továbbutalta a telekadó bizottmánynak, ahol a krisztinavárosi Szent János téren levő két telek átadását javasolták,¹⁶⁴ de végleges megállapodás nem született.¹⁶⁵ Az 1887. december 17-én tartott egyháztanácsai ülésen a budai helyi bizottság jelentette, hogy a budai hívek türelmetlenek, és a gyűjtést is akadályozza, hogy a telek ügye nem jut előbbre. Újra felkérték az egyháztanácsot, hogy nyújtson be kérvényt a fővároshoz.¹⁶⁶ Ahhoz azonban, hogy a kérvényt megújítsák, el kellett volna dönteni, hol épüljön fel a templom.

A budai helyi bizottság 1888. január 21-én tartott ülésén javasolták először a Fazekas teret, amit az egyháztanács elfogadott,¹⁶⁷ s így 1888. februárjában Tisza Lajos és Szász Károly újabb levelet címzett a fővárosnak, amelyben immár a Fazekas téren kértek telket. Noha 350 négyszögöl területet kérvényeztek, kiemelték, hogy a 210 négyszögöl alapterületű Kálvin téri templomnál kisebbet kívánnak építeni, de mert egyenlőre a templomnak konkrét terve nincsen, „oly terület volt kérendő, mely a templom épület elhelyezésének illetőleg külalakjának ne praecipitáljon”. Biztosítani szándékozták tehát, hogy a tervező a későbbiekben viszonylag szabadon formálhassa meg az épületet. A levélből az is kiderül, hogy a templomot a tér közepére képzeltek: „az építendő templomot, mint magában álló épületet contempláljuk, mely mellett a Fazekas tér téri jellege ezentúl is megmaradna”. De az egyház azzal, hogy ezt a teret választotta, feladta korábbi kérvényében foglalt szerényebb igényeit, mert a „Fazekas téren csak oly templom épülhet, mely ezen díszes térhez s annak fekvéséhez minden tekintetben méltó legyen.”¹⁶⁸

A Duna part (Margit rakpart) és a Fő utca között elterülő Fazekas tér¹⁶⁹ és a Fő utca között az 1880-as évek elején készült térképek még épületeket jelölnek.¹⁷⁰ Az

1885-ös, Homolka József féle térképen, azonban a tér már nyitott volt a Fő utca felé. A régi nevekből az következik, hogy rendszeresen vásárokat tartottak itt.¹⁷¹ A jó közlekedést a Margit rakparton lóvasútpálya és a csavargózós hajóállomása biztosította.

Az 1880-as években a fővárost foglalkoztatta a budai Duna-part rendezésének terve, s ezen belül a Bomba tér (ma Batthyány tér) és a Fazekas tér központi jelentőséget kapott. A Fazekas téren előbb vásárcsarnokot akartak építeni, majd 1884-ben a budai színháznak engedték át, és a vásárcsarnok leendő helyét a Bomba téren jelölték ki.¹⁷²

Az egyház azzal, hogy a Fazekas teret választotta, két dolgot vállalt: egyrészt meg kellett győznie a fővárost arról, hogy a színház építésének feltételei nem adóttak, s nincs rá akkora igény, mint a református templomra; másrészt a Duna part reprezentatív helyzete miatt ide városépítészeti szempontok miatt költséges templomot kell építeni. 1888. februári levelükben az egyház vezetői sikerrel érveltek a színház ellen, mondván, hogy Budán már van színház a várban, aminek a fenntartása is nehezen biztosítható. A református templom mellett ismét az erkölcsnemesítés és a nemzeterősítés érveit használták: „Ha sikerül a főváros támogatásával a célbavett templomot felépíteni, melyben más nyelven, mint magyarul isteni tisztelet tartatni nem fog, az a vallás-erkölcsi élet fejlesztése mellett egy újabb eszköze lesz a magyarosodásnak is”.¹⁷³

A véleményezéssel megbízott fővárosi mérnöki hivatal pozitívan értékelte a kérvényt: amennyiben a reformátusok díszes és a „kor követelményeinek megfelelő” templomot építenek, az „csakis díszére szolgálhat úgy annak a városrésznek, mint a budai Duna partnak, amely a meglévő és épülő házsor egyformaságát megszakítja és változatosságot okoz esztetikailag jól hat és kellemesen élénkíti a tájképet”. Leszögezték azt is, hogy a templom céljára átadott 218 négyszögölön túl fennmaradó területet közcélra kell felhasználni, lehetőleg parkosításra. A fővárosi középítési bizottmányának 1888. szeptember 21-én tartott ülésén a mérnöki hivatal a színházépítés tervének hatálytalanítását és a telek átengedését javasolta.¹⁷⁴

A budai hívek egy része azonban nem értett egyet az egyház döntésével. Különösen a krisztinavárosi polgárok tiltakoztak, mivel a vizivárosi Fazekas tér távolabb esett tőlük mint a Szent János tér. Levelet intéztek ez ügyben Kammermayer Károly főpolgármesterhez, és a „budai reformátusok nagyobb részének” nevében kérték, hogy a Szent János teret adományozza a budai egyháznak.¹⁷⁵ Többek között ezt is tárgyalta a telekadó bizottmány 1889. május 17-én tartott ülésén, s úgy döntött, hogy a Szent János teret célszerűbbnek tartja, mivel a reformátusok zöme ezen a környéken lakik, és mert itt „szerényebb igényű és jóval csekélyebb költségű templom és paplak is volna létesíthető”, míg a Fazekas téren csak jóval nagyobb anyagi áldozattal lehetne azt megépíteni, ráadásul paplakra ott hely sem lenne. A bizottság ehhez még diplomatikusan hozzáfűzte, hogy ha az egyház továbbra is ragaszkodik a Fazekas térhez, és a templom megépítéséhez megfelelő tőkével rendelkezik, a telek átadása ellen nincs észrevétele. A telekadó bizottmánnyal ellentétesen foglalt állást a pénzügyi albizottmány, valamint a pénzügyi és gazdasági bizottmány. A vélemények különbözősége miatt a főváros tanácsa a Fővárosi Közmunkák Tanácsához fordult, hogy városrendezési szempontokat fi-

gyeembe véve nyilatkozzon a kérdésről.¹⁷⁶ A fővárosi közgyűlés mégsem várta be a közmunkatanács jelentését, hanem 1889. június 19-i ülésén úgy döntött, hogy a Fazekas teret díjtalanul átengedi a reformátusoknak a következő kikötésekkel: a telken csak templom építhető paplak nélkül; az új templom „monumentalis jellegű legyen”; a határozattól számított öt éven belül a munkákat meg kell kezdeni.¹⁷⁷ Néhány nappal később a Közmunkák Tanácsa is a Fazekas tér mellett foglalt állást. Végül a belügyminiszter július 10-én jóváhagyta a döntést.¹⁷⁸

Noha a telek kérdése eldőlt, a viták nem szűntek meg. Évekkel később, amikor már elkezdődött az építkezés, a budaiak még mindig panaszkodtak, és elégedetlenségüknek a helyi érdekeket képviselő *Buda és Vidéke* című lapban adtak hangot, ahol 1893 tavaszán a J. L. monogrammos szerző kritizálta a főváros tanácsát: „Ha már most a Fazekas-teret szépen parkíroznák és beültetnék ez kétségkívül Buda egyik legszebb pontja és nevezetessége lenne. De mit csinál a tanács? A tanács nekiáll, oda ad a Fazekas-térből egy nagy darabot református templomra, vagyis beépítteti. Az építkezés első munkálataihoz már hozzá is fogtak. Ez ellen már tenni nem lehet semmit, de azt megkívánhatjuk és meg is követeljük, hogy ha a templom felépült a körülötte elterülő térséget pusztán ne hagyják, hanem [...] beültessék és parkírozzák.”¹⁷⁹ Egy másik ismeretlen szerző a túlzott beépítésekről írva epésen megjegyzi: „Szakítani kell a hagyományos építési politikával, melynek hátrányai már most is keservesen tapasztalhatók. Ennek a politikának az eredménye a túlzásulolás és az ízléstelenség, mit a külföldi szakemberek elítélő és kirívó színekkel ecsetelnek, oly kirívó színekkel, hogy már a vak is megláthatná.” Ugyanebben a cikkben a krisztinavárosiak „szívfájdalmát” is megfogalmazta a Szent János térrel kapcsolatban, kiemelve, hogy „e tekintetben is egy nem kielégített budai érdekekkel állunk szemben”. A cikkírókat láthatóan leginkább az bántotta, hogy a budaiak ügyeiről Pesten és pestiek döntenek: a főváros tanácsa és a reformátusok pesti vezetői. Kiderül ez az utóbbi cikk befejezéséből: „Azt is hangoztatják, hogy az ekleziának már rég önállóan és függetlennek kellene lenni nem pedig még mindig leányegyháznak. Panaszkodnak arról is, hogy a templom építés terveit Pesten állították ki nem pedig Budán.”¹⁸⁰

A pályázat

A templom javára rendezett estélyekből, különböző adakozásokból 1890 tavaszára közel ötvenezer forint gyűlt össze.¹⁸¹ Gróf Tisza Lajos főgondnok elérkezettnek látta az időt, hogy az építés ügyére felhívja az egyháztanács figyelmét. Az 1890. március 28-án tartott ülésen Tisza javaslata alapján bizottságot alakítottak, melynek feladata volt, hogy a helyi bizottság három tagjával együttműködve a további teendőket meghatározza. A pesti egyház gróf Tisza Lajoson kívül Hegedűs Sándort, Kerkapoly Károlyt és Steiger Gyulát küldte ki,¹⁸² a budaiak Dr. Darányi Ignácot, Kassits Pétert és Dr. Kiss Áront.¹⁸³

Jelentésüket június 28-án tárgyalta az egyháztanács. Eldöntötték, hogy a templom tervének és költségvetésének elkészítésére nyílt pályázatot fognak kiírni. A pályaművek benyújtási határidejét 1892. január 1-jében határozták meg, szokatlan-

nul hosszú időt adva a tervezőknek. Ennek kettős oka volt: egyrészt az egyház nem volt még birtokában a templom teljes felépítéséhez elegendő összegnek; másrészt: „annál több kilátás nyílik arra, hogy elsőrendű építések is foglalkozzanak e tárgygal. S ezt annyival is inkább lehet reményleni, ha elegendő idő engedtetik a pályázatra, mivel egy megfelelő templomnak a Fazekas térre való tervezése – tekintve ennek fekvését és környezetét – oly műszaki feladat, hogy az ország első építészei között is fognak találkozni, kik nemes becsvágyuk által ösztönözve készek leendnek építési képzettségükkel, fejlett ízlésükkel az említett célra közreműködni.”¹⁸⁴ Bírálóként a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletet kérték fel, a legjelesebb műre 800, a második díjasra 600 forint tűztek ki, és leszögezték, hogy a tervek az egyház birtokába kerülnek.

A pályázati kiírás szerint a templom maximális alapterülete 218 négyszögöl lehetett; teraszra tervezendő és a dunaparti házsorhoz képest hat öllel beljebb kell állnia. A fennsík környezetbe illesztése is megoldandó maradt, amennyiben korlátal fogják elválasztani a tértől, akkor a templommal „architektonice összhangzóknak kell lenni”

„Kívánatos, hogy a tervek vagy román, vagy ó német, vagy korai góth avagy egyszerű renaissance stílusban készíttessenek. Az épület legyen arányaiban lehetőleg monumentális, de másrészt egyszerű, komoly, általában a protestáns templomjelleg ne tévesztessék szem elől, s oly anyagok alkalmazásával terveztessék, hogy a templom fenntartása minél kevesebbe kerüljön.”¹⁸⁵ További kívánalmak voltak, hogy a karzaton és a földszinten összesen hatszáz ember férjen el; a karzatra lehessen orgonát helyezni; a templom fűthető legyen és sekrestye tartozzon hozzá, valamint, hogy az összköltség ne haladja meg a 90–100 ezer forintot. Júliusban megjelent a hirdetmény a *Vállalkozók Lapja*-ban, azzal, hogy két alaprajzot, két metszetet és annyi homlokzatrajzot kell beadni, ahány különböző homlokzata van a tervezett épületnek, mindezeket 1:100 léptékben.¹⁸⁶

Másfél év csend következett. Az egyház tovább folytatta a gyűjtést, a pályázók pedig kidolgozták és 1892. január 1-jére be is nyújtották terveiket. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1892. január 25-i ülésén kinevezett bíráló bizottság tagjai: Czigler Győző, Kiss István, Schulek Frigyes.¹⁸⁷ A kitűzött határidőre három pályázótól négy pályamű érkezett be, ezeket az egyháztanács februárban átadta a bírálóknak,¹⁸⁸ akik április 27-re elkészültek a jegyzőkönyvvel.¹⁸⁹

A bíráló bizottság egyértelműen a *Viribus unitis* jellegű tervet ítélte a legrosszabbnak. A mű készítőjének nevét nem tudjuk, csak azt, hogy több ponton is eltért a pályázati kiírástól: 127 497 forint 66 krajcárról szóló költségvetése jóval meghaladta a megadott felső határt, a beépített alapterület is felülmúlta a 218 négyszögöles limitet. A rajzok bazilikális elrendezésű, háromhajós „katolikus templomot” ábrázoltak, sokszögzáródású kórossal, ami ellentmondott a pályázati követelménybe foglalt protestáns templomjellegnek. A bizottság konstataulta, hogy a terv eredetileg egy másik (katolikus) templom számára készült, ráadásul a pályázó még arra sem vett fáradságot, hogy a rajzokat lemásolja, hanem csak lekaparta tervéről a mellékoltárokat, gyóntatószékeket, az oldalra eső szószéket és a főoltárt (utóbbi helyére „célszerűtlen helyzetű református szószéket” helyezett). A cím is a letörölt régi cím helyére volt írva, a költségvetésből viszont a szerző, vesztére,

elfelejtette kitörölni a „szentély” és a „toronykereszt” szavakat! A térbeosztás a bírálók szerint „református templom céljaira nem alkalmas”, mert a szószék és az Úr asztala a templom legnagyobb részétől távol esik, és a „mellékhajók távolabbi részeitől a basilica oszlopsor folytán a szószéket nem is lehet látni”. Szerkezeti hiányosságokon túl a templom stílusával kapcsolatban is elégedetlenségét fejezte ki a bizottság, az egészet „szervetlen és összhang nélküli építmény”-nek nevezte, „mely általános fogyatékoságaival egészen kirí a többiek közül, díjazás tekintetében szóba se jöhet”.¹⁹⁰

A díjazásra nem méltatott művek közül a *Hatszögű csillagban aranyos C betű, B jellegű* terv minden bizonnyal Kauser József egyik pályaműve volt.¹⁹¹ Kauser egy helyszínrajzot, két alaprajzot, három homlokzati rajzot, két metszetet, távlati képet, tervmagyarázatot és 106 242 forint 82 krajcárról szóló költségvetést nyújtott be. Alapterületben nem, költségvetésben pedig alig lépte túl a megadott kereteket.¹⁹² Az alaprajz szabályos hatszögének öt oldala hatszögzáródású empóriumfülkékkel, hatodik oldala orgonakarzattal bővített. Nem kizárt, hogy a tervezőre hatott Pecz Samunak az erzsébetvárosi templom pályázatára benyújtott munkája, hiszen – noha a rajzokat csak 1892-ben közölte az *Építő Ipar* (22. kép) – Schulek Frigyes bírálata már 1891 februárjában megjelent.¹⁹³ A páros sokszög, Pecz Samu protestáns templomépítésről írott műve szerint, inkább a lutheránus, illetve a katolikus templomok követelményeinek felelt volna meg, a kálvinista templomok számára a páratlan sokszög lett volna alkalmasabb kiindulási alakzat.¹⁹⁴ Hasonló okokból kifolyólag a bírálók az alapkonceptiót részben jónak, részben problematikusnak ítélték. A hatszög alaprajznak köszönhetően az Úr asztala az épület középpontjába került, a felette levő tizenkét szögű kupolaépítmény fokozta volna „a templom belső rendeltetésének és külső kiképzésének nagyrészen központos és egymás között is egységes, harmonikus lényegét”. Ám a hatszög hátránya is megmutatkozott: a szószéket csak oldalra lehetett helyezni, nem a templom tengelyébe. A belső térhatást összességében kedvezőnek tartották, csak az orgonakarzat és az empóriumok alatti csarnokok kialakítását kritizálták. Az előbbit túl hosszúnak, az utóbbit túl alacsonynak találták. Az empóriumok mint általában itt is problémákat okoztak: oszlopai fedték a kilátást a szószékre, akadályozták a templom jó megvilágítását. A kupolával a bírálók statikai okokból voltak elégedetlenek: az ábrázolt falszerkezettel megépíthetetlennek ítélték. A külső megformálás elnyerte tetszésüket: „választékos modern gótstíliú téglarchitektúra”; a négy lépcsőtorony és az empóriumfülkék záródásai „szép plasztikus árnyékhatást ígérnek”; a „részelttagozatok szervesek”. De mindez kevésnek bizonyult a hiányosságokkal szemben: „Általában véve e pályaterv a centrális megoldásnak nagyrészt helyes irányú törekvéseivel figyelemre méltó tanulmányt képez, azonban szerkezeti hiányai folytán mégis csak viszonylagos értéket lehet neki betudni, ami jelen esetben pályadíjat még nem biztosít neki.”¹⁹⁵

A második díjat Kauser József és Lange Keresztély közös, *Hatszögű csillagban aranyos C betű, A-jellegű* terve kapta.¹⁹⁶ A szerzőpáros egy helyszínrajzot, két alaprajzot, három homlokzati- és két metszetrájzot, valamint egy távlati képet adott be. A 100 973 forint 40 krajcárról szóló költségvetés, illetve az alapterület itt sem haladta meg a megadott limiteket.¹⁹⁷ A templom „T”-alaprajzú volt, az Úr

asztala a négyzet közepére került volna. Ebben és a szószerk oldalsó mellé állításában némi hasonlóságot fedezhetünk fel Pecz Samu debreceni Kossuth utcai református templomával. Az Úr asztala a karzatok hátsó sorait kivéve mindenhol látható lett volna, a szószerket csak a mögötte álló empóriumok takarták. A „középnívó folytatásában” a presbiterek sokszögzáródású fülkéje helyezkedett el, apszist hozva létre. A leírásból nem derül ki egyértelműen, de valószínű, hogy a hajót nem osztották oszlopok, és nem volt fölötté empórium, csak a főbejárat fölél terveztek orgonakarzatot, valamint a keresztoszarakba karzatot. A keresztoszarakhoz a hátsó presbiteri fülkéhez közelebbi részekén két sekrestye csatlakozott (az egyik a bírálók szerint felesleges), a főbejáratához közelebb eső oldalon pedig az empóriumokhoz vezető lépcsők voltak szimmetrikusan elhelyezve. A templom megvilágítása csak a karzatok alatt lett volna hiányos. A főbejáratnál a tervezők – a bírálók által nagyon dicsért – hármas toronymegoldást alkalmaztak, egy nagy harangtoronyt kétoldalt két kicsi lépcsőtornyival építettek volna egybe, miáltal a toronyhomlokzat „tetszősen kiszélesedik a középnívó szélességére ... mozgó sziluettet kap”. A tervezett templom külsejét a bírálók észak-németországi neogótikus templomok kiképzéséhez hasonlították, kiemelve Otzen hamburgi és Hamburg-környéki templomait, Hamburg Eimsbüttel nevű elővárosában az evangélikus *Christuskirche* épületén (1881–1884) Johann Otzen valóban hasonló toronymegoldást alkalmazott,¹⁹⁸ ahogy Hamburg másik elővárosában, Uhlenhorst-ban a Szent Gertrúd-templomon is (1882–1885).¹⁹⁹ Ezeket az épületeket még a nyolcvanas években ismertették a *Deutsche Bauzeitung*-ban,²⁰⁰ így mind a pályázók, mind a bírálók jól ismerhették. Noha a tervezett mű külső részletformáira a bírálók néhány kritikai megjegyzést tettek, összességében így értékelték: „A pályaműben tervezett templom úgy összkoncepciójánál, valamint szerkezeteinek és architektúrájának általában véve helyes megoldásánál fogva egyike a pályázat legkiválóbb műveinek, mely önmagában abszolút beccsel bír és méltán tarthat pályadíjra igényt.”²⁰¹

Az eddig említett három munka egyike sem oldotta meg a templom környezetének rendezését, figyelmen kívül hagyva a pályázat egyik követelményét.

A bírálók legjobbnak és kivitelezésre alkalmasnak Pecz Samu *Pentagon* jelgű tervét ítélték, ő nyerte az első díjat. Pecz helyszínrajzot, két alaprajzot, két homlokzati rajzot, két metszetet, távlati képet, költségvetést és tervmagyarázatot nyújtott be. A távlati kép kivételével az összes terv fennmaradt és megtalálható Pecz Samu hagyatékában a Magyar Országos Levéltárban (25–28. kép).²⁰² Mind-ezidáig nem került azonban elő sem a tervmagyarázat, sem a költségvetés. A költségvetés pontosan a pályázati feltételekben megszabott 100 000 forintról szólt, a beépített területet a megadott maximumnál valamivel kisebbre, 213,01 négyzetöglre tervezte. Szemben a többi tervvel, Pecz a templom és tér viszonyát is megoldotta, és 611 ülőhelyet jelölt meg, így a program összes követelményének megfelelt. A bizottság megjegyzése szerint ebből a szempontból csupán az ő pályaműve volt értékelhető.²⁰³

Pecz úgy tervezte meg az épületet, hogy a főhomlokzat a Margit rakpartra, a hátsó front pedig a Fő utca felé nézzen. Ezt az elgondolást nyilván városépítési szempont indokolta: a Duna-parti épület lehetőleg legrepresentatívabb homlok-

zatával nézzen a Dunára. Tervezett épületét fenszík övezte, a térről a főhomlokzat felől egy lépcső, a hátsó részen három lépcső vezetett az épületszint magasságába.

Alapformaként az ötszöget választotta, négy oldalán poligonális záródású karéjokkal, ötödik oldalán két boltszakaszos hajóval bővítve. Elgondolását tekintve alaprajza megfelelt 1888-ban publikált ötszögű kálvinista templomtervnek (21. kép), de nem volt azonos azzal.²⁰⁴ Az 1888-as alaprajzon az ötszöghöz kapcsolódó bővítmények kevésbé mélyek, és hatszögben záródnak, míg a *Pentagon* jeligés terven nyolcszögben. A hajó mindkét terven kétszakaszos, de a pályázati terven hosszabb, és hatsüveges boltozattal fedett, szemben a korábbi keresztboltozattal. A bővítmények közötti részen a publikált alaprajzon sekrestye csupán a bejárattól legtávolabb eső ponton van, a két oldalsó karéj közötti szakaszon egy-egy lépcsőtorny helyezkedik el. Két további kiszolgáló helyiség a főbejáratnál számított második boltszakasz és a bővítmények közé van beszorítva. Ezzel szemben a budai pályázati terven Pecz a négy karéj között három kétszakaszos helyiséget alakított ki. Míg korábbi alaprajzán a karéjok felett karzatot tervezett, a pályaterven ez elmaradt (mindkettőn megtalálható viszont a főbejáratnál az orgonakarzat). Szintén eltérő a főhomlokzat kiképzése: az 1888-as rajzon két kis nyolcszögletű lépcsőtorny látható, közöttük keskeny bejárat csarnokkal; a *Pentagon* jeligéjű terven viszont csupán az északi oldalon van egy nagy négyszögletű torony. Ez utóbbinál közvetlen átjárás van ugyan a torony és az északi oldal között, de ennek kialakítása folyószerű, és bár a torony nem tapad a templom falához, sőt szinte önálló egységet képez, mégsem szakad el teljesen attól. E furcsa kettősség megoldási kísérlet arra a problémára, amit Pecz már 1888-as tanulmányában felvetett: ha ötszögű templomot tervezünk, a nagy fesztáv miatt a centrális részt csak kupolával lehet lefedni, toronnyal nem, így a tornyot vagy alárendelt szerepben, a főbejárat homlokzatának oldalaira kell helyezni (mint az az 1888-as alaprajzon történt), vagy pedig szabadon állóként kellene kiképezni. Ez utóbbi campanilemegoldás azonban ellenkezik a helyi hagyományokkal, és mint írja „ily torony fölépítése ellentmondásra akadna”, ezért Pecz az alárendelt tornyot tartotta célszerűbbnek.²⁰⁵ A pályázati terven mégis megpróbálta összeegyeztetni a domináns különálló, illetve a templom főhomlokzatának oldalához csatlakozó torony elképzelését. És mert a *Pentagon* jeligéjű terven a hajó hosszabb, mint a publikált alaprajzon, a torony távolabb kerül az ötszög karéjaitól, s így nem zavarta, hanem inkább kiegészítette a kupola összehatását.²⁰⁶ A különbségek ellenére a két tervek alapkonceptiója megegyezik: az épületet ötszögű mag köré szerveződik; a szószerk a bejárat szemből, két karéj találkozásánál levő fal elé kerül; az Úr asztala az ötszög középpontjába. A centrális rész boltozata mindkét esetben úgy lett kialakítva, hogy minden sarokcsegegy mellől két-két borda induljon, miáltal a felső szint tízszögűvé vált.

A bíráló bizottság különösen alkalmasnak találta az ötszögű alapformát a református istentisztelet céljaira: „Az alapelrendezés lényege tehát az, hogy a belső templomtérnek, az ott végbemenő liturgiai mozzanatok szerint igazodó kifejtése egyúttal az építménynek művi, szerkezeti szempontból eszközölt kifejtésével egyezik meg teljesen. Vagyis az építészeti koncepció következetes logikával és a valóság keresetlen eszközeivel juttatja kifejezésre az építmény belső lényegét és rendeltetését.”²⁰⁷ A bíráló a templom belső térhatását, megvilágítását, a szerkezeti

megoldásokat, a torony és a karéjok arányait is megfelelőnek tartották, de a pozitívumok hangsúlyozása mellett néhány kritikai megjegyzést is tettek: a főhajó melletti mellékhajójaratokat túl szűknek, az ötszögből tízszögbe átmenő íveket túl komplikáltak találták. A centrális mag feletti boltozat süvegeiről megjegyezték, hogy túl öblösek és noha akusztikai szempontból ez a megoldás előnyös, hatása nem elég egységes.²⁰⁸

A tervezett templom külső látványát a torony és a tízszögű tambur uralta volna. A torony a földszinten közvetlenül csatlakozott volna a bejárati csarnokhoz, a főpárkány magasságában pedig íves alátámasztású híd kapcsolta volna össze a két épületrészt. A főbejárat homlokzatát oldalt két támív határolta, a főpárkány felett háromszögű oromzat zárta volna. A kapuhoz – melynek kis előépítménye csúcsíves záródású – lépcső vezetett volna, e fölé Pecz körablakot tervezett, az oromzatba pedig egy magas csúcsíves ablakot és kétoldalt egy-egy fél íves résablakot rajzolt. A tervezett épület fölé a tízszögű kupola tamburja magasodott volna, melynek minden második oldalát csúcsíves osztott ablak törte volna át, biztosítva a centrális mag belsejének megvilágítását. A tambur minden oldalát háromszögű oromzatok koronázták volna, ezeket három körszegmensből képzett nyílás tagolta. Hasonló oromzatokkal találkozhatunk Friedrich Schmidt *Maria vom Siege*-jének egyik 1865–66-ban készült tervváltozatán, és Pecz Samunak az erzsébetvárosi templomhoz készített rajzán is.²⁰⁹ Utóbbival rokon a tető hegyes gúlaformája is. A főhomlokzat tervrajzán a déli karéj látszik még. A karéjra a támpillérek között keskeny csúcsíves ablakokat tervezett. A toronyba kívülről a földszinten kapu nyílt volna, e fölött és a főpárkány között két keskeny nyílás, a főpárkány fölötti szakaszon pedig egy szélesebb csúcsíves ablak. A tornyok oldalain álló oromfalak csúcsai azonos magasságban tervezettek a tambur oromzat-csúcsaival. A torony oromfalait osztott csúcsíves ablakok törték volna át, köztük a sarkokat kis fiatornyok díszítik, az egész tornyot nyolcszög alapú gúla formájú sisak fedi. Az északi oldal homlokzatáról készült rajzon hátul kis lépcsőtorony látszik, a karéjok között a kiszolgáló helyiségek egyszintes tere, ahová kívülről két szegmensívvvel záródó kapu vezetett volna.

A bírálók a templom külső megjelenését alapvetően jónak találták. A fülkéknek az ötszögű főépülethez való csatlakozását szépnek, a karéjok arányait és az apszistetőket tetszetősnek ítélték. Csak néhány ponton kritizálták a tervezetet, így a „minaretszerű lépcsőtorony” helyett falvastagságban való közlekedést javasolták, a tambur tíz oromfalát költségesnek és feleslegesnek tartották. A főportált túl nagynek ítélték és inkább a kisebb bejáratnál kombinált nagyobb rózsaaablak mellett foglaltak állást. Bírálatakat így fejezték be: „Összefoglalva ennek a pályaműnek – lényegtelen hiányai mellett – túlsúlyban levő általános előnyeit, önálló és beható alapos tanulmányt eláruló eredetiségét örömmel konstatálja a bíráló bizottság, hogy e műben abszolút nagybecsű építészeti concepció fekszik előtte, mely a többi pályaművek között nemcsak a legkiválóbb erkölcsi elismerésre méltó, hanem méltó arra is, hogy építőművészetünknek megvalósult alkotása legyen.”²¹⁰ A feladatot a bizottság szerint a terv „céltudatos eredetiséggel” oldotta meg, olyan alaptípust teremtve, „mely a református vallási gyakorlatnak leghelyesebb architektúrában ad kifejezést és úgy hazánkban, mint a külföldön követésre fog találni”.²¹¹

Az építkezés előkészítése

A pályázat eredményét az egyháztanács 1892. május 26-i ülésén tárgyalta. Egyenlőre nem döntöttek el, hogy a két díjazott terv közül melyiket választják, de elhatározták, hogy a felállítandó építési bizottságba az egyháztanács és a budai helyi bizottság is négy-négy tagot delegál majd.²¹² Pontosan nem tudni, hogy ez a bizottság mikor alakult meg, de decemberben, gróf Tisza Lajos elnökletével, már működött. A bizottság tagjai Hegedűs Sándor, Kerkápoly Károly, Steiger Gyula, Dr. Darányi Ignác, Borosnyai Oszkár, Kassits Péter, Dr. Kiss Áron és a segédlelkesek voltak, tehát nagyjából ugyanazok, akik a pályázat ügyében már 1890-ben eljárak. Később a tagok közé lépett Papp Károly, Dr. Bereczky Endre, Szabó Albert, Szóts Albert és Farkas József is.²¹³

Nagyot lendített az építkezés ügyén, hogy 1892-ben a főváros 50 000 forintnyi segílyt szavazott meg a budai, kőbányai, illetve a zuglói református templom építésére.²¹⁴ A budai templomalapban ekkor már mintegy nyolcvanezer forint volt, hosszas vita után mégis a budaiak kapták az adomány nagyobb részét (30 000 forintot), mert – Dr. Darányi Ignác indoklása szerint – „a budai oldalon a templomhely fekvésénél fogva, de a főváros illetőleg a közmunkatanács által kikötött monumentális jellegénél fogva is az építkezés igen tetemes összegre van előírva”.²¹⁵

Az 1892. december 10-én tartott egyháztanácsi ülésen az építési bizottságot megbízta a tanács, hogy tegyen javaslatot arra vonatkozólag, hogy a két díjnyertes terv közül melyiket kivitelezzék.²¹⁶ Noha az egyháztanács csak december 29-én fogadta el az építési bizottság azon döntését, hogy a *Pentagon* jellegű tervet építsék meg, a *Vállalkozók Lapjában* már december 28-án megjelent a hír, hogy a templom építésével Pecz Samut bízták meg, aki hozzáfogott a részletes tervek kidolgozásához.²¹⁷ A december 29-i egyháztanácsi jegyzőkönyvből kiderül, hogy az építési bizottság már egyeztetette elképzeléseit Pecz Samuval, aki a bírálóban említett módosítási javaslatokat figyelembe véve részletes terveket és mindenre kiterjedő költségvetést készített, hogy a kivitelező vállalkozók között ki lehessen hirdetni a versenytárgyalást. Arról is rendelkeztek, hogy Pecz a fővárosi mérnöki hivatalnál kérvényezze a telek kijelölését, és próbafúrások elvégzését, hogy megállapítható legyen az alapozási költség. Mindezekre az építész négy hónapot kapott, azzal, hogy 1893. május 1-jéig lehetőleg már a Fővárosi Közmunkák Tanácsának és a fővárosi építési bizottságnak a jóváhagyását is szerezzék be, hogy az építkezést májusban el lehessen kezdeni.²¹⁸

Pecz 1893. január 14-én kelt levelében kérvényezte a fővárosnál a telek kijelölését.²¹⁹ Mivel az ügy intézése nem volt túl gördülékeny, Szász Károly és gróf Tisza Lajos márciusban kétszer is megújították a kérvényt, amihez már a templom helyszínrajzát is csatolták.²²⁰ Március 16-án a fővárosi tanács végre utasította a mérnöki hivatalt, hogy a járdamagasságot illetve a templom helyét jelölje ki.²²¹ Április 11-én, Pecz Samu jelenlétében, ez meg is történt.²²² Zsigmondy Béla képviselőjével április 13-án kitzúzták a próbafúrólukakat és a Fő utcai oldalon megkezdték a próbafúrást. A fúrásokat 24-én fejezték be,²²³ megállapítva a talajvízszintet a telek különböző részein.²²⁴

Első tervmódosítás

Pecz Samu 1893. május 6-án az építési bizottság ülésén bemutatta a részletes módosított terveket és a berendezés költségei nélkül 131 000 forintról szóló költségvetést, sőt egy alternatív tervet is készített, mely szerint a kupola és a torony méretei az építési költség változása nélkül módosultak. A bizottság egyenlőre elhalasztotta annak eldöntését, hogy a torony és a kupola a régebbi, vagy a módosított tervek szerint épüljön, de javasolta, hogy az egyháztanács a fővárosi tanácshoz, illetve a közmunkák tanácsához adja be az általa már elfogadott tervterveket annak érdekében, hogy az építési engedélyt mielőbb megkapják.²²⁵

A fővárosi tanácshoz engedélyezésre benyújtott tervek a pályázati rajzok bizonyos pontokon módosított változatai (tehát nem az alternatív torony illetve kupolamegoldást ábrázoló tervek) voltak. Közülük négy maradt fenn: alaprajz, hossz-metszet, keleti és északi homlokzat (29–30. kép).²²⁶ A pályázati tervekhez képest Pecz alapvetően ott változtatott, ahol a bíráló bizottság kritikai megjegyzést tett. Így tűntek el a tambur oromfalai, a „minaretszerű” hátsó lépcsőtorony, a csegelyek íves, túl bonyolultnak ítélt megoldása, és így lett nagyobb a főhomlokzat körablaka.

Módosított tervén a tambur felső részén Pecz törpegalériát vezetett körbe, alatta kisebb körablakokat helyezett el. A tambur egyszerűsítésével összhangban a toronyról is eltűntek, illetve egyszerűsödtek a gótizáló díszítmények. A torony a második szinten nyolcszögbe ment át, a főpárkány fölötti négy sarkon fiatoronyot kapott. A toronysisak alatt, a harangok helyén minden oldalon egy-egy egyszerű csúcsíves ablakot alakított ki. Megmaradt azonban a kupolatető hegyesgúla formája, és kovácsoltvas koronával elválasztott csúcsa. Összességében a módosított terv jóval puritánabb, a tambur kevésbé domináns és kicsit esetlenül hat rajta a magas tető. Ezt nyilván az építész is érezte, mert alternatív tervet készített, és a hangsúlyt áthelyezte a kupoláról a toronyra.

A módosított terveket a Fővárosi Közmunkák Tanácsa június 22-én fogadta el, de – igen körültekintően, a tér elkövetkező átépítését is szem előtt tartva – aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy a főpárkány túl alacsony, így a megépülő három-négyemeletes házak között nem lesz megfelelő a templom hatása.²²⁷ A fővárosi tanács – nyugtázva, hogy a templom „monumentális” lesz – elhatározta az építési engedély azonnali megadását, amit 1893. július elsején ki is adtak (a terveket Kamermayer Károly polgármester aláírásával látta el).²²⁸

Majorossy Géza, a kivitelező

Az építési bizottság 1893. május 6-án felszólította Pecz Samut, hogy a kivitelezési versenytárgyalásra felhívó hirdetményt állítsa össze. Pecz május 17-re készült el ezzel, és javasolta, hogy azt mihamarabb küldjék meg az egyháztanács által kijelölt vállalkozóknak. Pecz néhány vállalkozót ajánlott a tanács figyelmébe: Gregersen Guilbrandt, Hausmann Sándort, Hofhauser Eleket, a *Holzspach és fiai* céget, Majorossy Gézát és Pucher Józsefet. Az egyház kijelölte továbbá Felföldi Dánielt,

Illés Gyulát, Ivó Lajost, valamint Zobel és Muskovicsill vállalkozókat azzal a megjegyzéssel, hogy ezek közül csak azok pályázhatnak, akiket Pecz ismer, illetve akiről adatokat tud szolgáltatni.²²⁹ 1893. június 8-ig a pályázatra csak három ajánlat érkezett be: Hausmann Sándor 146 460 forint 64 krajcárról, Pucher József 132 398 forint 84 krajcárról és Majorossy Géza 125 275 forint 92 krajcárról szóló költségvetése, melyekbe nem számították bele a berendezés és a belső festés árát. Utóbbi két pályázót Pecz felszólította, hogy a templomtervek pontosabb át tanulmányozása után tegyenek ajánlatot a templom felmenő falainak felépítésére. Pucher József kijelentette, hogy ennek nem tud eleget tenni, így már csak Majorossy Géza maradt, aki be is nyújtotta költségvetését. Ajánlatából kiderül, hogy az építési bizottság és az egyháztanács – mint ahogyan azt már korábban is láttuk – még nem döntött arról, hogy Pecz Samunak melyik tervét fogja kivitelezetni, ezért Majorossy mindkettőre árajánlatot tett: „ha Pecz Samu úr által először készített és az ajánlat alapjául szolgált terv fogadtatik el kivitelre, az esetben kész a templomot az alapozási munkát nem számítva 105 000 forint átalány összegért felépíteni, ha pedig a bizottság Pecz Samu úr utóbbi tervét fogadja el, mely szerint a torony magasabb, a kupola pedig alacsonyabb leend, mint az első terv szerint, az esetben 103 000 forint átalányösszegért vállalkozik.” Az építési bizottság június 24-én tartott ülésén elfogadta Majorossy ajánlatát²³⁰.

Majorossy Géza az 1880-as években Hegyi József építőmesterrel együtt működtette a *Hegyi és Majorossy* céget. 1884 és 1885 között az Üllői úton egy laktanya épületén dolgoztak, amiről csak azért tudunk, mert az elszámolások körül bonyodalmak adódtak és a vállalkozók fellebbezést nyújtottak be.²³¹ Következő ismert munkájuk az Alkotmány utcai unitárius templom volt, amit Pecz Samu 1886-ban tervezett, és ami – tervmódosítás után – 1890-ben épült fel.²³² Az unitárius templom azzal a bérházzal együtt készült, aminek jövedelme ötven évre a kivitelezőt illette. Később, amikor a budai templom építése kapcsán a református egyház és a kivitelező között minőségi és elszámolási problémák miatt perre került sor, az egyház felhasználta Majorossy ellen azt az érvet, hogy míg az unitárius templomot és bérházat „jóformán magának építette” (magyarán érdekelt volt a megfelelő minőségű kivitelezésben és pontos elszámolásban), a budai templom esetében nem volt érdekelt. Szintén a periratokból tudjuk, hogy Pecz Samu elégedett volt Majorossy ottani munkájával, és ezért ajánlotta megbízható vállalkozóként a református egyház Fazekas téri templomának kivitelezési pályázatán.²³³

1890. januárjában a *Hegyi és Majorossy* cég tagjai arról értesítették a közönséget, hogy előző év decemberében feloszlottak, és a közös cég kötelezettségeit és jogait Majorossy Géza vette át.²³⁴ 1890. júniusában Majorossy Kauszer József segítségével már mint önálló vállalkozó kapott megbízást a Kálvin téri templom és a mellette levő bérház helyreállítására.²³⁵ 1893. januárjában egy bérház kivitelezésének feladatát nyerte el (Liliom utca 32.),²³⁶ majd júniusban a budai templom építésére kiírt pályázatot.

Építőmesteri tevékenysége mellett Majorossy egyeletet is alapított. Az 1896-ban létrehozott Rajzolók Egyletének célja az építő és műszaki rajzolók tömörítése volt, valamint a számukra megfelelő állások biztosítása.²³⁷

Második tervmódosítás

1893. június 24-én az építési bizottság kinyilvánította, hogy Pecz Samunak azt a tervét javasolja kivitelre, „mely szerint a külön álló és az első tervben levő toronynál magasabbra tervezett torony lesz az épület domináns része”.²³⁸ Arról az alternatív tervről van szó, amit már májusban benyújtott a fővároshoz engedélyezésre, másik tervével együtt. Ezután Pecz „papier machéban en miniature”²³⁹ modellt készített, amit a bizottság augusztus 31-i ülésen mutatott be. Tisza Lajossal egyetértésben azt a tervet ajánlotta elfogadásra, melynél „a harangtorony az eredetileg tervezettnél magasabbra van felvéve s jobb kifejezést nyer, a kupola pedig az eredetileg tervezettnél kisebb magasságban van felvéve”. Nem csak a torony megmagasításával változtatta meg tehát az épület arányait, de ezzel párhuzamosan a kupola méretét is csökkentette. A bizottság a javaslatnak megfelelően ezt a tervet fogadta el, és megbízta Pecz Samut, hogy az építési engedély módosítására vonatkozó kérvényt adja be a közmunkatanácsához és a fővároshoz. Az 1893. szeptember 15-i egyháztanácsai ülésen a tanács is jóváhagyását adta a döntéshez.²⁴⁰

Ennek a végleges tervvariánsnak rajzait nem sikerült megtalálnunk, de mivel a források nem említenek több tervváltozást, majdnem bizonyos, hogy a ma álló templom e tervek alapján készült. Ezt támasztja alá az egyetlen ismert rajz: egy külső összkép is, amelyen Pecz aláírása alatt az 1893-as évszám szerepel, és pontosan ábrázolja a később megépült templomot.²⁴¹

A kupola magasságának csökkentése nem jelentett mást, mint a tetőzet arányainak megváltoztatását. A gúla itt kevésbé hegyes, elmarad a korona-motívum és a felette levő csúcs is, de a korábbi tervvel egyezik a tambur kiképzése. A torony jelentősen megnyúlt, a főpárkány alatt a két-két keskeny nyílást egy-egy szűk csúcsíves ablak váltotta fel, felette alacsony falsáv emelkedik (ez a másik terven nincs), majd a párkány fölött a torony a sarkok lemetszésével nyolcszögbe megy át. A sarkokon itt is fiatornyok helyezkednek el. A harangház ugyanolyan, mint az előző terven, fölötté Pecz négy óratarató oromzatot alakított ki. A főhomlokzat oromfalának tagolását megváltoztatta, a korábban tervezett ívek helyett egy magasabb és két-két alacsonyabb ablak váltotta föl.

A kivitelezési szerződés

1893. július 1-jén Dr. Darányi Ignác és Majorossy Géza vállalkozó, majd néhány nappal később gróf Tisza Lajos, Szász Károly és Pecz Samu is aláírták a szerződést. A szerződésben kitűzték a határidőket: a templomnak 1894. november 1-jéig fedél alá kell kerülnie, 1895. augusztus 1-jéig pedig teljesen készen kell átadni az egyházközségnek.²⁴²

A művezető építész feladatát Pecz Samu vállalta, s ezért 5980 forint tiszteletdíjat kért, amit az egyház méltányosnak talált, és 6000 forintra kiegészítette.²⁴³ A szerződésben meghatározták feladatát és jogkörét. Eszerint az összes kiviteli- és részlettervet valamint sablont ő készíti, ő intézi a megrendeléseket, és ellenőrzi az anyag minőségét. Az egyház küldöttje és a vezető építész közötti véleménykü-

lönbségek esetén az építési bizottság dönthetett. Pecz feladata az építkezés ellenőrzése volt, a vállalkozó az ő rendelkezéseit kellett teljesítse. Mindazok a segítők és munkások, akik „az építés vezetője irányában engedetlenek vagy tiszteletlenséget tanúsítanak, valamint azok is, kik mesterségüket nem értik kellőleg, vagy nem fejtenek ki kellő szorgalmat, a vezető műépítész első felszólítására az építkezésből rögtön elbocsájtandók”. Pecznek az építkezés elkezdésekor építési naplót és megrendelési könyvet kellett nyitnia, folyamatosan ellenőriznie, és megjegyzéseit beírnia.²⁴⁴

Az építkezés

Július elején kijelölték az építési területet, és július 13-án elkezdték a földmunkákat. A tér felásása közben másfél méter mélységben régi utcakövekre bukkantak. Amikor már három méterrel a talajszint alatt ástak, a próbafúró lyukakat megvizsgálva konstataáltak, hogy egy-két méterrel lejjebb víz van, a talaj pedig különböző feltöltési rétegekből áll.²⁴⁵ Ezért Pecz Samu az 1893. augusztus 31-én tartott építési bizottsági ülésen javasolta, hogy az egész templom alá kb. három méter mélységben helyezzenek el másfél méter vastag betonalpatat és a templomot erre építsék rá, a torony pedig mintegy hét méter mélységben kapjon külön betonalapozást. Pucher József építőmester szakvéleményének meghallgatása után a bizottság elfogadta Pecz javaslatát.²⁴⁶ Szeptember 3-ára készen állt a terep a betonozáshoz; szeptember 5-én megkezdték a munkálatokat. Szeptember 11-én Pecz Samu igen erélyes stílusban szólította fel a kivitelező vállalkozót a toronyalap ásásának meggyorsítására.²⁴⁷

Szeptember 25-én a középrész kész betonrétegén elkezdték a falazást, s próbátámpillért készítettek azért, hogy megállapítsák milyen színű téglából építkezzenek. Október 11-én a torony, október 16-án a keleti rész alapfalait kezdték el építeni. Október 27-re a falazat elérte a régi talajszintet. Október 28-án gróf Tisza Lajos és Darányi Ignác vezetésével az építési bizottság helyszíni szemlét, majd ülést tartott.²⁴⁸ Pecz ekkor felvetette, hogy végleg meg kell állapítani a terasz szintjét. Már a június 28-án tartott építési bizottsági ülésen is felmerült az a javaslat, hogy a templom járószintjét magasabbra kéne emelni. Egyrészt azért, hogy ha a jövőben a Duna vízállása magasabbra emelkedne – például a folyó eliszaposodása miatt – a templom biztonságos magasságban legyen, másrészt azért, hogy a téren majdan megépülő emeletes házak között a templomnak megfelelő hatása legyen. Erre a szempontra a közmunkatanács hívta fel a figyelmet az építési engedély kiadásakor.²⁴⁹ Mindezeket figyelembe véve a bizottság úgy döntött, hogy a terasz szintjét még 22 cm-rel, összesen 924 cm-re emeli.²⁵⁰ Ekkor határozták el azt is, hogy a homlokzatképzéshez válogatott géptéglát, az élek, boltívek, párkányok készítéséhez piros préselt téglát fognak használni.²⁵¹

November elseje és 18-a között az alapfalakat falazták, majd a templom belsejét földdel töltötték fel. November utolsó napjaiban a keleti részen még végeztek falazási munkákat, de december elején az állandó fagyok beálltával Pecz ezeket leállította, s így decemberben és januárban már csak a feltöltést folytatták.²⁵²

1894. januárjában a kivitelező és az építési bizottság között vita alakult ki a téglamegrendelés kapcsán.²⁵³ Majorossy 8756 forint 30 krajcár többletköltséget kívánt elismertetni azon az alapon, hogy a Pecz Samu által készített „kiviteli terv egy minden ízében díszesebb, szebb, monumentálisabb építményt tár elénk, mint az eredeti terv”, a kivitelezéshez jobb minőségű téglra szükséges, mint a szerződés szerinti, az egyháznak tehát ki kellene fizetnie a különbözetet az építőmesternek. Az építési bizottság január 24-én tartott ülésén Pecz véleménye nyomán azt állította, hogy a kiviteli tervektől eltérés nem történt, tehát a kivitelező a többletköltség elismerésére nem tarthat igényt.²⁵⁴ A szerződés szerint kikérték egy független szakértő, Pucher József építőmester véleményét is, aki jelentését 1894. március 21-én nyújtotta be. Ebből kiderül, hogy a vállalkozó költségvetésében préselt téglra, vagy egyszerűen téglra szerepelt ott is, ahol idomtéglat kellett alkalmazni.²⁵⁵ De mivel a tervek is a szerződés részét képezték – alá is írta őket a kivitelező építőmester – és azokból nyilvánvalóan kiderül, hogy mikor milyen téglát kell alkalmazni, az egyház és a független szakértő sem fogadta el Majorossy érvelését.²⁵⁶ Majorossy ezt úgy vette ezt tudomásul, hogy leszögezte: a kivitelezést folytatja, de a követelését a végelszámolásig fenntartja.²⁵⁷ Az időszakos elszámolások alkalmával azonban a vita újra és újra fellángolt:²⁵⁸ a helyzet elmérgesedését bizonyítja Pecz Samunak 1894. augusztus 15-én az építési bizottsághoz írott levele, melyben megjegyzi, hogy „Majorossy úr perrel és esetleg a munka beszüntetésével fenyeget, azt hiszem egyik sem veszélyes.”²⁵⁹ Valóban Majorossy felépítette a templomot, de a per a jótállási idő lejártá után nem maradt el.

A hosszú tél után 1894. március 27-én kezdtek újra a munkákat. Az építési bizottság szemlét tartott és megállapította, hogy a falak jól állták a hideget, tehát ott lehet folytatni a falazást, ahol tavaly abbahagyták. Áprilisban a lábazon dolgoztak, melynek faragott kő burkolata és a kupolapillérek alsó része április végére elkészült. A vörös idomtéglat szállítását májusban kezdték el, és még ebben a hónapban 56 cm magasságig meg is építették a lábazon. Június 9-én már olyan magasan elkészültek a falak, hogy a mellékhajó és a torony résablakának könyöklőköveit elhelyezték. Június 11. és 15. között a főbejárat faragott köveit helyezték el, június 26-ra a toronytest már négy méter magasan állt és az „ezen magasságban levő zeg-zug párkány elkészítettet”. Június végén a belső pillérek falazták, az apszis és a torony első emeletének ablakkereteit helyezték el.²⁶⁰ Július második felében a főbejárat oromfalát és a karzatot építették, valamint az „oromzatos támpillérvégköveket” helyezték el, azaz a mellékhajók támpilléreit záró kis oromzatokat és az „átjáró ív tornyon levő consolkövet”, azaz a torony és a főhajó közötti hidat tartó konzolt. Július legvégén elérték a tornyon 12,64 m magasságban levő főpárkányt, s elhelyezték az átjáró híd ajtókávját. Ekkorra a templom falazata az oszlopfelek magasságáig, azaz mintegy hét méter magasan állt, és a főhomlokzaton megkezdtek a körablak építését. Augusztus elejére az öt nagy pillér a boltozatindításig, a torony pedig a nyolcszögbe való átmenetig készült el. Augusztus közepén a kupola boltíveit kezdték építeni két mintaív segítségével, a főhajó és a templom többi része már kb. kilenc méter magasságig készen volt. A torony és a hajó közötti átjáró híd konzolkövet a hajónál is befalazták, a körablakot és a főbejárat oromzatának párkányát augusztus végére készítették el. Ekkorra

a torony mintegy 20 méter magasan állt, augusztus 30-ára a főhajó is elkészült párkánymagasságig. Még a hónap végén megérkezett az első cserépfuvar a pécsi Zsolnay-gyárból. Szeptember közepén tízszögű kupoladob és rajta a körablakok, szeptember 20. körül a tambur törpegalériája is elkészült.²⁶¹

Szeptember 22-én megtartották a templom „falegyen ünnepét”. Ennek alkalmából Szegő József főpallért, Horváth Ferenc és Szegő Antal alpallérokat jutalmazták meg.²⁶² A templomot feldíszítették és az ünnepségen megjelent egyházközségi tagok előtt Szegő Antal felköszöntőt mondott. A torony építését október 10. körül fejezték be, s ezután fogtak a sisakhoz. A *Wellisch Náthán utóda* cég, amely az ácsmunkákat vállalta²⁶³ a templom befedéséhez szükséges gerendákat a helyszínre szállította. Megkezdték a kupola fedélszékének felállítását, s ezt október 23-ra be is fejezték, mert ekkor a kupola körülötte állványt elbontották, és az ácsok az oldalrészek fedélszékén kezdtek dolgozni. A kupolán október 26-án Kirschenbaum Gusztáv cserepesmester²⁶⁴ kezdte meg munkáját, de 27-én minőségi kifogások merültek fel, így a művezetőség leállította a cserepezést és a már felrakott cserepeket leszedette. Október legvégén az ács a főhajó fedélszékén, Ott Lajos bádogos²⁶⁵ a kupola alsó részének bádogozásán dolgozott. November elején a cserepes újramezta a kupola cserepezését, a bádogos elkészítette és felrakta a kupola csúcsát. Felkerültek a hófogók, a szobrász hozzáfogott a főkapu oromzati díszítményének kifaragásához, a bádogos pedig már a csatornákon dolgozott. November közepére a toronysüveg kb. 38 méter magasságig elkészült és ideiglenesen lefedték télre. November 16-án a cserepes befejezte a kupolatető befedését és munkához látott az oldalrészeken, majd december 15-ére – részben ideiglenesen, közönséges cseréppel – elkészült a karéjok cserepezése is. December elején az ács befejezte a főhajó fedélszékét, Langer Ignác szobrászmester²⁶⁶ pedig a főbejárat oromzatának díszét. Ugyanekkor hozzáláttak az északi mellékhajó és a főhajó boltozásához szükséges mintaívek összeállításához. Az 1894-es építkezések egy kisebb balesettel zárultak: december 22-én tűz ütött ki a templom belsejében, de sikerült azt megfékezni és így a kupola alatt levő néhány állványon kívül semmi nem pusztult el.²⁶⁷

1895 januárjában és februárjában a munkák teljesen szüneteltek a kemény tél miatt, csak márciusban a melegebb napok beálltával folytatták a főhajó mintaíveinek megépítését, a két déli karéj beboltozását és a karzatlépcsők elkészítését. Március végén elkezdtek és még április 20. előtt befejezték a főhajó boltozását, ekkorra behelyezték a torony lépcsőit, és folytatták a sisak falazását. Április 21. körül elkészült a két déli karéj boltozata, s a mintaíveket átszállították az északiakhoz. Április 27-én a művezetőség megvizsgálta és gyöngéknak találta a mintaíveket. Így a kupola boltozásához csak május 6. és 11. között, a mintaívek megerősítése után fogtak. Ekkor a karéjok és a sekrestye boltozatai már készen álltak, a torony kb. 49 méter magasan volt megépítve. Május közepén az oldalbejáratoknál és a mellékhajókban vakoltak, a szobrász a toronysücs kifaragásával elkészült, befejezték a kupola boltozatának megépítését. A hónap második felében a kupola mintaíveit eltávolították, a főhajó és a karéjok vakolásába fogtak, a torony és a hajó közötti átjáró híd és a toronysüveg téglá része elkészült. Június 7-én az építési bizottság a templom átadásának terminusát augusztus 1-jéről augusztus 31-

re módosította. A tornyon nem maradt más munka hátra, mint a faragott kő csúcsok és a kakas elhelyezése, ezeket június 8. és 10. között rakták fel. Június közepén a főhajóban és a karéjokban beépítették a faragott kő fejezeteket, folytatták és június végére be is fejezték a belső vakolását. Júliusban és augusztusban az utolsó simításokat végezték a templomon: kezdték elbontani az állványokat, nekiálltak a belső kimeszelésének, elhelyezték a karzatot, az üveglakokat, a toronyhíd korlátját s a bádogos elkészítette az elmaradt tetőket és csatornákat.²⁶⁸ A templom tehát 1895. augusztus végére lényegében elkészült (31–33. kép), már csak a belső tér kifestése húzódott októberig, illetve a berendezésről kellett dönteni.²⁶⁹

A templom építésének irányításában és ellenőrzésében Kunfalvy Nándor²⁷⁰ és Sándy Gyula is részt vett, a korábban már név szerint említett mestereken kívül az asztalosmunkát Csepreghi János, a lakatos munkákat és villámhárítókat Alpár Ede, bizonyos vas munkákat Swadló Ferenc, az üveges munkát a *Forgó és társa* cég, a szobafestő munkát Scholz Róbert végezte.²⁷¹

A berendezés

1895. április 13-án az építési bizottság Tisza Lajos betegsége miatt az ő lakásán tartotta meg ülését. Ezen az összejövetelen Pecz Samu bemutatta az Úr asztaláról, a keresztelő medencéről, a szószékről, a papi székekről, a padokról és a karzattalról elkészült terveit.²⁷² Ezek közül a Magyar Országos Levéltárban a karzat, a szószék és az Úr asztalának rajzai maradtak fenn, 1895. március 14-i dátummal.²⁷³ Az Úr asztalát (34. kép) Pecz vaskorlással körülvett, a kupola tízszögű formáját követő tízszögű teraszra tervezte. A vaskorlát egyik oldalán nyitható ajtó, egy másikon a keresztelő medence helyezkedett el. A faragott kőből készült Úr asztala felül kör alakú, e kölapot rövid oszlop támasztja alá, amelynek tízszögű posztamenten álló attikai lábazata és bimbós fejezete van. A tízszögű fejlemezzen támaszt az a tíz konzol, amely az asztallapot tartja. Az Úr asztalát Dr. Darányi Ignác, a keresztelő medencét Dr. Kiss Áron adományából faragta meg Hauszmann Sándor, a vaskorlátot Alpár Ede készítette.²⁷⁴

Az ötszögű szószék (35. kép) egyik oldala a két nyugati karéj találkozásánál a falnak támaszkodik, a feljárát az északi karéjból indul. A bizottság a fent említett ülésen úgy döntött, hogy a szószék alátámasztása kőből, a többi része fából készüljön.²⁷⁵ Az ötszögű szerkezetet lapos terasz szélén álló öt oszlop, s egy vastagabb középső tartja. Az oszlopok bimbós fejezetei háromkaréjos íveket hordoznak, az egész alsó, kőből készült részt levéldíszes párkány zárja. A lépcsőt hasonló, egyre csökkenő magasságú oszlopok támasztják alá. A fa mellvéd minden sarkát bimbós oszlopok díszítik, oldalait középen rövidebb oszloppal elválasztott két csúcsíves nyílás töri át. A mellvéd párkánya alatt levéldíszes sáv fut körbe.

A hangfogó tízszögű képzett lapjának szélére az építész liliomdíszes faragást tervezett, felette magas, ötszögű gótizáló áttört csúcs emelkedik, melynek oszlopait fiálékkal koronázott támpillérek kísérik. A szószéket a terveknek megfelelően kiviteleztek – eltekintve néhány olyan apróbb egyszerűsítéstől, mint például a

hangfogó lapja és oromzata közötti konzolos megoldás, vagy a lépcső korlátjának faoszlopos kialakítása. A kőfaragó munkát Kauser és társa, a szobrász munkát Langer Ignác, az asztalos munkát Rupprich Károly végezte.²⁷⁶

A karzat mellvédjének (36. kép) anyagáról szintén az 1895. április 13-án tartott ülésen döntöttek: kemény fából és a „tervezeten látható alakkal” kellett elkészülni.²⁷⁷ A mellvéd kialakítása a szószék tagolásához hasonló: bimbós fejezetű, gyűrűs törzsű oszlopok háromkaréjos íveket hordanak, a karéjok belső csúcsaiban liliommotívum található. A többi asztalosmunkához hasonlóan ezt is Rupprich Károly készítette.²⁷⁸

A papi székeket Hegedűs Sándor adományából készítette el az asztalosmester.²⁷⁹ A két szék – melyek közül az egyik három, a másik kétüléces – előlapjának díszítése teljesen megegyezik a karzattal mellvéd oszlopos-íves megoldásával. Oldaltámlája voutés, íves kialakítású. A padok előlapjai egyszerűbben bár, de ugyanazt a háromkaréjos megoldást idézik, oldaltámlájuk csúcsán a már többször látott liliom ismétlődik. Az oldallapokon kör és háromkaréjos keretben virágmotívum található.

A berendezésekhez szükséges pénzt az egyház gyűjtések és mint már láthattuk egyéni felajánlások révén szerezte meg. Szász Károly és gróf Tisza Lajos 1895. június 10-én adakozásra szólította fel a híveket.²⁸⁰ Ennek eredményeként a templom felszereléséhez szükséges 19 000 forint hamarosan összegyűlt, így 1895 júliusában elkezdheték a berendezési tárgyak elkészítését.²⁸¹ A színes ablakokat gróf Teleki Sándorné és családja, Tisza Kálmán, gróf Tisza Lajos és Vida József, a torony tetején levő kakast gróf Tisza Lajos adományából készítették.²⁸² A toronyórán, az orgonán, a harangokon, a fűtési és világítási berendezéseken kívül őszre minden elkészült.²⁸³ A toronyban található négy harangot 1896. januárjában helyezték el,²⁸⁴ az orgona csak jóval a templom felavatása után készült el.²⁸⁵

Lelkészválasztás és avatási ünnepség

A budai rendes lelkészi állás létrehozásának javaslata már 1893. december 29-én, a budai helyi bizottság ülésén felmerült. Az egyháztanács 1894. január 27-én ezt elvileg elfogadta azzal a kitételrel, hogy a budapesti egyház egysége nem bomolhat meg. Az új lelkészi állás szervezésére, a budai lelkész jogainak és hatáskörének megállapítására bizottságot alakítottak, melynek tagjai a budai részről Borosnyay Oszkár, Kassits Péter, Dr. Kiss Áron és Szóts Albert, az egyháztanács részéről Karap Ferenc, Dr. Kovácsy Sándor, Szabó Albert és Szilassy Aladár voltak. 1894. október 12-én az egyháztanács leszögezte: amennyiben az egyház anyagi viszonyai engedik a rendes lelkészi állást be kell tölteni mire a Fazekas téri templom elkészül. Azzal a döntéssel, hogy a lelkészt Budán kell választani, de a választásban az anyaegyház tagjai is szavazati joggal bírnak, a budapesti egyház egységét kívánták garantálni. A lelkészválasztás kapcsán azonban az „eddigelő uralkodott ritka szép békesség, a vállvetve folytatott munkásság megzavarodott.”²⁸⁶ Kassits Péter budai egyháztag az egyháztanács határozatait sorban megfellebbezte – ezzel megnehezítette az állás megszervezését, és nagy ellenkezést váltott ki

mind az egyháztanácsban, mind a budai hívek körében. 1895 végén az egyháztagok aláírásgyűjtő akcióba kezdtek: így kívánták az egyháztanáccsal tudatni, hogy nem állnak Kassits Péter mögött, hiszen „az egész egyházközség legnagyobb része épen azzal az egyénnel kívánja az új lelkészi állást betölteni, kit az elterjedt hír szerint a fellebbező abból minden áron ki akart zárni”.²⁸⁷

Ebben a feszült helyzetben az egyházi vezetőség elutasította az aláírók javaslatát, hogy a pályázatot mellőzve Haypál Benőt nevezzék ki, noha az egyházi törvények kétharmados többség esetén lehetővé tették ezt, itt pedig a 3000 egyháztagból 2000 aláírta a kérvényt. Így 1896 elején a lelkészi állásra pályázatot írtak ki, s a megadott határidőre négy lelkész jelentkezett: Kovács József tassi segédlelkész, Józsa Károly hódmezővásárhelyi segédlelkész, Gózon Gyula kiliti rendes lelkész és Haypál Benő dunavecsei helyettes lelkész. Nem tudni, mi motiválta Kassits Pétert, milyen személyes ellenszenv, avagy érdekütközés húzódott meg a háttérben, de tény, hogy még az utolsó pillanatban is megpróbálta megakadályozni, hogy Haypál Benő részt vegyen a pályázaton. Először panaszt tett az esperesnél, majd – miután az nem rendelt el vizsgálatot az ügyben – az egyházmegyei bírósághoz fordult azzal a kéréssel, hogy Haypál Benőt zárják ki a pályázók köréből. Mindkét alkalommal két vádat említett: egyrészt szerinte Haypál pályázati szándékát nem jelentette be időben, másrészt azt állította, hogy Dr. Pap Elemér Haypál Benő képviselőjében kihívta párbajra, ez pedig ellenkezik az egyházi törvényekkel.²⁸⁸ Időközben megtartották a lelkészválasztást és 1896. március 8-án három szavazó kivételével minden egyháztag Haypál Benő mellett szavazott.²⁸⁹ Az egyházmegyei törvényszék csak március 24-én, közvetlenül a templomavatás ünnepe előtt vetette el Kassits vádjait, kijelentvén, hogy Haypál Benő barátja Dr. Pap Elemér valóban párbajozott, de nem volt szó megbízásról, pályázati jelentkezését pedig időben adta le.²⁹⁰

A lelkészválasztás körüli vádaskodások azonban nem árnyékkolták be a Fazekas téri református templom avatásának fényét. Az avatást kisebb ünnepség előzte meg: 1896. március 28-án a budai reformátusok elbúcsúztak a várbeli evangélikusoktól, akik 1884-től saját templomukban adtak otthont a helyi református gyülekezetnek. „E testvéri gyámolítás” emlékére az evangélikus közösségnek Úrszтали kelyhet és tányért, lelkészüknék pásztorgyűrűt ajándékoztak.²⁹¹

Következő nap, március 29-e virágvasárnapján megtartották a templom avatási ünnepségét és egyben beiktatták az új lelkészt. Számos előkelőség jelent meg az ünnepségen: báró Bánffy Dezső miniszterelnök és felesége, Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter és felesége, Zsilinszky Mihály államtitkár, Kamermayer Károly polgármester, Rózsavölgyi Gyula tanácsnok, Tóth Lőrinc kúriai tanácsnok, gróf Bánffy György főpohárnokmester, gróf Teleki József és gróf Teleki László, Tisza Kálmánné, valamint mások, akik a templom építésében anyagi támogatással, vagy személyes tevékenységükkel működtek közre: Borosnyay Oszkár, Szóts Albert, Hegedűs Sándor és felesége, Szilassy Aladár és felesége („de ki győzné felsorolni azt az előkelő közönséget mely e napra az új templomba gyűlt, megtöltve annak minden zegét-zugát”).

Az ünnepséget imádsággal nyitotta meg Szász Károly a dunamelléki egyházkerület püspöke, majd átadta Haypál Benőnek egy angol református lelkész ajándé-

kát: a díszkötésű Bibliát. Ezután Haypál Benő lépett a szószékre, elmondta beköszöntő beszédét majd Papp Károly pesti lelkésszel együtt Úrvacsorát osztott. Petry Elck a református teológia tanára következett, aki összeadta az első házasodó párt, majd Mészáros Sámuel óbudai lelkész két gyermeket keresztelt meg. Ezzel megtörtént a templom szimbolikus birtokbavétele, hiszen mindazokra a lelkészi cselekedetekre sor került, amiknek a templom a színtere. Ezután Dr. Kiss Áron a szószékről felolvasta a templom történetét. A szertartást Szánthó János esperesi imádsága zárta.²⁹²

Az épület fogadtatása

A templomot a szakértő közönség igen lelkesen fogadta. Sándy Gyulának, az épületről megjelent első ismertetés szerzőjének lelkesedése nem is meglepő, hiszen ő Pecz Samu tanársegédjeként részt vett a templom építésében,²⁹³ s így elfogulatlan kritikusnak sem tekinthető. Sándy írását 1895. június 26-án és július 3-án közölte az *Építő Ipar*. Cikkében megadta a templom főbb adatait és összefoglalta az építkezés eseménytörténetét, majd a rendeltetés és építészet kapcsolatának elemzésébe kezdett: „Az alkotó építőművészet akkor áll feladatának magaslatán, mikor oly művet tud létrehozni, melynek architektonikus koncepciója, legelső csírájától kezdve, a mű rendeltetésének velejéből indul ki, s minden ízében esztétikai kifejezést iparkodik adni a mindennapi élet megkívánta legapróbb cselekményeknek, mely amaz épület keretén belül megférni kénytelen. [...] Nem ott kezdődik az alkotás, hol meglevő formák halmazától alkotott tetszetős keretben meghúzódni és hozzá alkalmazkodni kényszerítünk valamely rendeltetést, hanem ott, a hol e keret hozzá van mérve a belé helyezendő gondolathoz: ha rendeltetés, térelosztás, szerkezet és külső organikus egészet képez, melynek formái és részletei együtt nőttek föl vázával és oly egyedet alkotnak, melyen a kövek beszélnek, mely él, mint bármily organizmus.”

Sándy olyan fontos elveket hangsúlyoz, amelyeket az utókor a historizmus építészete kapcsán sokáig elfelejtett: noha történeti stílusok idéződnek fel és hagyományos szerkezeteket használnak fel, a historizálók sem felejtkeztek el, sőt hangsúlyozták a funkció jelentőségét. Az épülettervek eszerint a rendeltetésből kell kiinduljanak, ez kell megszabja a terek elosztását, és csak ehhez alkalmazkodva lehet a külsőt kialakítani. Pecz Samu legfontosabb középületei mind ezt az elvet példázzák, akár a Műegyetemi Könyvtár és az Országos Levéltár épületének továbbépíthető raktárhelyiségeire, akár a Központi Vásárcsarnokra, akár a Szilágyi Dezső téri templomra gondolunk. Ez utóbbit Sándy ugyanezen az elven ítélte kiemelkedőnek: „A kálvinista lithurgiának ily módon való megtestesülése teljesen meg van okolva, mert ez által a templomban végbemenő szertartás minden egyes mozzanata, annak magasztossága szerint a célszerűség szem előtt tartásával kellőképpen érvényesül. A belső templomtérnek az ott végbemenő lithurgiai mozzanatok szerint igazodó kifejtése egyúttal az építménynek művi, szerkezeti szempontból eszközölt kifejtésével teljesen megegyezik.”²⁹⁴ Utolsó mondata a pályaterv bíráló-bizottságának szavait visszhangozza.²⁹⁵

A *Vállalkozók Közlönyében* 1896. április 8-án, közvetlenül az avatási ünnepség után, jelent meg ismeretlen szerző tollából a templom ismertetése. A cikk írója városképi szempontból különösen jónak találta az épületet: „a mely színével, méreteivel szinte szükséges kiegészítő részét képezi Buda látképének, pompásan beillik a keretbe, különleges megjelenésével kellő változatos hatást önt a tájba, mintha csak rég időktől fogva e helyre lett volna szánva e színes, egytornyú egyházépület”. Röviden ismerteti a pályázatot és az építés menetét is. Az alapelrendezésről így ír: „az ev. ref. templomok tipikus példáját mutatja, amelyet a tervező mindazonáltal önmagából, saját invenciójával merített. [...] Mindkettő, a szószerk úgy, mint az Úrasztala a templom belscjének minden pontjáról látható, a szerencsés akusztikai viszonyok pedig ugyancsak az alapelrendezésből folyóan lehetővé teszik, hogy a hang mindkét főpontról jól hallhatóan, zavaró visszhang nélkül jut a templom minden belső helyéhez.” Ismét ugyanazok az elvek szólalnak meg, amelyeket a pályázat bírálati jegyzőkönyvéből már ismerünk: a református templomban a lelkész legyen mindenhol látható és hallható. A szerző a templom egészét tekintve elismerését fejezte ki az építésnek: „Különös elismerés illeti az épület megalkotóját a szerkezet egészének szigorúan konzekvens keresztülviteléért. A részletek szorosan összefüggenek egymással, szervesen kapcsolódnak és a dicséretes logikát miben sem hazudtolják meg.” Bizonyos pontokon azonban kritizálja is az épületet: „ámbar így is kívánatos lett volna egyes részeknek gazdagabb kiképzése (pl. a sisaktető ablakoké) [...] Bár a gót nyerstégla stílust a tervező jeles tanár konzekvensen juttatta érvényre a templom minden részletén, az egész sziluettt még sem mondható nagyon szerencsésnek, úgy látszik a költségösszeg elégtelen volta nem engedte, hogy megfelelő tetőarchitektúrával oldassék fel a mereven és szinte pedánsan körvonalazott grupp.” Sándy a torony „campanilla-szerű” megoldását különösen jónak találta; a török mecsetek kedvező tömeghatásához hasonlította, és hangsúlyozta azt is, hogy a torony jó elhelyezésével nem vet árnyékot a templomra.²⁹⁶ Az ismeretlen szerző ugyanezt nem tartotta megfelelőnek: „A torony és a többi részek közötti nagy szakadás nem látszik helyén levőnek.”²⁹⁷

Az *Ungarische Bauzeitung* 1897. december 10-i számában Josef Sommer ismertette a templom építésének történetét, költségeit és méreteit. Az épület városképbe illeszkedéséről így írt: „A templomot, amely közvetlenül a Duna part mellett Buda egyik legszebb terén helyezkedik el balról a Mátyás templom, jobbról a pesti parton az új parlament épület határolja”. Pecz Samut zseniális építésznek nevezi, és a templom kapcsán egész munkásságát méltatja: „Prof. Pecznek teljes elismerésünket fejezzük ki, hiszen a templomépítészetben igazi mesterművet hozott létre, amely minden tekintetben példaszerű mű. De nemcsak ez az újonnan épített templom köszönhet sokat Pecz professzornak, hanem sok más középület a fővárosban és a megyeszékhelyeken.”²⁹⁸

Fülep Lajos jóval később, a *Nyugat*-ban 1918. áprilisában közölt tanulmányában a Deák téri evangélikus templomot hasonlította össze Szilágyi Dezső téri református templommal – az utóbbi kárára. A Deák téri templomot „egyszerű, de nemesen előkelő prédikáló terem”-nek ítélte, „mely csak az akar lenni, aminek lennie kell, de az aztán tud lenni: szónoklásra, és a szónoklat meghallgatására alkalmas belsőség [...] egyszerűen ignorálja a templomépítés évszázadokon át

megszentelt és sérthetetlennek tartott hagyományait és a történeti stílusokkal egybeforrott külső kellékeit, az valósággal modern állásfoglalás az unum necessarium mellett.”²⁹⁹ Fülep ezzel az általa pozitívnek ítélt példával helyezte szembe a Szilágyi Dezső téri templomot: „Hova sülyyedtünk azóta hasonló feladatok megoldásában: tessék összehasonlítani vele a mi időnk protestáns templomépítését pl. a Szilágyi Dezső téri templomot, amely nem rendeltetési céljaira, hanem annak éppen rovására készült gótikus stílus iskolai illusztrálása kedvéért, amelyben épp azt nem lehet csinálni, amire való volna, prédikálni, szóval amely létének legelembb feltételét sem teljesíti.”

Fülep figyelmen kívül hagyta, hogy a Deák téri evangélikus templom hosszanti alaprajzában és „teremttemplomként” való elgondolásában jellegzetes protestáns tradíció jelenik meg. A Deák téri templom valóban rendeltetésének megfelelő, hiszen az istentiszteletet végző lelkész jól látható és hallható,³⁰⁰ de ugyanez elmondható a Szilágyi Dezső téri templomról is. Fülep pontosan az ellenkezőjét állítja, mint Pecz pályaterveinek bírálói, vagy Sándy Gyula. Fülep szerint „az épület tulajdonképp való feladatának sejtelve és rendeltetésének megvalósítása nélkül [...] kívülről épült”. Tudjuk, hogy Pecz Samu a rendeltetésből (elsősorban a szónoklat, illetve az Úrvacsora helyéből) indult ki:³⁰¹ így került középpontba a szószék és az Úr asztala, s ebből következően szerveződött az épület ötszögű, karéjokkal bővített templommá, tehát olyanná, ami alapelrendezését tekintve, bár megvannak a gyökerei, mégis egyedi. Hogy mennyire nem a külső megformálása, hanem a megfelelő alaprajzi típus, a liturgiai szempontból legkielégítőbb centrális forma megtalálása izgatta az építészt, azt tanulmányán túl az a tény is bizonyítja, hogy jóval előbb készítette el az alaprajzi sémát (1888), minthogy esélye lett volna terve megvalósítására.

Fülep, aki a nemzeti építészeti stílus megszületését Lechner Ödön művészetében vélte felfedezni, a historizmust olyan törekvésként utasította el, „mely a stílus kedvéért fölládozta a szerkezetet, s éppen ezért nem kapott és nem hagyhatott maga után egyetlen egészséges és termékeny elvet sem, amely szerint tovább lehetett volna haladni.”. Nem csoda, hogy ilyen szemléleti alapon a Szilágyi Dezső téri templomot „teljesen értéktelen és pervertált”³⁰² műnek nevezte. Noha úgy tűnik, hogy a rendeltetés szempontjából kritizálta a templomot, valójában a historizmus internacionális stílusával szembeni állásfoglalása irányította tollát. Inkább ő nézte a templomot „kívülről”, semmint a maga idején a tervező építész, és emiatt nem ismerte fel alapelgondolásának funkcionalizmusát és egyediségét.

A protestáns templomokat a XIX. század második feléig Európa protestáns területein gyakran építették centralizáló alaprajzzal, és csak a romantika, majd a historizmus korában vált szinte egyeduralgódóvá a hosszházas, illetve a latin kereszt alapú elrendezés. A centrális formák elvetésében nagy szerepet játszott a stilisztikai elveknek a funkcionális elvárások fölé helyezése; az az elképzelés, hogy egy templom méltósága megköveteli a reformáció előtti templomok stílusához való kapcsolódást, s így a középkori hosszházas bazilikális templomok alapsémája vált a protestáns templomok mintájává. A színházakra, antik szentélyekre emlékeztető centrális formákat és belső elrendezéseket elutasították ugyan, de megmaradtak azok az okok, melyek alkalmazásukat korábban életre hívták. Nem

lehetett sokáig figyelmen kívül hagyni a protestáns liturgia követelményeit, amelyekből logikusan következett a centrális elrendezés – de nem lehetett azokat a korábbiakkal azonos formában alkalmazni sem. A hosszházas rendszert Németországban és Svájcban a XIX. század utolsó évtizedeiben az evangélikus illetve református istentisztelet követelményeinek megfelelően próbálták átalakítani, de ez inkább mérsékelt centralizációt jelentett mintsem a régi centrális alaprajzok felújítását.

Az 1880-as években Schulek Frigyes és Pecz Samu a református templom rendeltetéséből kiindulva eljutottak a centralizáló tér létrehozásának gondolatához, ami ebben az esetben sem jelentette a romantika korszaka előtti protestáns tradícióhoz való közvetlen kapcsolódást. Nem tisztán centrális épületeket építettek, hanem *a hosszanti elrendezés elemeit magukba olvasztó centralizáló* épületeket. Ehhez hasonló kompromisszumra törekedtek német és svájci kortársaik is, amikor a hosszházas rendszert centralizálták, de Schulek és Pecz kiindulópontja más volt. Ők a centrális magot bővítették hajóval és karéjokkal, létrehozva így két európai viszonylatban is meglehetősen egyedinek mondható templomot. Nem valószínű, hogy Schulek mintája Sturm háromszögű terve lett volna, mégis a kettő közötti párhuzam jelképesnek tekinthető: a rendeltetésből kiinduló kísérletező szellem több mint másfél évszázad különbséggel hasonló eredményre jutott. Pecz továbbfejlesztette Schulek elméletét: a háromszöget ötszöggé bővítette, lehetővé téve a templom nagyobb befogadóképességét. Schulek és Pecz tevékenysége nyomán a szakmai köztudat Magyarországon is úgy fogadta el a centrális elrendezést, mint a protestáns templomnak legmegfelelőbb sémát, pedig itt a centrális alaprajznak valójában nem volt hagyománya.

Pecz alaprajzának nem sikerült párhuzamára bukkanunk, de épületének részletformái, külső kialakítása a kortárs német téglapítészethez kapcsolódnak. Egytornyos homlokzata rokon Otzen apoldai,³⁰³ de méginkább Berner Altshauseni templomával.³⁰⁴ Ez utóbbi esetében a homlokzat és torony arányai és tagolásuk is sok tekintetben emlékeztetnek a Szilágyi Dezső téri templomra. Az alaprajzhoz hasonlóan Pecz egyéni leleménye, és mint ilyen analógiák nélküli a torony homlokzathoz lazán kapcsolódó megformálása, valamint a kupola külső kialakítása.

Pecz Samu Szilágyi Dezső téri temploma a századvég protestáns templomépítészetének kiemelkedő alkotása, amit mindezidáig mostohán kezelt a szakirodalom. A Fülep Lajos által „iskolásnak” nevezett neogótikus burookban olyan nagyívű koncepció rejlik, amely a korszak szemléletmódját tükrözi, ugyanakkor egyedi megoldásról tanúskodik.

JEGYZETEK

1 Az építéstörténet a rendelkezésre álló források alapján jól rekonstruálható volt. A Magyar Országos Levéltárban (MOL) Pecz Samu hagyatékában fellelhető pályázati tervek kívül megmaradt négy módosított terv a Szilágyi Dezső téri Református Lelkészi Hivatalban. Ezek lehetővé tették a tervezés első két fázisának nyom követését. A végleges kiviteli terveknek sajnos sem a Lelkészi Hivatalban, sem a Fővárosi Tervtárban nem sikerült nyomára bukkanni. A Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumának Tervtárában nem őriznek semmit a templomról, az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Magyar Építészeti Múzeumának (OMvH MÉM) gyűjteményében állítólag van két rajz, amelyeket azonban technikai okok miatt nem lehetett megtekinteni. Mivel az frott források nem említenek több termódosítást, a kiviteli tervek hiányát maga a megépült templom pótolja. A budai egyház megalakulásáról és a templom építéséről viszonylag bő frásos anyag található a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában (DRE RL), a telekre és az engedélyezésre vonatkozó iratok fellelhetőek Budapest Főváros Levéltárában (BFL). Az építkezés menetéről a Lelkészi Hivatalban fennmaradt építési napló tanúskodik. A korabeli szakajtó is nyújtott támpontokat a templom pályázatához és építéstörténetéhez.

Előljáróban szeretnék még köszönetet mondani mindazoknak, akik szakdolgozatot elkészítésében és így ennek a tanulmánynak a megszületésében is segítségemre voltak. Előszörban bíráló tanáromnak Sisa Józsefnek és e tanulmány lektorának Vadas Ferencnek, valamint Bibó Istvánnak, Földi Eszternek, Hajnal Ágnesnek, Krász Lillának, Riskó Jánosnak és Szalontay Ábelnek.

2 Vö. Walter Distel: *Protestantischer Kirchenbau seit 1900 in Deutschland*. Zürich 1933.; André Biéler: *Liturgie et architecture. Le temple des chrétiens*. Genève 1961.; Georg Germann: *Der protestantische Kirchenbau in der Schweiz*. Zürich 1963.; Georg Germann: „Der Protestantische Kirchenbau in der Schweiz bis 1900. 30 Jahre Forschungsgeschichte” és Hartmut Mai: „Tradition und Innovation im protestantischen Kirchenbau bis zum Ende des Barock” mindkettő in: *Geschichte des protestantischen Kirchenbaues. Festschrift für Peter Poschary zum 60. Geburtstag* (Hrsg.: Klaus Raschzok, Reiner Sörries). Nürnberg 1994.; illetve Révész István: „A templom belső tere. Történeti és elvi tanulmány a keresztyén templom lényegéről”; Dr. Jánossy Lajos: „Az evangélikus templom egyházi jellege és rendeltetése” és Dr. Friedrich Loránd: „A magyar evangélikus templom fejlődése az újkorban” mindhárom in: *Evangélikus templomok* (Szerk.: Kemény Lajos és Dr. Gyimesy Károly). Budapest 1944.

3 Sturm inkább matematikus volt, semmint gyakorló építész, e téren csupán átalakításokat és félbeszakadt épületek befejezéseit vezette. Építészeti könyvei az általa részben közölt, részben átdolgozott Nicolaus Goldmann (1611–1665) kéziratain alapultak, akivel többször polemizál. Sturm életrajzát magyarul röviden ismerteti Bibó István: „A magyar építészeti szakirodalom kezdetei”, in: *Művészet és felvilágosodás* (Szerk.: Zádor Anna, Szabolcsi Hedvig), Budapest 1978. 85., 118. jegyzet.

4 A könyv az OSzK központi katalógusa szerint nem található meg Magyarországon. Germann négy alaprajzot közöl belőle (1963, i. m., 127).

5 Leonhard Christoph Sturm: *Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen wohl anzugeben*. Augspurg 1746. Sturm e második traktátusa katolikus templomokkal is foglalkozik, de könyve jelentősebb hányadában a lutheránus templomépítéssel lehetőségeit és problematikáját taglalja. Bár az újonnan épült templomok esetében Sturm a kórust feleslegesnek ítéli, mégis először egy hagyományos hosszaházas kórusos templomot közöl, arra hivatkozva, hogy annak alaprajzát szinte teljesen Goldmanntól vette át (Sturm, i. m., 33–34; IX. t.).

6 Sturm, i. m. 36–37, XII. t. illetve Germann 1963, i. m., 127. A templomban az „L” külső sarkában a szószékoltár, vele szemben az urasági karzat foglalt helyet, a hívek karzata mindkét oldalszár mentén szinte az egész teret betölti.

7 B. Szűcs Margit: *Reneszánsz. Az építészet története. Újkor*. Budapest 1986. 238; Révész, i. m., 274.

8 Germann 1994., i. m., 193, 195.

9 Sturm, i. m., 34–36; X–XI. t. Az alaprajzhoz fűzött kommentárjában Sturm megjegyzi, hogy a templom mintegy 5500 ember befogadására lenne alkalmas.

10 Mai, i. m., 20; Révész, i. m., 273.

11 Germann 1963, i. m., 116–19. Az Úr asztala ezekben a kelet-svájci templomokban valójában egy asztallap, melyet a középpontban levő keresztelőmedencére tettek. Lásd Germann 1963, i. m., 24, 116.

12 Sturm, i. m., 31, 39; XIV. t.

13 Germann 1963, i. m., 127.

14 Révész, i. m., 260, 273, 281.

15 Germann 1963, i. m., 101–102; Révész, i. m., 284. A hamburgi templom hatása Svájcban mutatható ki. Az 1769 és 1776 között épült mórsei templom modellje minden bizonnyal a Szent Mihály templom volt, erre utal a rövid keresztszár, az empóriumok képzése és az a mód, ahogyan a tornyot bevonták a hajóba. Erasmus Ritternek – a templom tervezőjének – fennmaradt rajzmappájában nincs meg a hamburgi épület rajza, de

több más német templom szerepel, így valószínű, hogy ismerte a korabeli német protestáns templomokat, ami ismét a németországi típusoknak svájci elterjedését példázza.

16 Heinrich Magirius: „Zur Gestaltwerdung der Dresdner Frauenkirche”, in: *Geschichte des protestantischen Kirchenbaues, Festschrift für Peter Poscharsky zum 60. Geburtstag* (Hrsg.: Klaus Raschzok, Reiner Sörries). Nürnberg 1994. 225.

17 Magirius, i. m., 225; 229.

18 Révész, i. m., 271–272; Biéler, i. m., 83.

19 Révész, i. m., 274.

20 Révész, i. m., 273–274, 281, 285.

21 Révész ezeknek a templomoknak a létrejöttét a felvilágosodásnak az evangélikus vallásra tett hatásával hozza kapcsolatba, és ezt a templomtípust „gyülesterem-templom”-nak nevezi (i. m., 288–89). Svájcban azonban ez a típus már korábban, a XVII. század második felében megjelent.

22 Másfajta, nem centrális felfogást képvisel Abraham Dünz othmarsingeni temploma (1675), amelynek alaprajza ellipsziszből kifejlesztett nyújtott tizenkészsög, de ebben az esetben a hosszanti irány hangúlyozódik. A szószerk és az Úr asztala úgy helyezkedik el a tér poligonális záródásában, mintha egy régi egyhajós, apszisos templom szentélyében állna. Lásd: Germann 1963, i. m., 108–111.

23 Germann 1994, i. m., 196.

24 Nagyon hasonló elrendezésű az embrachi templom (1779–1780, David Vogel). Alaprajza valójában két félkörrel kiegészített négyzet, ami átmenetet képez a fektetett ellipszis és a keresztelrendezésű típus között; átmeneti formaként külön említendő még azok a nyújtott nyolcsög-alaprajzú templomok, melyekben a szószerk a hosszabbik oldal közepe elé van támasztva és amelyekben a teret kétoldalon bővíti karzat, vagy a szembelevő oldalon is karzat bővíti (Zurzach, 1716–1717, Matthias Vogel; Wilchingen, 1676, Heinrich Peyer). Lásd: Germann 1963, i. m., 113., 125., 128–29.

25 Germann 1963, i. m., 127. A bejáratnál szemben helyezkedik el a szószerkoltár, mellette az empórium szinten a tanulók karzata, amellel az urasági, majd a rendes karzat, melyeket körben oszlopok támasztanak alá. A karzat a torony felé egyre szélesedik, aminek az oka, hogy a karzatot tartó oszlopok körének és az alaprajz körének a gyújtópontja nem esik egybe.

26 Germann 1963, i. m., 107, 124–28. Germann a *Querkirchen* típusába sorolja az összes olyan templomot, amelynek hosszabbik oldalának közepén van a szószerk. Az ellipszis illetve a keresztelrendezésű hosszaházas templomok között German nem különít el átmeneti típusokat.

27 Révész, i. m., 289. A nantes-i edictum visszavonása után Poroszországba menekült francia protestánsok magukkal hozták a centrális hugenotta templomok hagyó-

mányát, talán ez is inspirálta a potsdami templom alaprajzát.

28 Germann 1963, i. m., 125.

29 Révész, i. m., 272–73, 288; Germann 1963, i. m., 161.

30 Sturm, i. m., 35.

31 Sturm, i. m., 37–38, XIII. A–B t.

32 Germann 1963, i. m., 127. A XVIII. századi katolikus templomépítészetben is ismert a háromsögű alaprajz, ami a Szent-háromság-kultusszal függ össze. Lásd Kozák Károly: „Háromsögű alaprajzú XVIII. századi épületek Magyarországon”, in: *Műemlékvédelem* 3 (1959) 142–48.

33 Sturm, i. m., 39. XV. t. Az alaprajzokat Sturm építésztanulóknak ajánlotta, okulásul.

34 Germann 1963, i. m., 130–131, 133–134, 143.

35 Helga Nora Franz-Duhme: „Die Einflußnahme Friedrich Wilhelms III. von Preußen auf den protestantischen Kirchenraum in Berlin”, in: *Geschichte des protestantischen Kirchenbaues, Festschrift für Peter Poscharsky zum 60. Geburtstag* (Hrsg.: Klaus Raschzok, Reiner Sörries). Nürnberg 1994. 69.

36 *Schinkels Werke*. Metszetgyűjtemény [h. és é. n.], (OMvH MÉM); 94–97., 100–102. táblák.

37 Ludwig Klagen: *Gebäude für kirchliche Zwecke*. Leipzig [é. n.], 1426.

38 Zádor Anna: *Klasszicizmus és romantika*. Budapest 1976. 115–16.

39 Klagen, i. m., 1402–1403.

40 A *St. Markuskirche* kicsit későbbi párhuzama a Bécs-Fünfhaus-beli *S. Maria vom Siege* (1867–75, Friedrich Schmidt) katolikus temploma, mindkettő Aachenre vezethető vissza. A bécsi templom esetében a centrális forma választását egyértelműen a rendelkezésre álló hely tette szükségessé. Vö.: Monika Keplinger: „Zum Kirchenbau Friedrich Schmidts”, in: *Friedrich von Schmidt (1825–1891). Ein gotischer Rationalist*. Kiál. kat., Historisches Museum der Stadt Wien. Bécs 1991. 29.

41 André Meyer: *Neugotik und Neuromanik in der Schweiz*. Zürich 1975. 147; Germann 1963, i. m., 16; Germann 1994, i. m., 196.

42 Meyer, i. m., 147–48.

43 Distel, i. m., 14–16.

44 *Encyclopédie d'Architecture*, IX. (1880), 23., 648. t. Az angol eredetű weseliánus, avagy metodista egyház a szószerket tekintette kultikus középpontnak. A reimsi templom az ottani üzemben dolgozó angol metodista munkások számára készült. A XIX. századi amerikai centralizáló metodista, kongregacionalista és baptista templomokról lásd: Révész, i. m., 290–293.

45 *Gazette des Architectes* 7 (1869–70), 81–82., 54–55. t.; Claude Mignot: *L'Architecture au XIXe siècle*. Fribourg 1983. 136–38.

46 *Le Recueil d'Architecture* 13

(1886), 66. kép. Nem tudni milyen protestáns templomról van szó.

47 Klasen, i. m., 1329–30; 1384–85.

48 Klasen, i. m., 1342; 1363; 1381–82; 1399; 1407.

49 *Deutsche Bauzeitung* 24. (1890. január 18.), 32–35.

50 Nem tudni, hogy a terv mikor és milyen templom számára készült. Lásd Klasen, i. m., 1397–98.

51 Meyer, i. m., 92; 138; 140–142; 149. Ezek a XIX. század utolsó évtizedében épült svájci templomok már a wiesbadeni programmal hozhatók kapcsolatba. Kevésbé rövid hosszúkkal, de poligonálisan záródó kereszttházalakkal képzett „átmeneti típusú” evangélikus templomok is léteztek: ilyen Johann Otzen dessau-i temploma és berlini Luther-temploma; C. Dolflein dortmundi és bummerstedti; valamint Berger barmeni templomai. Lásd *Deutsche Bauzeitung* 23. (1889. április 3.), 157; uo., 24. (1890. február 1.), 53; uo., (1980. október 11.), 497; *Architektonische Rundschau* 9. (1893) 9, 69. t.

52 Ilyen kéthajós tervek: W. Rhenius: Lurahütte, H. Grisebach és G. Dinklage: Frankfurt Peterkirche, Johann Otzen: Apolda, G. Kegel: Steinhaus bei Fulda. Lásd: *Deutsche Bauzeitung* 23. (1889. december 21.), 615; *Architektonische Rundschau* 7. (1891), 5., 39. t.; *Academy Architecture* (1895. május 1.), 149.

53 Meyer, i. m., 148; Klasen, i. m., 149., 3. kép.

54 Distel, i. m., 17–18.

55 *Deutsche Bauzeitung* 26/7 (1892. január 23.), 7.

56 *Academy Architecture* (1895. V. II.), 112, 141.

57 Bibó István: „Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése”, *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* 11 (1967), 536–54. A Dél-Dunántúl evangélikus templomainak vizsgálata kapcsán Krähling János is hasonló eredményekre jutott. Lásd még: Krähling János: *Evangélikus templomépitészet a Dél-Dunántúlon. Egy hagyományos lutheránus templomforma kialakulása a XVIII. század végén*. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest 1993. 11–15.; Marosi Ernő: „Magyar református templomok. Művészettörténeti áttekintés”, in: Dercsényi Balázs, Hegyi Gábor, Marosi Ernő, Takács Béla: *Református templomok Magyarországon*. Budapest 1992. XXXII–XXXIII.

58 *Magyar református templomok* (Szerk.: Dr. Kováts J. István). Budapest 1942. II., 411–12, 451–52, 516–17; Várady József: *Tiszáninnen református templomai*. Debrecen 1989. 341, 348.

59 Winkler Gábor: „A soproni evangélikus templom helye Sopron építészében”, in: *Művészet és felvilágosodás* (Szerk.: Zádor Anna és Szabolcsi Hedvig). Budapest 1978. 184–87, 20. k. A templomot nem e terv alapján építették meg.

60 Zádor Anna, Rados Jenő: *A klasszicizmus építészete Magyarországon*. Budapest 1943. 322, 190. és 191. k.; Friedrich, i. m., 179, 282.

61 Bibó, i. m., 529.

62 Zádor Anna: *Pollack Mihály (1773–1885)*. Budapest 1960. 89.; Zádor – Rados, i. m., 190; 323; Friedrich, i. m., 179, 282.

63 Friedrich, i. m., 179, 548, 638.

64 Rados Jenő: *Hild József. Pest nagy építőjének életműve*. Budapest 1958. 186–88.

65 Komárik Dénes: „Ybl és a romantika”, in: *Ybl Miklós építész (1814–1891)*. (Szerk.: Farbaky Péter és Kemény Mária). Kiáll. kat. Budapest 1991. 20. Komárik szerint a templom alaprajzára Theofil Hansen lemergi rokkantak házának kápolnája és a bécsi evangélikus temetőkápolna volt hatással. Vö. még: Ybl Ervin: *Ybl Miklós*. Budapest 1956. 30; Novák László: *A három város építészete*. Nagykovács 1989. 119.

66 Sisa József: *Szkalnitzky Antal*. Budapest 1994. 67–70.

67 Péchy két körtemplom-tervet készített, ezek egymástól csak a tornyok elhelyezésében térnek el. Lásd Szentpéteri Kun Ágota: *A debreceni református Nagytemplom 1805–1827*. Debrecen 1930. 5.; Balogh István: „Péchy Mihály és a debreceni Nagytemplom építése”, *Művészettörténeti Értesítő* 7 (1958), 282.

68 Balogh, i. m., 282; Szentpéteri Kun Ágota, i. m., 5.

69 Balogh, i. m., 283–286. A templomot Litsman József és Rabl Károly kivitelezte 1803–1820 között. Lásd uo., 285–91; Uő: *A debreceni Nagytemplom*. Budapest 1962. 18–20.

70 Levárdy Ferenc: *Magyar templomok művészetek*. Budapest 1982. 214–15; Zádor – Rados, i. m., 311.

71 Friedrich, i. m., 174, 178–79; Bibó, i. m., 529.

72 A klasszicizmus által kedvelt körtemplom-típus és a református liturgiai igények egybesése sem kizárt. Katolikus körtemplomok Magyarországon: Balatonfüred; Németpalkonya; Esztergom *Szent Anna templom* stb. Lásd Rados Jenő: *A magyar klasszicista építészeti hagyományai*. Budapest 1953. 41. Rados Jenő Hild Józsefnek, Zádor Anna Páckh Jánosnak, Takács Béla és Arnóth Ádám Povolini Ferencnek tulajdonítja a templom terveit, ez utóbbit említi a Heves megyei topográfia is. Lásd: Rados, i. m., 204–205; Zádor – Rados, i. m., 191; Takács Béla: „A református templom”, in: Dercsényi Balázs, Hegyi Gábor, Marosi Ernő, Takács Béla: *Református templomok Magyarországon*. Budapest 1992. XX; valamint uo., 177. oldalon Arnóth Ádám ismeretétését a templomról.; *Heves megye műemlékei. I. kötet* (Szerk.: Dercsényi Dezső, Voit Pál). Budapest 1969. 284. Várady József szerint Páckh vagy Hild tervei alapján Povolini kivitelezte: Várady, i. m., 312. A hagyomány

szerint az építelő eredetileg katolikus templomnak szánta és csak amikor az egri érsekkel összekülönbözött, akkor adta át a reformátusoknak. Lásd Zádor – Rados, i. m., 191, 273. 20. jegyzet.; Takács, i. m., XX. A másik variáció szerint gróf Keglevich Miklós összevezetett az érsekkel és ezután református jobbjágyainak új templomot építtetett: Várady, i. m., 312.

73 Kozák, i. m., 146–47.; Genthon István: *Magyarország művészeti emlékei*. I., 163–64.

74 Apró Ferenc, ifj. Bartha Tibor: „Száz éves a Szeged-Kálvin téri templom”, *Confessio* 8 (1984), 116. Gróf Tisza Lajos életrajzát lásd a budai egyház megalakulásáról szóló fejezetben.

75 Schulek János: „Kísérletek az új református templomstílus megteremtésére”, in: *Magyar református templomok* (Szerk.: Dr. Kováts J. István). Budapest 1942. I., 339.

76 Apró – ifj. Bartha, i. m., 117.

77 Schulek Frigyes: „A református templom” *Az Építési Ipar* 9 (1885. január 4.), 1–2; uo. (1885. január 11.), 11–12; uo. (1885. január 18.), 21–22; uo. (1885. január 25.), 29–30.

78 uo., 2.

79 uo., 11.

80 uo., 11.

81 uo., 11. A templom elkülönített „szabadon állása” a reneszánsztól a klasszicizmuson keresztül a historizmusig a templomok emlékszerűségét biztosította.

82 uo., 12.

83 uo., 21–23.

84 uo., 12. A templomot Gregersen Guilbrand építési vállalkozó kivitelezte 1882. augusztus 25. és 1885. májusa között. A festett üvegablakokat Trefort Ágoston kultuszminiszter adományából Kratzmann Ede készítette. Lásd Apró – ifj. Bartha, i. m., 117.

85 A toronyról néhány évtizeddel később így írt Magyar Vilmos: „[...] ez a művészi conceptio külsőleg is érvényre jut azáltal, hogy a templom harangtornya az Űrasztala fölötti templomtérből emelkedik ki. Ideálisan szép megoldás! Az Űrasztal fölött elhangzott igéket mindjárt tovább röpti ércnyelvével a torony!” Magyar Vilmos: *A kálvinista templom*. Budapest 1909. 7.

86 Schulek Frigyes *Építési önéletrajza 1895. február 22-én*. Budapesti Műszaki Egyetem, Építésztechnikai Kar Építészettörténelmi és Elméleti Intézete, Budapest 1991. 17–19.

87 Bibó István: „A magyar építészeti szakirodalom kezdetei”, in: *Művészet és felvilágosodás* (Szerk.: Zádor Anna, Szabolcsi Hedvig). Budapest 1978. 83–86.

88 Schulek, i. m., 18. Ehhez azonban hozzátette: „Magam is hosszabb időn át foglalkoztam elvileg a kérdéssel”.

89 A lutheránusok, akik megtartották az oltárt, könnyebben alkalmazhatták az eisenachi szabályokat mint a kálvinisták, ahol ezek a szabályok ellentmondásba kerültek a

liturgiai követelményekkel. Nem az a meglepő tehát, hogy Németországban nincs példa ilyen térközpontosításra, hanem az, hogy a református Svájcban sem találunk rá analógiát. Ez utóbbit csak a regulatívummal tudjuk magyarázni, hiszen a korábbi svájci templomépítészetben megvolt a liturgiai és geometriai központ egybeszerkesztésének hagyománya.

90 Pecz Samu 1920-ban írt önéletrajzának litografált másolata megtalálható a Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtárában és az MTA Művészettörténelmi Kutató Intézetében (ltsz.: 23.312). Az önéletrajzot szó szerint idézi egyes szám harmadik személybe áttéve Nagy Károly: *Pecz Samu emlékezete*. Budapest 1931.

91 A pályázatot 1884-ben írták ki, és noha Pecz elnyerte az első díjat, a templom végül nem az ő tervei szerint épült meg.

92 A templomot a fővárosi közgyűlés döntése alapján Steindl Imre terve szerint építették meg.

93 Ebben az esetben rosszul emlékszik Pecz, a pályázatot 1891-re teszi. Lásd Pecz Samu 1920-ban írt önéletrajza, 5.

94 Sisa József: „A fásori gimnázium tervezésének és építésének története”, *Diakónia* 11 (1989) 2. 32–40.

95 Szügyi Dániel: *A dévaványai református templom építése 1887–1891*. Dévaványa 1995. 7.

96 *Az Építési Ipar* 8 (1884. február 24.), 75.

97 Egy-egy homlokzati; egy metszeti és egy alaprajzi -tervről van szó. Lásd: MOL T-6 No. 13/1–4.

98 *Az Építési Ipar* 9 (1885. június 28.), 264.

99 *Az Építési Ipar* 9 (1885. június 28.), 263.

100 Vö. Gette templomával a Berlin melletti Steglitz-ben (1876–1880); illetve Johann Otzen két művével: a berlini *Szent Kereszt templom* (1878–1884) és a wiesbadeni *Bergkirche*. Lásd: Klasen, i. m., 1342, 1363, 1366, 1399.

101 *Az Építési Ipar* 9 (1885), 264.

102 A bíráló bizottság véleménye ellenére, a dévaványai templom végül is a pályatervek közszemlére tétele után a második díjas Benkő Károly tervei alapján épült meg. Lásd: Szügyi, i. m., 8.

103 Pecz Samu: „A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével”, *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közölnye* 22 (1888), 193–205, 241–51.

104 Pecz, i. m., 193.

105 Pecz, i. m., 195.

106 Pecz, i. m., 195–97. Tanulmányának ebben a részében Pecz összefoglalja a német lutheránus templomépítéssel akkori legújabb eredményeit, és azok szellemében értékeli a múltat.

107 Pecz, i. m., 199.

108 Pecz, i. m., 199. Néhány évvel ké-

sőbb így emelte ki a Fazekas téri templom ötszög-alaprajzú központját egy tízszögű tamburon elhelyezett sátor tetővel (azért nem toronnyal, mint a szegedi templom esetében, mert a túl nagy szegítáv miatt a falazat ezt nem bírta volna el).

109 A katolikus, illetve lutheránus centrális templomoknál az oltár bejáratnál szemközti elhelyezése miatt.

110 Pecz, i. m., 200.

111 Pecz tervével első díjat nyert ugyan, de a budapesti közgyűlés döntése alapján a templomot végül Steindl tervei szerint építették meg. Lásd Nagy, i. m., 6. Schulek Pecz Samu pályázatáról írt jelentését a bécsi templommal való hasonlóság kiemelésével kezdő: *Építő Ipar* 15 (1891. február 25.), 60–62. Pecz távlati rajza: *Építő Ipar* 16 (1892) 2. rajzmelléklet.

112 Pecz, i. m., 202.

113 Pecz, i. m., 201.

114 A terv szintén Pecz Samu hagyatékában maradt fenn: MOL T-6 No. 33/13. A terven nem szerepel dátum, és eddig semmilyen további adatot nem sikerült találnom róla.

115 Sempere és Bezoldra hivatkozva, Pecz azt állítja, hogy „Az ó-keresztény építészet formái, valamint az ó-keresztény basilika nem a keresztény vallás befolyása alatt fejlődött kultúra művészeti kifejezései, hanem a mindinkább elgyengülő antik művészet utolsó föllobbanásai. És ennek következtében sem a nagy conceptió, sem pedig az építészeti tagozás szempontjából az ó-keresztény építészet nem felelhet meg a protestáns templomépület alap-alakjának.” Pecz, i. m., 203.

116 Pecz, i. m., 200.

117 Pecz, i. m., 201–204.

118 Friedrich Schmidt először a krefeldi *St. Stephan* templomnak tervezett „aacheni típusú” neogótikus templomot 1855-ben. Lásd Keplinger, i. m., 30.

119 Így többszörös áttétellel ugyan, de Friedrich Schmidt templomának alapelrendezése ókeresztény előképekhez vezethető vissza, még akkor is ha építészeti formakincse nyilvánvalóan eltér azokétól. Akár úgy is értékelhetjük, hogy Pecz az erzsébetvárosi templomhoz készített pályatervén, ahol Schmidt fűnfhausi templomát tekintette mintaképének, kifejtett elvei ellenére maga is ókeresztény előzményeket követő épületet tervezett.

120 Pecz, i. m., 204.

121 Pecz, i. m., 243.

122 Pecz, i. m., 244.

123 Pecz, i. m., 244–245.

124 Klases, i. m., 1405–6; 152, 2. kép. A templomot 1866–1873 között építették meg.

125 Pecz, i. m., 245.

126 Dercsényi Balázs: „Debrecen Kosuth utcai templom”, in: Dercsényi Balázs, Hegyi Gábor, Marosi Ernő, Takács Béla: *Református templomok Magyarországon*. Budapest 1992. 170; Pecz, i. m., 245–46.

127 Gábor Eszter: „Templomok”, in:

Magyar művészet 1890–1919. Budapest 1981. 65; Schulek, i. m., 342.

128 Pecz Samu 1920-ban írt önéletrajza, 4: „A debreceni kálvinista templom centrális elrendezése, amelynek alapelrendezése a négyzetből indul ki”; lásd még Pecz, i. m., 246.

129 MOL T-6 No. 14/1–4. és *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 22 (1888) mellékleteit.

130 Pecz, i. m., 249.

131 Pecz, i. m., 247.

132 *Vállalkozók Lapja* 9 (1890. július 15.), 2.

133 *Vállalkozók Lapja* 9 (1890. szeptember 23.), 2; *Építő Ipar* 16 (1892), 317.

134 Egy 1892-es dátummal ellátott alaprajz az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Tervtárában maradt fenn (ltsz.: 7522).

135 *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* 15 (1896. július 5.), 110.

136 Farkas József: *A pesti református egyház 101 éves története*. Kecskemét 1898. 291. Farkas József a református teológia egyháztörténet tanára és a Dunamelléki Református Egyházkerület jegyzője (1870-től segédjegyző, 1884-től rendes jegyző), később a budai templom építési bizottságának tagja volt. Mint jegyző jól ismerte az egyházkerület levéltárát, sőt az egyháztanács jegyzőkönyveket évtizedeken keresztül ő vezette. Ilyen körülmények között nem csoda, hogy az Egyháztanács őt bízta meg azzal, hogy a pesti református egyház száz éves történetét megírja. A könyvet eredetileg 1896-ban, a millenium évében szereték volna kiadni, mert az egyház századik évfordulója is erre az évre esett. Lásd: *A budapest-pesti ev. reform. Egyháztanács és közgyűlés jegyzőkönyve 1894–1896* (a továbbiakban: *E.tan. jk. 1894–96*). Kézirat a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltárában, 44–45.; Farkas, i. m., 384.

137 A Budai Református Nőegylet 1885-ben a budai egyház megalakulásával egyidőben alakult: Dr. Bucsay Mihály: „Evangelizáció és diakónia. Belmissziói és egyháztársadalmi testületek”, in: *Tanulmányok a magyarországi református egyház történetéből 1867–1978* (Főszerk.: Dr. Bartha Tibor, Dr. Makkai László). Budapest 1983. 232.

138 A Nagypénteki Református Társaság 1893-ban Dr. Kiss Áron felhívására alakult. Lásd Farkas, i. m., 316–18.

139 Farkas, i. m., 289.

140 Farkas, i. m., 290.

141 Török Pál 1860–1883-ig volt a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke: *Magyar Életrajzi Lexikon* (Főszerk.: Kenyeres Ágnes). Budapest 1967. 907.

142 Farkas, i. m., 291.

143 Farkas, i. m., 292.

144 A későbbiekben is a budaiak érvelésének egyik alappillére maradt, hogy a református mint par excellence magyar egyház gyarapodása a magyar nemzetet erősíti a

többszempontú Budán.

145 *A pesti református egyházmegye 1884. október 14-én Budapesten tartott ülésének jegyzőkönyve.* Kiad. Vörös Károly. Vác 1885. 12.

146 Szász Károly 1884-től egészen 1903-ig volt a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke. Lásd: *Magyar Életrajzi Lexikon*, i. m., 711.

147 *A bpesti ev. reform. Egyháztanács 1884–1888 években tartott üléseiről és az egyházi közgyűlésekről felvett jegyzőkönyvek* (a továbbiakban: *E.tan. jk. 1884–1888*). Kézirat DRE RL. 167–169.

148 *A pesti ref. egyházmegye 1885. április 21-én Budapesten tartott közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiad. Vörös Károly. Vác 1885. 19–21; Farkas, i. m., 293–94.

149 *E.tan. jk. 1884–1888.* 202–203

150 Gróf Tisza Lajos, aki Tisza Kálmán miniszterelnök öccse volt, mind a politikai, mind a református egyházi életben jelentős funkciókat töltött be: parlamenti képviselő, 1870-től a Fővárosi Közmunkák Tanácsának első alelnöke, 1871 és 1873 között közmunka és közlekedésügyi miniszter, 1879-től Szeged újjáépítési biztosa. Az 1880-as években inkább egyházi feladatokat látott el: 1884 októberében a pesti református egyházmegye őt választotta meg gondnoknak, majd 1885. augusztus 31-én a dunamelléki református egyházkerület főgondnokának. 1892-ben, amikor a király személye körüli miniszternek nevezték ki főgondnoki posztjáról le akart mondani, de egyháza kérésére végül mégis megtartotta, és élete végéig (1898. január 26.) betöltötte. Ebben a minőségében részt vett a budai egyház megszervezésében, a telek megszerzésében, tagja volt a budai templom építési bizottságának is. Neve, családi kapcsolatai és politikai aktivitása tekintélyt biztosított egyháza számára. Nem kizárt, hogy ezért ragaszkodott az egyház annyira ahhoz, hogy megtartsa főgondnoki tisztségét akkor is, amikor mint a király személye körüli miniszter gyakran távol kellett tartózkodnia a fővárostól, tehát gyakorlatilag lehetetlenné vált, hogy állandóan megfeleljen előlása feladatát. Közügyekben való jártassága, agilitása mégis elősegítette, hogy az egyházkerület ügyei a legjobb úton haladjanak. *Magyar Életrajzi Lexikon*, i. m., 870; *A pesti református egyházmegye 1884. október 14-én Budapesten tartott ülésének jegyzőkönyve.* Kiad. Vörös Károly. Vác 1886. 5; *A budapesti ev. reform. Egyháztanács jegyzőkönyve 1889–1893* (a továbbiakban: *E.tan. jk. 1889–1893*). Kézirat DRE RL. 286–87; Farkas, i. m., 383.

151 Farkas, i. m., 295; *E.tan. jk. 1884–1888.* 235–36.

152 Csak az 1886. március 27-én tartott egyháztanácsi ülésen fogadták el a helyi bizottság ügyrendjét, ami véget vetett a helyi bizottság és az egyháztanács közötti gyakori huzavonáknak. Ezek oka az volt, hogy a helyi bizottság olyan jogokat kezdett el gyakor-

olni, amelyek az egyháztanács jogkörébe tartoztak, az egyháztanács pedig igyekezett megnyirbálni a helyi bizottság hatáskörét: *E.tan. jk. 1884–1888.* 336–337; Farkas, i. m., 295.

153 Farkas, i. m., 297–298.

154 A két budai testvéregyház jó viszonyát mutatja az is, hogy 1892-ben, amikor az evangélikusoknak javíttatniuk kellett orgonájukat, a reformátusok ezt anyagilag támogatták. Lásd: *E.tan. jk. 1889–1893.* 275.

155 *E.tan. jk. 1884–1888.* 258; Farkas, i. m., 298.

156 Farkas, i. m., 298.

157 *E.tan. jk. 1884–1888.* 477; Farkas, i. m., 298; *E.tan. jk. 1889–1893.* 99.

158 *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 35/22 (1892. május 5.), 318–19; *E.tan. jk. 1884–1888.* 546; *E.tan. jk. 1889–1893.* 275, 342.

159 *Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület 1888. november 20–21-én Budapesten tartott rendkívüli közgyűlésének jegyzőkönyve.* Kiad. Szilády Áron. Budapest 1888. 19.; *E.tan. jk. 1884–1888.* 546.

160 A belmissziós mozgalomról: *Új Óramutató* (Szerk.: Szabó Aladár). Budapest 1896.; Dr. Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945.* Budapest 1985.

161 BFL IV.1407.b. Tanácsi iratok 1885/VI/515, 117/1885. Mivel csupán egy csomónyi iratról van szó, ezért a következőkben csak a csomón belüli iktatószámokra fogok hivatkozni.

162 A krisztinavárosi színikör telke a Horvát-kert Krisztina tér felőli oldalán helyezkedett el: *Budapest Főváros térképe.* Rajzolta Homolka József, 1885.

163 BFL IV.1407.b., 32602/1885.

164 A Szent János tér az Attila út és a Szent János utca (ma Krisztina körút) találkozásánál helyezkedett el: *Budapest Főváros térképe.* Rajzolta: Homolka József, 1885.

165 BFL IV.1407.b., 16221/1888.

166 *E.tan. jk. 1884–1888.* 448; 452.

167 *E.tan. jk. 1884–1888.* 482.

168 BFL IV.1407.b., 16221/1888.

169 Korábban: Alsó Vásártér; Cseréptér; majd Fazekas tér; 1903 óta pedig Szilágyi Dezső tér. Lásd Schmall Lajos: *Budapest utcái és terei.* Budapest 1906. 147.

170 *Budapest térképe 1870-ben.* Kiadja Eggenberger könyvkereskedése, Köke Frigyes könyvnyomdája Bécsben; *Buda beltelkeinek térképe A katasteri fölmérés eredeti szelvényeiről kőbe vésetett és nyomtatott a m. k. állományában.* é.n., az OSZK Térképtárában 1880-as évek elejére datáltak. 49. és 54. számú szelvény.

171 BFL IV.1407.b., 2166/1889, a Közmunkatanács jelentése a fővároshoz: „tér, mely most piaci célokra használtatik”.

172 *Budapest Fővárosi Törvényhatósági Bizottsága 1884-ben tartott közgyűlésének jegyzőkönyvei.* Budapest Székesfőváros Kiadása 1915. Az 1884. március 20-án tartott közgyű-

l és jegyzőkönyve 63.

- 173 BFL IV.1407.b., 16221/1888.
 174 BFL IV.1407.b., 16221/1888.
 175 BFL IV.1407.b., 2866/1889.
 176 BFL IV.1407.b., 16221/1888.
 177 Egyúttal hatálytalanították a színházra vonatkozó határozatokat. Lásd: BFL IV.1407.b., 19590/1889.
 178 BFL IV.1407.b., 2166/1889 és 45021/1889.
 179 J.L.: „Köztereink”, *Buda és Vidéke* 2/17 (1893. április 30.), 3.
 180 [Névtelen szerző]: „A budai református templom”, *Buda és Vidéke* 2 (1893), 20.; uo. (1893. május 21.), 8–9.
 181 1890. június 1-én a templomi alapon 49 888 forint 88 krajcár volt. Lásd *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 33 (1890), 2.; uo. (1890. június 1.), 709.
 182 *E.tan. jk. 1889–1893.* 86–87.
 183 *E.tan. jk. 1889–1893.* 99.
 184 *E.tan. jk. 1889–1893.* 96.
 185 *E.tan. jk. 1889–1893.* 97: a költségekbe a normális alapozás tartozik bele, ha a talajviszonyok ennél költségesebb megoldást követelnek, az külön kimutatandó.
 186 *Vállalkozók Lapja* 9 (1890. július 22.), 2.
 187 *Vállalkozók Lapja* 13 (1892. február 2.), 2.
 188 *E.tan. jk. 1889–1893.* 222.
 189 A bírálati jegyzőkönyv több részletben jelent meg: *Építő Ipar* 16 (1892. július 7.), 187–88; uo. (1892. július 14.), 195–97; és uo. (1892. július 21.), 203–205. (ezenkívül csak oldalszámokra hivatkozom). A jegyzőkönyv másolata megtalálható: BFL IV.1407.b. 1885/VI/515. számú iratcsomóban.
 190 *Építő Ipar* 16 (1892), 187–88.
 191 Csak a díjazott pályaművek szerzőit közlik: Farkas, i. m., 300; *Építő Ipar* 16 (1892) 158: itt rövid hír a bírálattal eredményéről. A második helyezett terv szerzőjének Kauszer Józsefet említik, a jellege azonossága miatt nyilvánvaló, hogy a *Hatszögű csillagban aranyos C betű, A és B* jellegű tervet is ő készítette. Az *Építő Ipar* fentemlített száma, illetve a *Vállalkozók Lapja* 13 (1892. június 14.), 2. oldala hibásan a B jelű tervet közli díjazottként. A jellege az eredeti bírálati jegyzőkönyv (BFL) szerint rajzos volt.
 192 *Építő Ipar* 16 (1892), 187.
 193 *Építő Ipar* 15 (1891. február 25.), 60–62. Újabb cikk Pecz tervéről: *Építő Ipar* 16 (1892. január 25.), 1., valamint rajzmelléklet.
 194 Pecz, i. m., 201–202.
 195 *Építő Ipar* 16 (1892), 196–97.
 196 Lange Keresztély nevét nem említi a sajtó, de az 1892. május 26-án tartott egyháztanácsi ülés jegyzőkönyvében szerepel: *E.tan. jk. 1889–1893.* 229. Ezt használta forrásként Farkas József munkájában, ezért nyomtatott formában csak az ő könyvében található meg Lange neve (i. m., 300.). Miután a pályázat jeligés borítékait, ahol a pályázók ne-

vei szerepeltek, az egyház levéltárában őrizték (*E.tan. jk. 1889–1893.* 222), és a bírálattal után ott is bontották ki, hitelesnek tűnik, hogy közösen készítették a terveket.

- 197 *Építő Ipar* 16 (1892), 187.
 198 Kласen, i. m., 1385–86.
 199 Kласen, i. m., 1387–89.
 200 *Deutsche Bauzeitung* 13 (1883. szeptember 1.), 413; 17 (1887. december 3.), 578, 580–82; 17 (1887. november 26.), 566–69.
 201 *Építő Ipar* 16 (1892), 195–196.
 202 MOL T–6. No. 30/1–7. Egy távlati rajzot ismerünk, amit rajzmellékletként 1895-ben adott közre az *Építő Ipar*, de ez már a tervmódosítás utáni fázist mutatja. A szignált rajzon az 1893-as dátum szerepel.
 203 *Építő Ipar* 16 (1892), 187.
 204 Pecz, i. m., 202. A két alaprajz hasonlósága miatt a szakirodalomban többször is tévesen közölték a Pecz által 1888-ban publikált alaprajzot a Szilágyi Dezső téri templom alaprajzáként. Lásd pl. Schulek, i. m., 340; valamint a legújabbban megjelent református templomokról szóló összefoglalóban: Takács, i. m., XXI.
 205 Pecz, i. m., 201.
 206 „Az ötszög, valamint minden négy oldalnál nagyobb oldalszámmal bíró sokszög megkívánja, hogy a centrális elrendezés egész következetesen legyen végrehajtva, azaz a nyulványok hosszúsága egyenlő legyen. E következetesség kívánja azután azt is, hogy egytornyú elrendezésnél a tornyot szabadon építsük – különben igen közel jut a centrális részhez és egymás hatását csorbíttják.” Pecz, i. m., 247.
 207 *Építő Ipar* 16 (1892), 203.
 208 *Építő Ipar* 16 (1892), 203.
 209 Keplinger, i. m., 170; 172; *Építő Ipar* 16 (1892), 2. rajzmelléklet.
 210 *Építő Ipar* 16 (1892), 203–204.
 211 *Vállalkozók Lapja* 13 (1892. június 14.), 2; *Építő Ipar* 16 (1892), 158; *E.tan. jk. 1889–1893.* 229.
 212 *E.tan. jk. 1889–1893.* 227–231.
 213 Farkas, i. m., 299; 301. Az 1892. december 10-én tartott egyháztanácsi ülés idején már működött az építési bizottság: *E.tan. jk. 1889–1893.* 289.
 214 *E.tan. jk. 1889–1893.* 288–289.
 215 *E.tan. jk. 1889–1893.* 314–316; 318; Farkas i. m., 301.
 216 *E.tan. jk. 1889–1893.* 289.
 217 *Vállalkozók Lapja* 13 (1892) december 28. 2.
 218 *E.tan. jk. 1889–1893.* 316–318.
 219 BFL IV.1407.b. 1885/VI/515, 2091/1893.
 220 BFL IV.1407.b. 1885/VI/515, 10125/1893 és 10682/1893.
 221 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai; BFL IV.1407.b. 1885/VI/515, 13274/1893.
 222 *A budapesti II. ker. Fazekastéri ev. ref. templom építkezése 1893–1895.* Építési

napló Pecz Samu aláírásával a Szilágyi Dezső téri Református Lelkészi Hivatalban (a továbbiakban: *Építési napló* I., illetve II. füzet, oldalszámok hiányában dátumok), 1893. április 11.; BFL IV.1407.b. 1885/VI/515, 2430/1893.

223 *Építési napló* I. 1893. április 13–24. Zsigmondy Béla a híres bányamérnök és gyógyvízfeltáró Zsigmondy Vilmos unokaöccse volt, nagybátyja nyomdokain ő is különböző megbízásokból próbafúrásokkal, ásvány és gyógyvizek feltárásával foglalkozott. Lásd Borszéki Béla: *Ásványvizek és gyógyvizek*. Budapest 1979. 73.

224 Pecz utasítása szerint ott, ahol a talajviszonyok rosszabbak voltak, ott hét méterre, ahol kevésbé, ott öt méterre kellett leásni az alapokat. Miután a templom a talajszint felett két méterrel húzódtott, ez ennyivel több alapozási munkát jelentett a tervezettnél, ami jelentősen megnövelte a költségeket. Lásd az 1893. május 6-án tartott építési bizottsági ülést. *E.tan. jk. 1889–1893*. 355.

225 *E.tan. jk. 1889–1893*. 354; 356.

226 A tervek megtalálhatók a Szilágyi Dezső téri Református Lelkészi Hivatalban.

227 BFL IV.1407.b. 1885/VI.515.

228 BFL IV.1407.b. 1885/VI.515, 26926/1893.

229 *E.tan. jk. 1889–1893*. 356–360.

230 *E.tan. jk. 1889–1893*. 397–398.

231 *Fővárosi Közlöny* 1 (1890) 17 (február 28.) 2.

232 Nagy, i. m., 5; Gábor Eszter: „Pecz Samu”, in: *Magyar művészet 1890–1919* (Szerk.: Németh Lajos), Budapest 1981. 198; DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai

233 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai.

234 *Vállalkozók Lapja* 9 (1890) január 28. 2.

235 *E.tan. jk. 1889–1893*. 92–95.

236 *Bauzeitung für Ungarn* 23 (1893) február 1. 30.

237 *Vállalkozók Közlönye* 2 (1896) január 14. 3.

238 *E.tan. jk. 1889–1893*. 399.

239 *E.tan. jk. 1889–1893*. 400. A forrásból nem derül ki egyértelműen, hogy mindkét terv változatról készített modellt, vagy csak a magasabb tornyúról.

240 *E.tan. jk. 1889–1893*. 400.

241 *Építő Ipar* 19 (1895) 26. számú rajzmelléklet.

242 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai. A jótállási idő különböző munkák esetében egy, illetve három év között változott, de az építési bizottság fenntartotta magának a jogot, hogy a részletes feltételekben azt megváltoztathatja. Amennyiben a templom a határidőre nem készül el, az egyháznak joga van a vállalkozótól minden nap késedelem után 300 forint kötbért szedni. Ha az egyház az alternatív tervet fogadja el, az építőmester köteles azt aláírni, mint ahogy az erre vonatkozó pótköltségvetést már szignálta. A vál-

lalkozó köteles az egész építkezés költségének 10%-át, mint jótállási összeget, letétbe helyezni, melyből 5%-ot az építés folyamán, 5%-ot pedig a jótállási idő lejártá után kap vissza. A jótállási idő alatt a felmerülő hibákat ingyen köteles kijavítani. Az építész terveihez pontosan kell igazodnia, a művezető építész és az építési bizottság rendelkezéseinek köteles magát alávetni, s ha a kivitelezés közben változtatni kellene, azokat a vállalkozónak, tekintet nélkül a többletköltségekre, el kell végeznie. A teljesített munkákat a művezető építész és a bizottság ellenőrzi, vita esetén szakértő bizottság dönt és e döntésnek a felek alávetik magukat. Ha a vállalkozó a szerződéstől eltérő munkát végez, annak költségei őt terhelik.

243 *E.tan. jk. 1889–1893*. 355; az 1893. május 6-án tartott építési bizottsági ülés.

244 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai.

245 *Építési napló* I. 1893. július 3–29.

246 *E.tan. jk. 1889–1893*. 400–403.

247 Miközben ezt végezték, különböző tárgyakat találtak a földben: bombát, patkót, sarkantyút, régi kulcsot s fa cölöpöket, melyek valószínűleg a régi kikötőhöz tartoztak. Október elejéig eltartott még a betonlapát 25 cm-es rétegenként letették. *Építési napló* I. 1893. augusztus 14. – október 7.

248 *Építési napló* I. 1893. október 9–28.

249 *E.tan. jk. 1889–1893*. 399; Farkas i. m., 303.

250 *E.tan. jk. 1889–1893*. 410–413.

251 *E.tan. jk. 1889–1893*. 413, *Építési napló* I. 1893 október 28.

252 *Építési napló* I. 1893. november 1. – 1894. január 7.

253 *Építési napló* I. 1894. január 11; január 19.

254 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai; *Építési napló* I. 1894 január 19; február 6.

255 Az idomtéglá drágább volt, mint a közönséges téglá, ezen a címen követelt tehát több pénzt Majorossy.

256 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai.

257 *E.tan. jk. 1894–1896*. 51–52.

258 *Építési napló* I. 1894. július 2; szeptember 7.

259 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai.

260 Az építési napló július 17-i bejegyzése szerint megtörtént „az öt nagy pillér gulába való fejlődésének megkezdése”, valamint „a főhajó ablaktalpai elhelyeztetnek” és közepén a csegelyekig, valamint a hajóablakok magasságáig készen voltak.

261 *Építési napló* I. 1894. március 27. – szeptember 22.

262 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai.

263 *Vállalkozók Közlönye* 16 (1895) július 16. 2.

264 *Vállalkozók Közlönye* 16 (1895) jú-

- lius 16. 2.
 265 *Vállalkozók Közlönye* 16 (1895) július 16. 2.
 266 *Vállalkozók Közlönye* 16 (1895) július 16. 2.
 267 *Építési napló* I. 1894. szeptember 22. – december 22.
 268 *Építési napló* I. 1895. január – február 23; *Építési napló* II. 1895. március 1. – augusztus 31.
 269 *Építési napló* II. 1895. október 1. – 31.
 270 *Építési napló* I. 1893. július 27.
 271 *Vállalkozók Lapja* 16 (1895) július 16. 2.
 272 *E.tan. jk. 1894–1896.* 115.
 273 MOL T-6 No. 30/9–12.
 274 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai; *Vállalkozók Lapja* 16 (1895) július 16. 2.
 275 *E.tan. jk. 1894–1896.* 117.
 276 *Vállalkozók Lapja* 16 (1895) július 16. 2.
 277 *E. tan jk. 1894–1896.* 119.
 278 *Vállalkozók Lapja* 16 (1895) július 16. 2.
 279 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai; *Vállalkozók Lapja* 16 (1895) július 16. 2.
 280 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai.
 281 *Vállalkozók Lapja* 16 (1895) július 9. 2.
 282 *Ungarische Bauzeitung* 2 (1897) december 10. 266; DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai.
 283 Farkas, i. m., 305; *Építési napló* II. 1895. október 1–31; november 1–30.
 284 *Vállalkozók Közlönye* 2 (1896) január 14. 3.
 285 DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai.
 286 Farkas, i. m., 309.
 287 Farkas, i. m., 309.
 288 *A pesti ev. ref. egyházmegye 1896. március 24-én Budapesten tartott köz- és törvényességi üléséről.* Kiadta Vörös Károly. Vác 1896. 14–15.
 289 Farkas, i. m., 309.
 290 *A pesti ev. ref. egyházmegye 1896. március 24-én Budapesten tartott köz- és törvényességi üléséről.* Kiadta Vörös Károly. Vác 1896. 15.
 291 *Vasárnapi Újság* 43 (1886) 14 (április 5), 218.
 292 Az előkelőbb vendégek számára ez után a Császárfürdő éttermében tartottak fogadást. Itt az első pohárköszöntőt Szász Károly mondta. Beszédében éltette a királyt és a királyi családot, ezt a vendégek felállva hallgatták. Hegedűs Sándor a kormányt és annak megjelent képviselőjét Wlassics Gyulát köszöntötte, aki válaszában az állam és egyház együttműködéséről beszélt, kiemelve, hogy az egyházak feladata a magyar művelődésért való munkálkodás. Ezután „a közönség éljenzése közt” Darányi Ignác miniszter a főváros áldozatkészségét hangsúlyozta, majd Papp Károly a felekezetek békés együttélése mellett szólt. További köszöntők után végetért az ünnepség, „a budaiak első virágvasárnapja, melyre saját harangjuk saját templomukba hívta meg őket”. *Vasárnapi Újság* 43 (1896) 14 (április 5), 218–19.
 293 Sándy Gyula neve többször felbukkan az *Építési napló*ban, és Pecz Samu később Majorossy pere kapcsán is őt bízta meg a vizsgálattal. Néhány évvel később Sándy készített tervet a budai református egyházközség lakóházához is (Sziilági Dezső tér 3.). Lásd: DRE RL D/7 Pesti egyház vegyes iratai; Gerle János, Kovács Attila, Makovecz Imre: *A századforduló magyar építészete.* Budapest 1990. 171.
 294 Sándy Gyula: „A budai fazekastéri ev. ref. templom”, *Építő Ipar* 19 (1895) július 3. 250.
 295 *Építő Ipar* 16 (1892), 203.
 296 *Építő Ipar* 19 (1895) július 3., 251.
 297 *Vállalkozók Közlönye* 2 (1896), 11 (1896. ápr. 8.), 1.
 298 *Ungarische Bauzeitung* 2 (1897), 34 (1897. dec. 10.), 265–66.
 299 Fülepp Lajos: „Magyar építészet”, in: *A művészet forradalmától a nagy forradalomig.* I. kötet, Budapest 1974. 278.
 300 1820-ban karzatot kellett beépíteni a templomba, noha azt eredetileg nem tervezték, hogy a lelkész jól hallható legyen és hogy javítsanak az épület rossz akusztikai viszonyain. Dr. Györy Aranka: *Evangelikus templomművészet Budapesten.* Budapest 1935. 13; Zádor – Rados, i. m., 78.
 301 Pecz, i. m., 194; 199.
 302 Fülepp, i. m., 278–79.
 303 *Academy Architecture*, 1895. V. 1., 106.
 304 Klasen, i. m., 1335–36. A templom 1880–1881 között épült.

ENIKŐ RÓKA: SAMU PECZ'S CALVINIST CHURCH AT SZILÁGYI DEZSŐ TÉR AND CENTRALISING TENDENCIES IN PROTESTANT ARCHITECTURE

In the new liturgy of the Protestant denominations, there are two liturgical centres: the place of the sermon is the pulpit, while Holy Communion is administered at the altar in Lutheran churches and at the Lord's table in Calvinist churches. These are the sites around which the congregation must gather so that they can see and hear the pastor well. This need called for the centralisation of interior space, a solution approached in different ways by these two major denominations, but one which in both cases led to the formation of central and centralising floor plans. At the time most French Huguenot churches already had central floor plans; the emporium and the concentrically situated, gradually elevated pews are reminiscent of contemporary theatres. Later, a whole series of central and centralising floor plan types evolved: circular, Greek cross, square, triangular, T-shaped and oval plans, as well as the *Querkirche*. At the beginning of the 18th century architect and mathematician Leonhard Christoph Sturm (1669–1719) attempted in two works to collect the floor plans most appropriate for the Lutheran liturgy (*Architektonisches Bedencken von Protestantischer Kleinen Kirchen Figur und Einrichtung*, Hamburg, 1712; *Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchen wohl anzugeben*, Augsburg 1718). In his tracts he primarily published plans for church types already established, but the idea of the triangular church was peculiar to him.

These floor plans were often applied in Protestant areas of Europe until the second half of the 19th century. In parallel with the growing appreciation of medieval architecture, however, an increasing demand appeared for the aesthetic expression of the sacred nature of the church. For the first generation of restorers of historic monuments, the adequate architectural expression of the church was found in the form of medieval cathedrals. They discarded earlier church forms lacking a central choir because of their "profane character" and similarity to theatres and to pagan temples from antiquity. Buildings with a nave, two aisles, a polygonal apse and an elevated choir were henceforth considered as ideally arranged churches. It was in accordance with this model that the earlier Protestant central tradition was rejected at the Conference of Christian Art in Dresden in 1856, and the new principles of Protestant architecture were formulated in the *Regulations of Eisenach* in 1861.

The subordination of functional expectations to stylistic principles played a significant role in the rejection of central forms. Yet it was impossible to disregard for long the requirements of the Protestant liturgy which logically led to a central arrangement. Therefore, in the last decades of the 19th century, the nave and aisle arrangement was once again becoming centralised in Germany and Switzerland, although this trend led to the birth of new arrangements rather than to a rejuvenation of earlier traditions. From the 1870s onward an increased emphasis on the eastern part, the quaternary and the transept became characteristic. The next step in the centralisation of the nave and aisle arrangement is represented by churches built with a polygonal transept and shortened nave. The 1880s witnessed the creation of an asymmetrical nave-and-one-aisle church area, where a somewhat deeper aisle is attached to one side of the nave. Thus the pulpit and the altar, which is situated in the slightly recessed choir, remain visible, while a more spacious gallery can be installed above the aisle.

At the end of the 1880s and beginning of the 1890s, an increasingly vocal group demanded revision of the *Regulations of Eisenach*. This pressure led to the elaboration of the *Wiesbaden Programme* published by Veesenmeyer, a pastor from Wiesbaden, first in 1891 and several times in subsequent years. In this programme, fundamental principles were laid down concerning the location of the pulpit and the altar, as well as the structure of churches; these principles were in radical opposition to the *Regulations of Eisenach* and in many respects returned to the earlier tradition. According to the programme, the administration of Holy Communion cannot take place in a separated room (the choir) but must happen in front of the community, in a location visible to the congregation. The pulpit must be considered of equal rank with the altar, since in the Word Christ offers pabulum of the same value as that of Holy Communion. The publication of the programme broke the ice; architects and theologians argued about the principles of Protestant ecclesiology in the press and, in 1894, at an ecclesiological conference in Berlin. Although in Berlin no unified programme like the one in Wiesbaden was formulated, regulations were weakened through the vocal public insistence of architects demanding freedom in their creation of church designs.

In 18th-century Hungarian Protestant churches, the dominant floor plan was the nave and aisle arrangement. There was no Hungarian tradition similar to the characteristic Protestant central floor plan so pervasive in Western Europe. The centralisation of churches inherited from the Middle Ages was accomplished by the rearrangement of interior space, through the relocation of the pews, the pulpit and the altar (or the Lord's table), and by the installation of galleries. Even churches built after the 1781 Edict of Toleration were of the nave

and aisle arrangement. In most Calvinist churches with a rectangular floor plan, the pulpit was located at the middle of the longer side, with the Lord's table placed in front, thus replicating the *Querkirche*. The tower, however, was situated in the middle of the shorter side, suggesting a longitudinally axled arrangement, even though the entrance was placed in the longer side (Nagymegyer, 1783; Tiszakeszi, 1784–87; Solt, 1787; Tokaj, 1822; Tiszapalkonya, 1858). Central arrangements appeared only as exceptions during this period.

In the far northern region (Félföldék) of pre-1920 Hungary, several Lutheran churches were built with floor plans in the shape of a Greek cross. The explanation for this phenomenon is to be found in the German influence. Later, this formation appeared in the Alföld [Great Plains] as well, following the repopulation of the area. In the middle of the 19th century, famous architects designed Protestant churches with Greek cross floor plans for communities in the Alföld.

Mihály Péchy's first plan for the church in Debrecen was drawn up in 1803 with a circular design, in which the side wall was placed along a circle with a larger radius and the gallery by another with a shorter one, with the pulpit or "cathedra" in the common centre of the two concentric circles. The plan was rejected in the end by the consistory, which decided in favour of building a "square church" which would be "simple and pretty". The church was then designed by József Thalher, an architect from Pest, following the arrangement of *Querkirche*. This design later served as the model for the "two-forked church" in Kolozsvár and the Calvinist church in Nagyvárád (1835).

During the course of the tremendous flood which destroyed Szeged in 1879, the Calvinists' oratory and school collapsed. After the flood, Frigyes Schulek (1841–1919) designed a new Calvinist church, which was built between 1882 and 1884. On the occasion of the consecration of the church, the architect formulated his ideas concerning Calvinist ecclesiology in a study published in the periodical *Építési Ipar (Construction Industry)*. In his study, he pointed out that the arrangement of "longitudinal" churches resulted from the intention to emphasise the altar placed toward the east. With the Calvinists, on the other hand, the Lord's table and the pulpit are the centre for the gathering of the congregation, so these structures must be placed in or around the centre of the interior space, requiring the centralisation of the building. However, circuses and theatres used to be built based on the principle of complete centralisation, and these examples were not to be followed, "since [...] they are not compatible with the pathos to be required from a church building"; therefore, "in the arrangement of a Calvinist church building we must look for some mediation between two opposites, the old Cath. church types and the centralised model with a gallery".

For the design of the Calvinist church in Szeged, Schulek took the triangle as his starting point but expanded it by adding a nave and two lobes (figure 11), thereby creating a structure of a double nature which could meet the liturgical requirements as well as satisfy general demands concerning the appearance of a church building. The decision for the basic shape of the plan was influenced by the triangular shape of the lot rather than by the earlier idealised plan of Sturm. The church in Szeged is an independent, unique creation, the significance of which was clearly perceived by the architect himself. Schulek knew that his building marked a turning point in Protestant ecclesiology in Hungary.

Samu Pecz (1854–1922) studied at technical universities, first in Pest and then in Stuttgart, followed by two years at the Academy of Fine Arts in Vienna as a disciple of Theophil Hansen. After his return home, he worked with Frigyes Schulek on the restoration of the Church of the Nagyboldogasszony (commonly known as Mátyás-templom, or Matthias Church) in the castle district of Buda. From 1882 he worked in Budapest as an assistant professor and later as professor at the public building and medieval departments of the Technical University. Apart from the Calvinist church at Szilágyi Dezső tér, the focus of this study, he designed several significant public buildings in Budapest which still stand today, including the Covered Market in Vámház körút (completed in 1896), the library building of the Technical University complex, and the National Archives building (1898–1926) in the castle district of Buda.

For the design of the Calvinist church (1886–1888) in Kossuth utca in Debrecen, Pecz took a square extended into a cross as his starting point (figure 14–17). He placed the pulpit in front of a cut-off corner of the central square and located the Lord's table at the point of intersection of the diagonals. On each of three sides of the square Pecz added a one-bay addition, while on the fourth side he attached a three-bays addition. On the occasion of the completion of construction of the church, he also published a study in the *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye [Gazette of the Association of Hungarian Engineers and Architects]*. In this study, he summarised the problems concerning Protestant ecclesiology. His position was very close to that of Frigyes Schulek: he admitted that, from the acoustical point of view, an arrangement similar to that of theatres is rather advantageous, yet he too rejected central plans because of their profane associations. Lutheran churches, in his view, needed to be designed with a nave and aisle arrangement, with the altar placed in the chancel. The best arrangement was the basilica with a single nave or with a nave and one

or two aisles, or the kind of hall church which has a nave shorter and a chancel less deep than those of Catholic churches. Obviously relying on his knowledge of German churches, he also suggested the use of reduced aisles (narrow aisles with a corridor on the ground floor and a gallery above) for churches with a nave and two aisles. He also considered using a nave and one aisle to have been a good solution because it offered an adequate view of the pulpit; this opinion was further supported by his own design with a nave and one aisle for the "fasori Evangélikus Gimnázium" [Lutheran secondary school] in Budapest (1903).

In Calvinist churches, he continued, the Lord's table needed to be situated so that it was directly visible from the pews and so that the pastor could freely move around it. "The most suitable floor plan for a Calvinist church building, therefore, is the polygon, with the Lord's table in its centre and the pulpit next to one of its pillars." The limited size of a polygon could be expanded by the additions, which then could contain the galleries. The most appropriate place for the pulpit was opposite the entrance, so that it would immediately become the focus of attention and the congregation would spontaneously gather around it symmetrically. The basic plans he suggested for Calvinist churches were the triangle, the pentagon and the square. He mentioned only one disadvantage to central plans for Calvinist churches: "the only organic way to design them is with vaults", a rather costly solution. Christian religion, he argued, "reached its dominant expression in the Middle Ages, in the Romanesque, and even more so in the Gothic styles", and consequently the most suitable style was the Gothic. The dignity of a church required a "monumental quality", an effect achieved with the least expense by following the example of Gothic masonry.

Pecz included an idealised plan using a pentagonal nucleus to illustrate his points (figure 21). He placed the Lord's table in the centre of the area created by the pentagon with *lobi* on four sides and a short nave on the fifth, while he situated the pulpit opposite the entrance, in front of a pillar. With his pentagonal church, Pecz created a new shape which, however, logically followed from Schulek's principles and his building in Szeged, and which became happily realised a few years later in a somewhat modified form as the church at Szilágyi Dezső tér.

Pecz's study and the idealised plan he published strongly influenced the prize-winning design Ottó Sztéhlo (1851–1923) submitted to the competition for the building of the Calvinist church in Szolnok in 1890. Sztéhlo worked with a pentagonal shape, placing the Lord's table in the centre and the pulpit opposite the entrance (figure 23). However, the additions to the pentagon, unlike in Pecz's plan, are not *lobi* with polygonal apses but small rectangles. Sztéhlo followed Pecz's advice concerning the exterior modelling as well.

The Calvinist church was at Kálvin tér in Pest, and so the Buda congregation used the Lutheran church in the Castle district for a while and started collecting donations for the building of a church of their own in 1885. The appearance of Countess Ilona Degenfeld-Schomburg, wife of Calvinist prime minister Kálmán Tisza (1830–1902), who served for fifteen years, gave fresh momentum to the collection, as she organised performances in the Opera house, charity events, religious readings and concerts, the proceeds of which were to go toward construction of the church.

The Calvinists of Buda, after some vacillation among various possible sites, eventually decided in favour of Fazekas tér (today Szilágyi Dezső tér) along the Danube, in Buda, which also entailed a commitment to build a church meeting high standards, since in keeping with the principles of city planning it was only possible to erect stately buildings along the Danube. In 1890 an open competition was announced for the preparation of a plan and budget for the church, with a deadline of 1 January 1892. According to the announcement, "It is desirable that the plans should be designed in Romanesque, old German, early Gothic or simple Renaissance style. The building should be monumental in its proportions but also simple and serious, and in general the *Protestant church character* should be kept in mind and the materials to be used should be such as would allow the upkeep of the church to be of as little cost as possible." Other criteria for the church were that the church should have the capacity to seat six hundred people altogether on the gallery and the ground floor; that the gallery should be able to house an organ; that the church should be possible to heat; that there should be a vestry included; and that the total cost should not exceed 90.000–100.000 forints.

Before the deadline four plans arrived from three architects. The selection committee chose a plan submitted by Samu Pecz with the slogan *Pentagon* as the best plan and the one most suitable for realisation (figures 25–28). Pecz oriented his building so that it would show its most impressive front towards the Danube. The floor plan of the church was a pentagon extended by *lobi* with polygonal apses on four sides and a nave with two vault bays on the fifth side. The pulpit was placed opposite the entrance, in front of the wall at the junction of two *lobi*, and the Lord's table was placed in the centre. The external prospect of the church was dominated by the tower and the roof, which was placed on a decagonal tambour covering the central pentagon. Each facet of the tambour was crowned with a triangular gable. On the northern side there was a large square tower. This tower was not attached to the

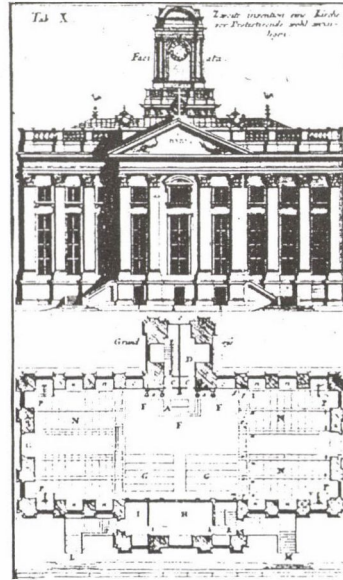
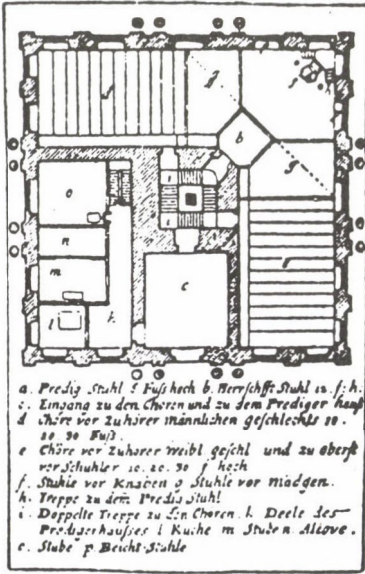
wall of the church but was almost an independent unit, yet it was not entirely detached either. This curious double nature of the tower was an attempt to solve the problem Pecz had raised in his 1888 study. As he had pointed out, in the case of a pentagonal church plan, the central part could only be covered by a cupola, and not by a tower, because of the large span, so the tower could be situated either in a subsidiary role on the sides of the facade of the main entrance (as could be seen in the idealised plan of 1888), or it had to be fashioned as a free-standing unit. However, this latter solution, reminiscent of a campanile, ran against local traditions in Hungary.

The selection committee also considered the pentagonal plan as especially suitable for the Calvinist service. This is not surprising, since Frigyes Schulek was a member of the committee. It is known that Samu Pecz started to examine the problems of Calvinist ecclesiology following Schulek's footsteps and that he used and developed his ideas.

The church at Szilágyi Dezső tér was built between 1893–1896 under the personal technical supervision of the designing architect. During construction, Pecz made only a few changes to the plans submitted. The gables of the tambour, for example, disappeared, and he installed a miniature gallery around the upper part of the tambour. He also changed somewhat the proportions of the building by extending the height of the tower and by diminishing the size of the cupola.

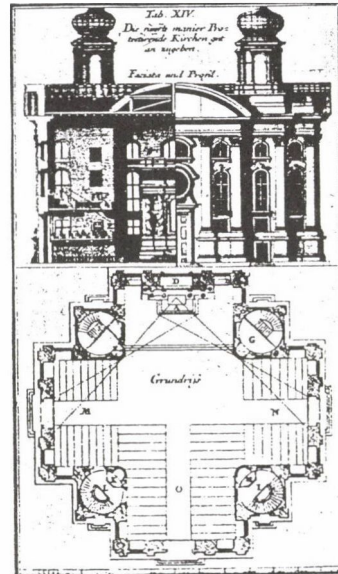
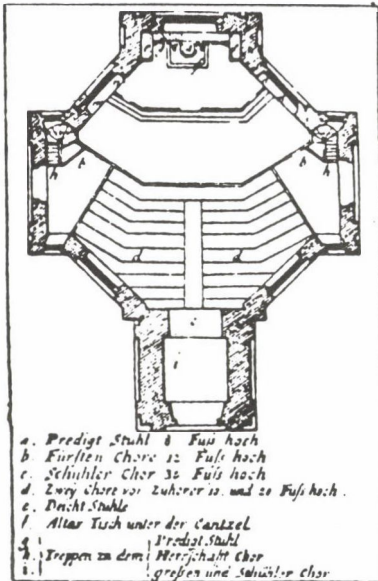
In the 1880s, considering the function of the Calvinist church as their starting point, Frigyes Schulek and Samu Pecz arrived at the construction of central buildings. Their German and Swiss contemporaries also tried to achieve a compromise by the centralisation of the nave and aisle arrangement, but Schulek and Pecz took a different approach. They extended the central nucleus by adding a nave and *lobi*. Pecz developed Schulek's theory by extending the triangle into a pentagon, thereby increasing the capacity of the church.

The "Schulek school" produced original works not only in Hungarian but also in European terms.

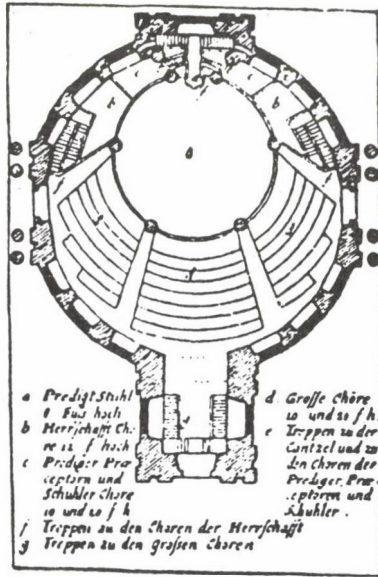
3. Leonhard Christoph Sturm: „L“-alaprjúzú templom. Alaprajz. *Architektonisches Bedencken...*, 1712. Reprodukció: Germann 1963. 127.

4. Leonhard Christoph Sturm: Kereszt-elrendezésű templom alaprajza és homlokzati nézete. *Vollständige Anweisung...*, 1718. X. tábla

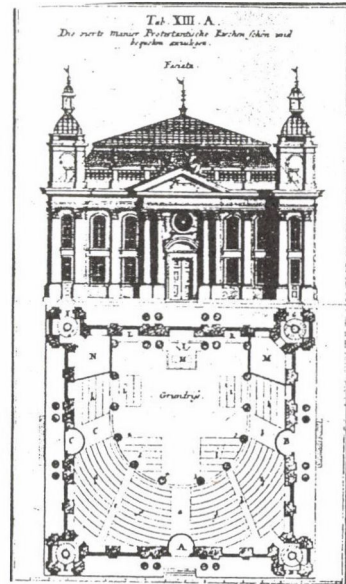

5. Leonhard Christoph Sturm: Görög-kereszt-alaprajzú templom levágott sarkokkal. Alaprajz. *Architektonisches Bedencken...*, 1712. Reprodukció: Germann 1963. 127.

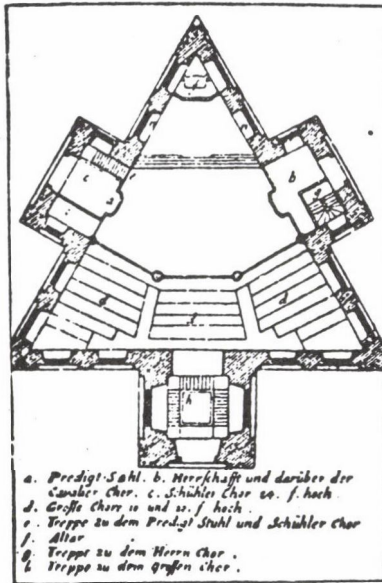
6. Leonhard Christoph Sturm: Görögkereszt-alaprajzú templom. Alaprajz, homlokzati nézet és metszet. *Vollständige Anweisung...*, 1718. XIV. tábla

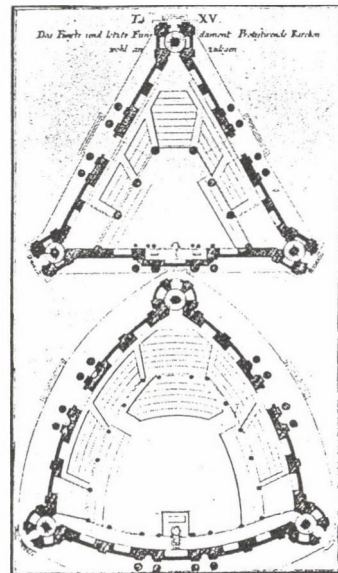
7. Leonhard Christoph Sturm: Kör-alaprajzú templom. Alaprajz. *Architektonisches Bedencken...*, 1712. Reprodukció: Germann 1963. 127.

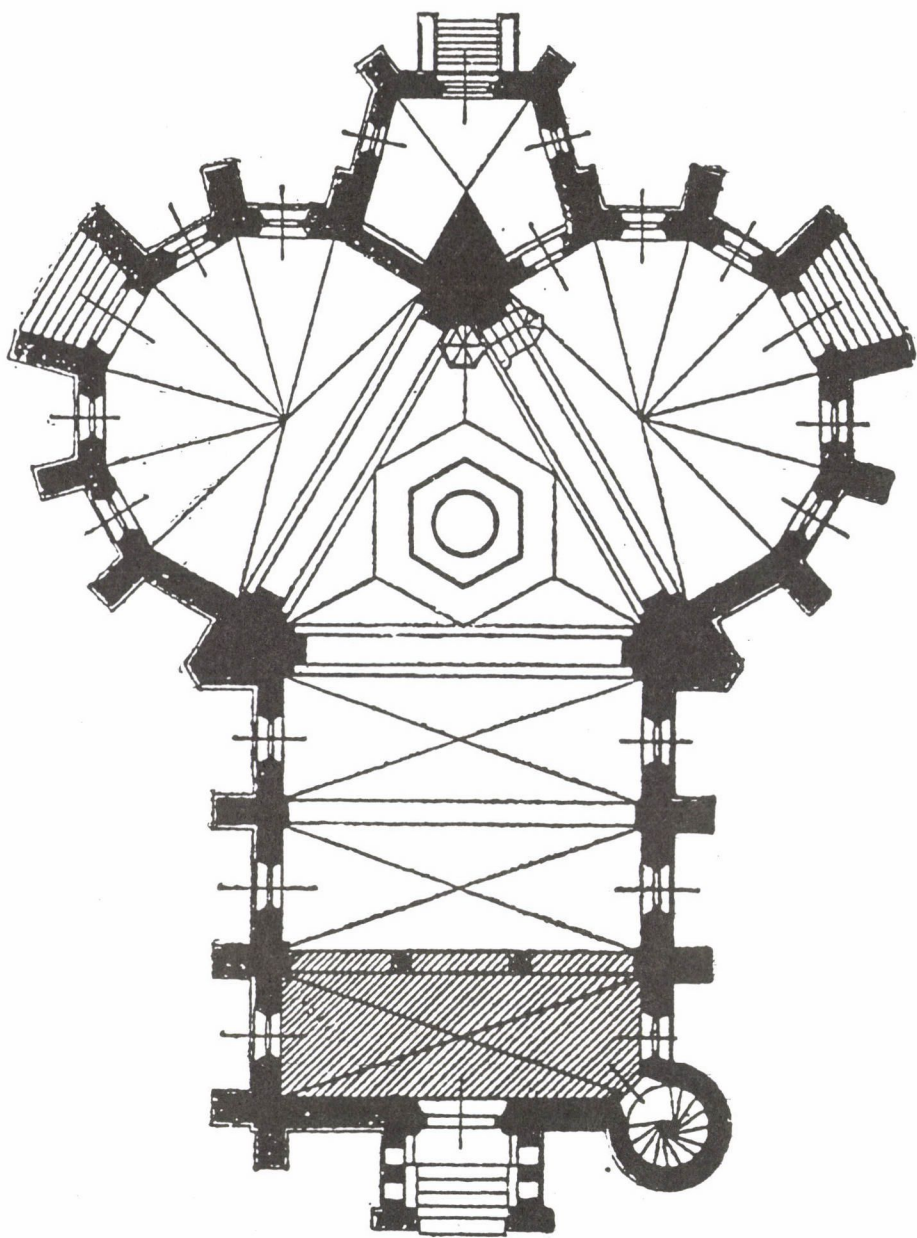
8. Leonhard Christoph Sturm: Négyzet-alaprajzú templom. Alaprajz, homlokzati nézet. *Vollständige Anweisung...*, 1718. XIII. A tábla

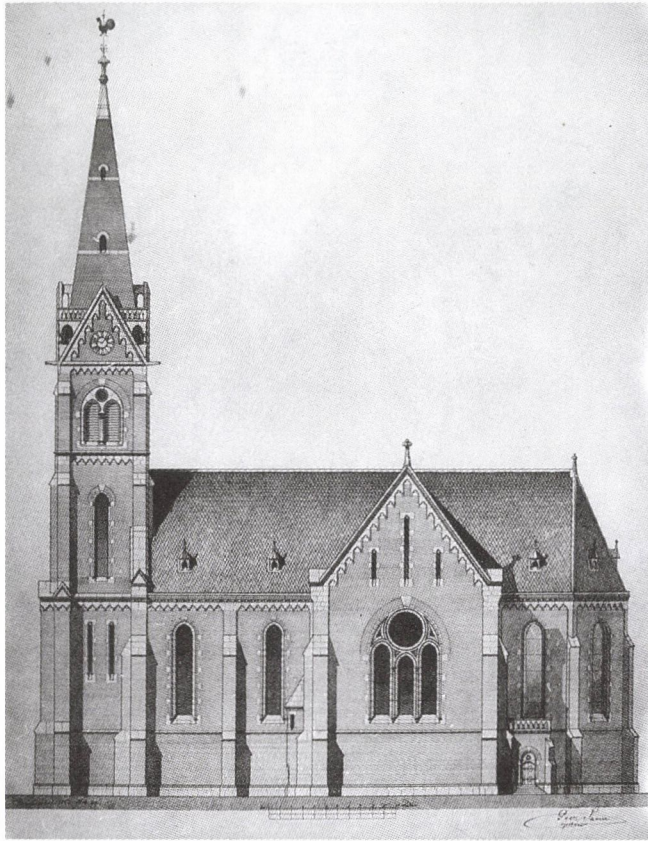
9. Leonhard Christoph Sturm: Háromszög-alaprajzú templom. Alaprajz. *Architektonisches Bedencken...*, 1712. Reprodukció: Germann 1963. 127.

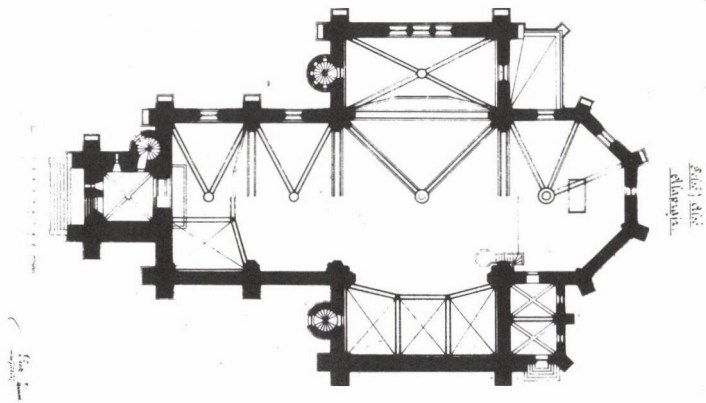
10. Leonhard Christoph Sturm: Háromszög-alaprajzú templom. Alaprajzi variánsok. *Vollständige Anweisung...*, 1718. XV. tábla

11. Schulek Frigyes: A szegedi református templom alaprajza, 1882–1884. (Pecz Samu: „A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével”, *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 22 (1888), 200. 4. ábra)

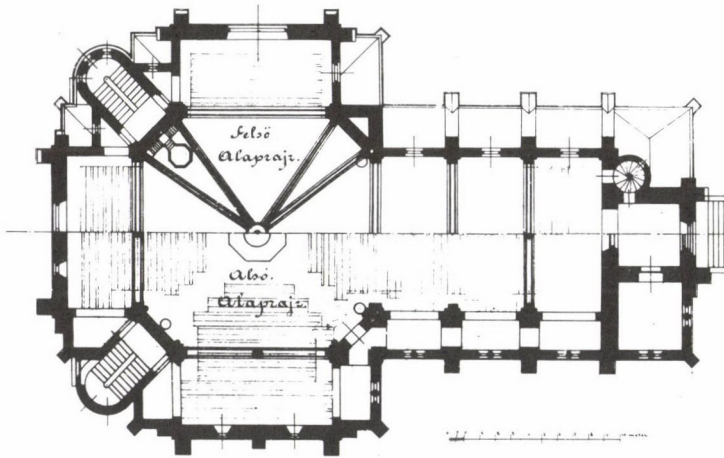
12. Pecz Samu: Oldalhomlokzat a dévaványai református templomhoz, 1883. (MOL T-6. No. 13/2)

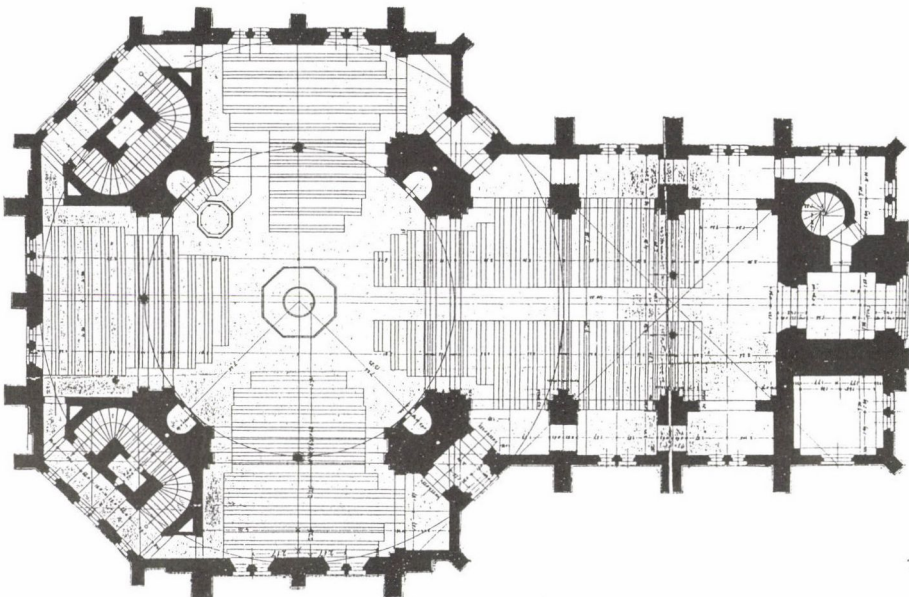
13. Pecz Samu: Alaprajz a dévaványai református templomhoz, 1883. (MOL T-6 No. 13/4)

Az újonnan építendő debreceni kálv. templom
terve.

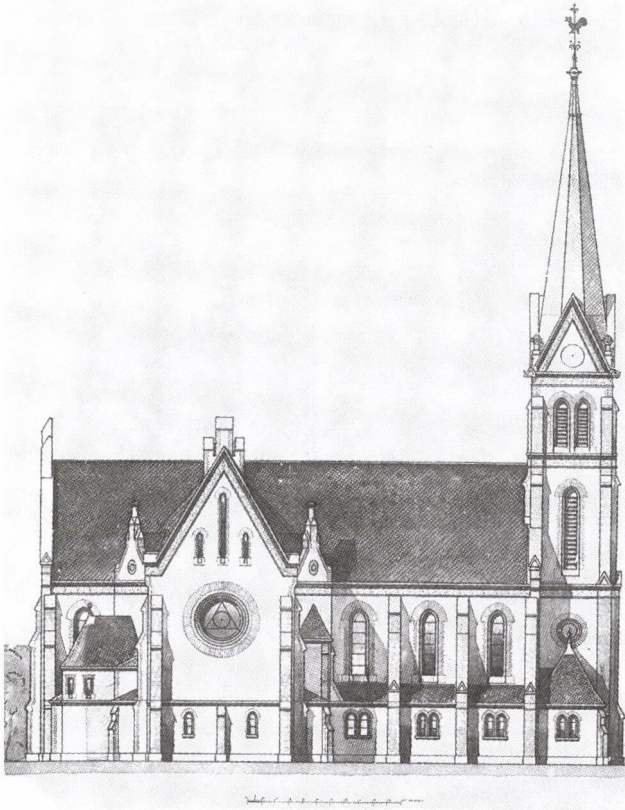
Alaprajz.

14. Pecz Samu: Alaprajz a debreceni Kossuth utcai református templomhoz, 1885. (MOL T-6. No. 14/4)

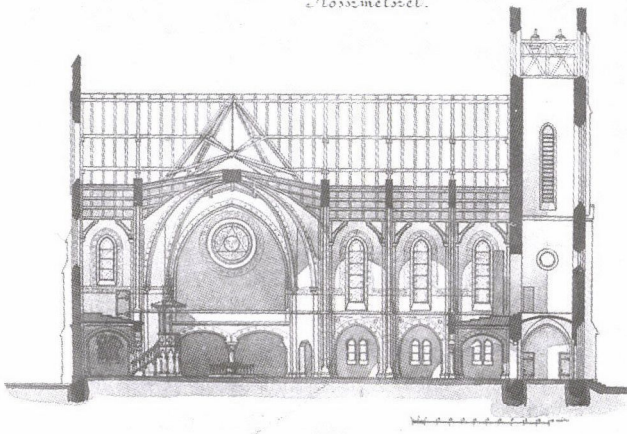
15. Pecz Samu: Kiviteli alaprajz a debreceni Kossuth utcai református templomhoz, 1888. (Pecz Samu: „A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével”, *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 22 (1888), rajzmelléklet)

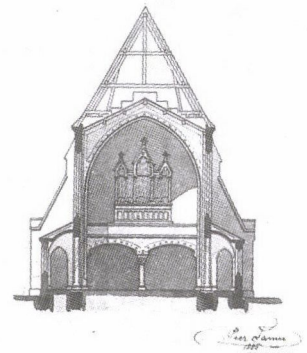
16. Pecz Samu: Oldal-
homlokzat a debreceni
Kossuth utcai reformá-
tus templomhoz, 1885.
(MOL T-6. No.14/1)

Az újonnan építendő debreceni kálv. templom
terve.

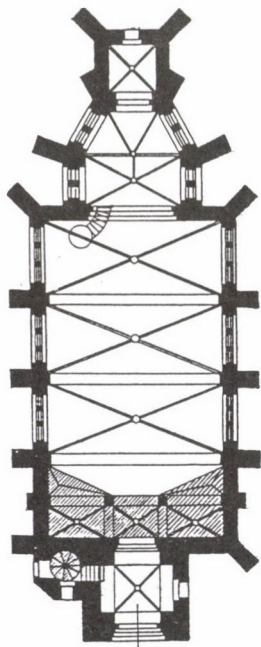
Hosszmetszet.

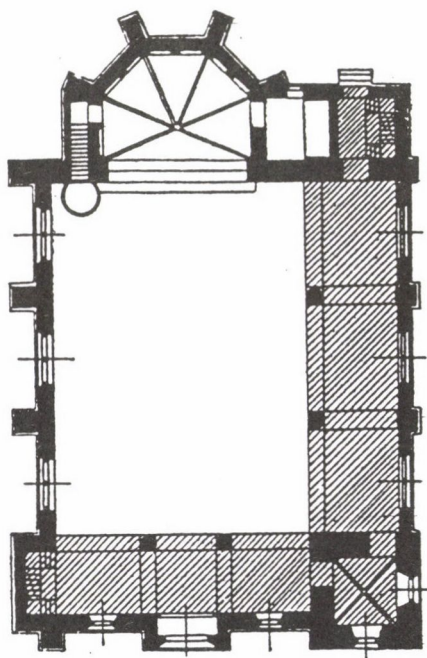
Keresztmetszet.

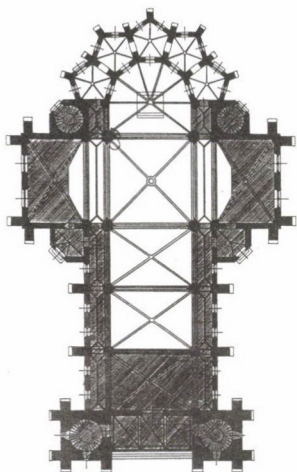
17. Pecz Samu: Hossz- és keresztmetszet a debreceni Kossuth utcai református templomhoz, 1885. (MOL T-6. No.14/3)

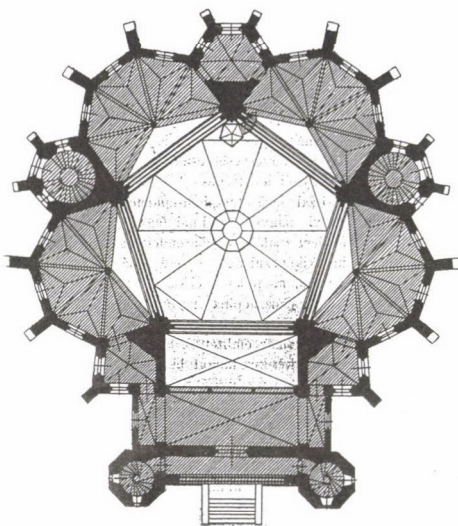
18. Pecz Samu: Ideálterv egyhajós evangélikus templomhoz, 1888. (Pecz Samu: „A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével”, *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 22 (1888), 196. 1. ábra)

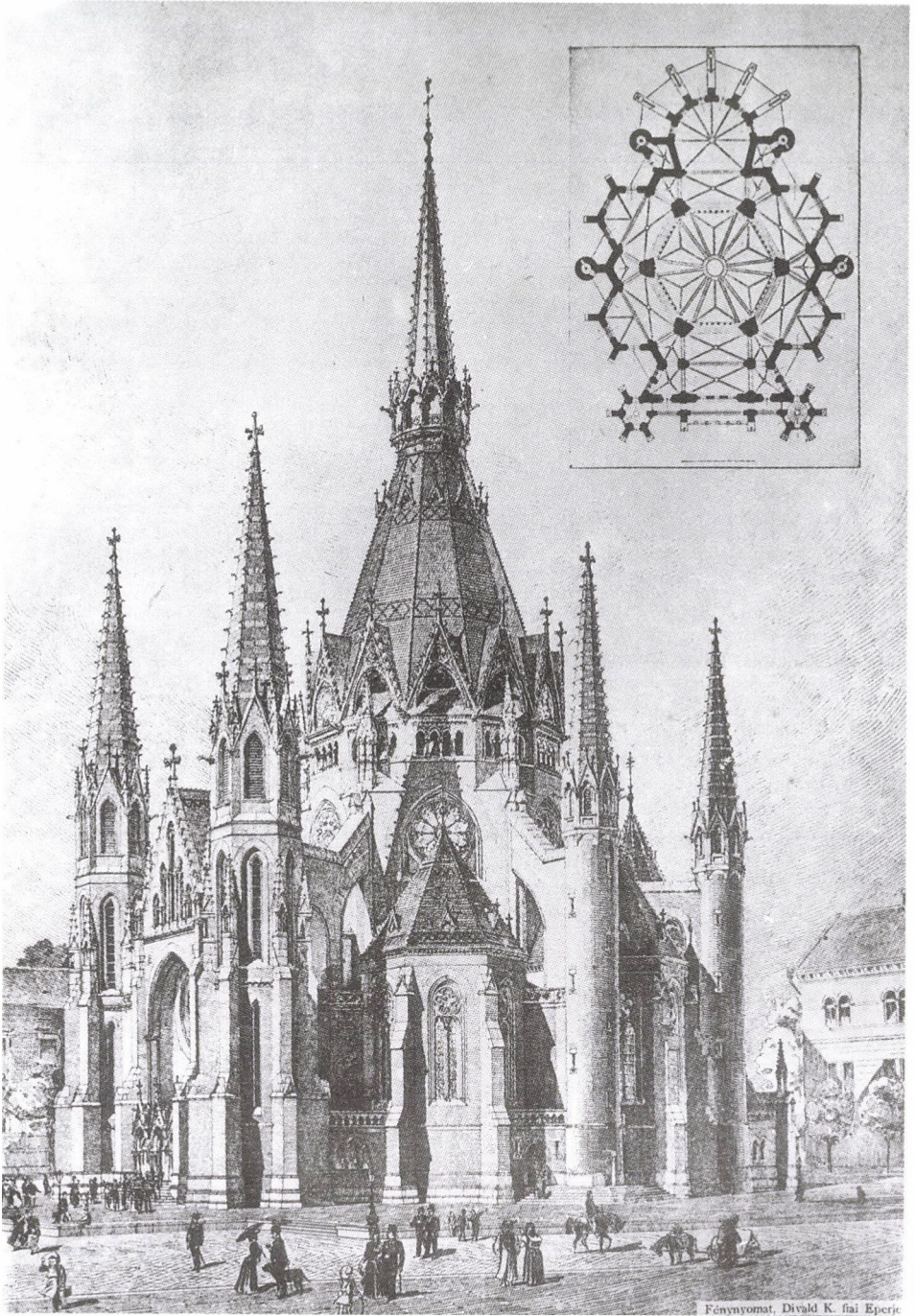
19. Pecz Samu: Ideálterv kéthajós evangélikus templomhoz. (Ugyanott, 196. 2. ábra)

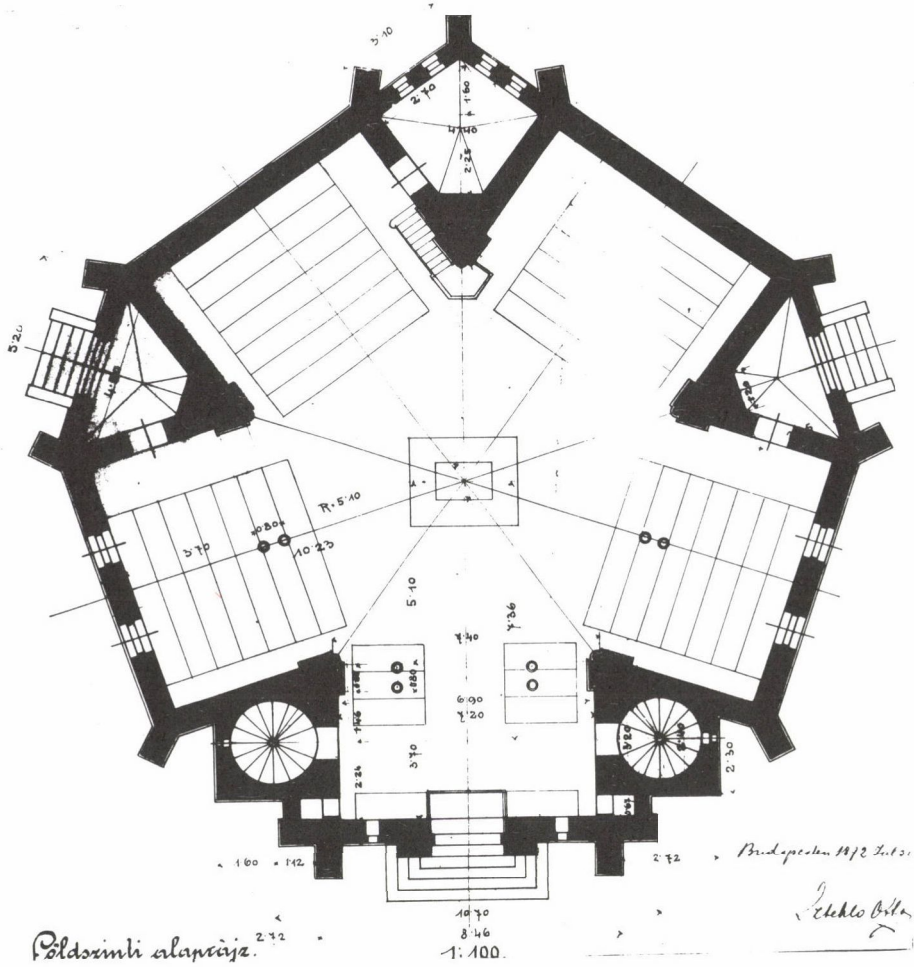
20. Pecz Samu: Ideálterv háromhajós evangélikus templomhoz. (Ugyanott, 198. 3. ábra)

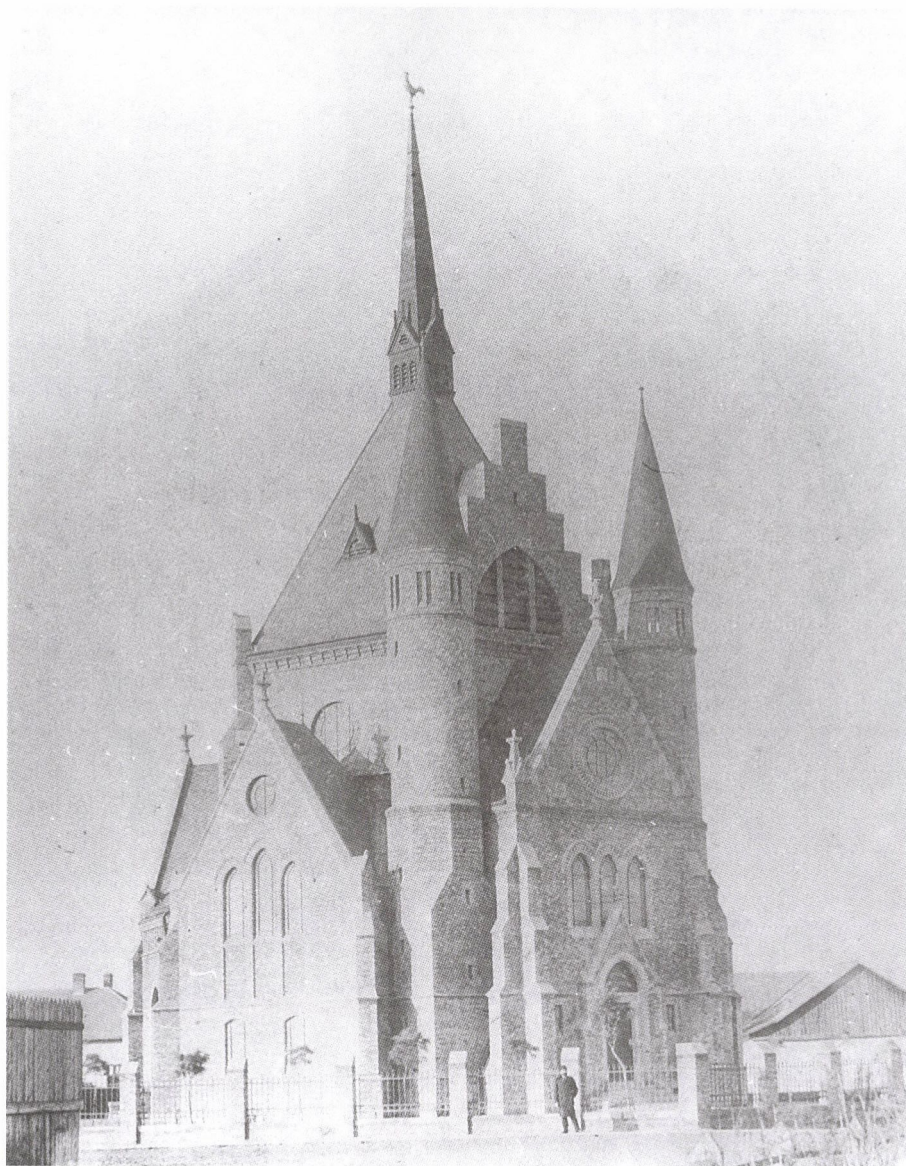
21. Pecz Samu: Ideálterv ötszögű templomhoz. (Ugyanott, 202. 5. ábra)

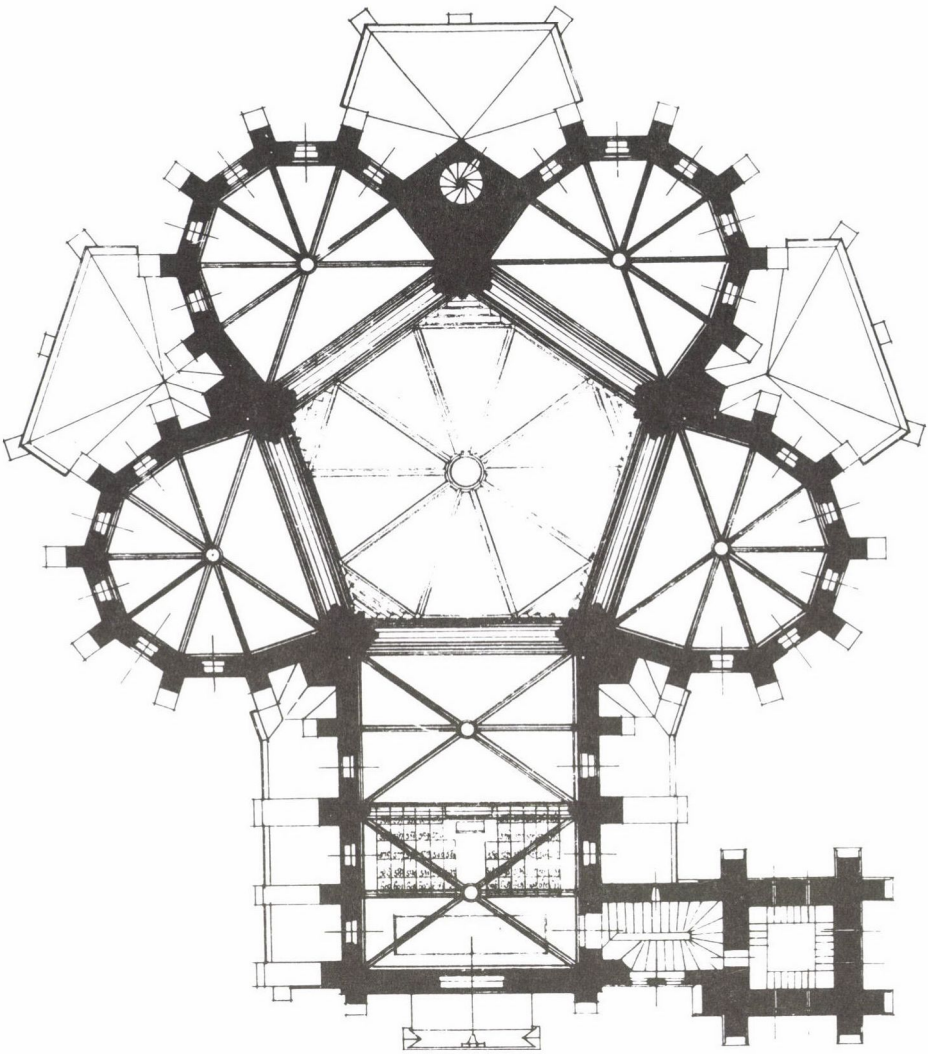
22. Pecz Samu: Az Erzsébetvárosi templom pályaterve, 1890. (*Építő Ipar* 16 (1892. január 21.) rajzmelléklet 2.)

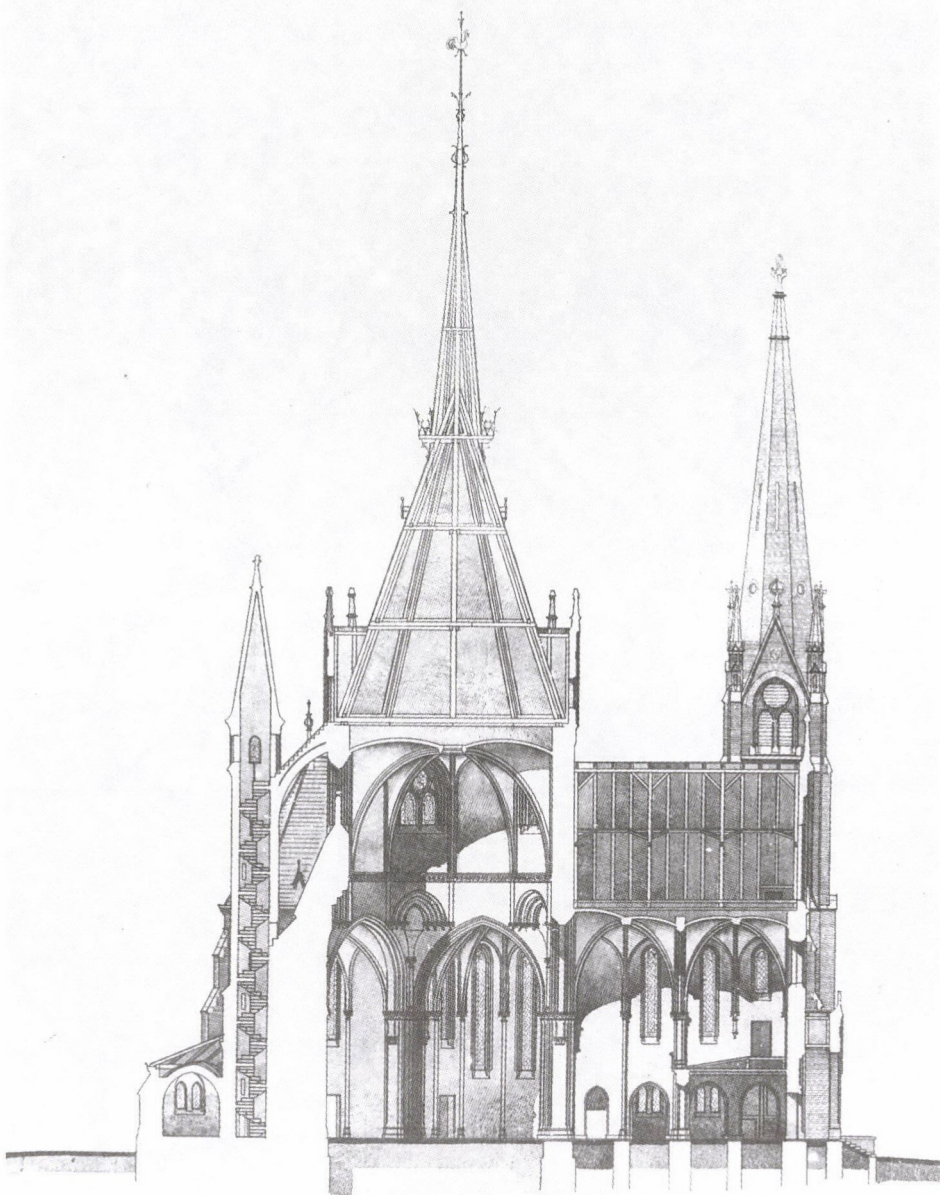
23. Szechlo Ottó: Alaprajz a szolnoki református templomhoz, 1892 (OMvH, Tervtár Iltz.: 7522)

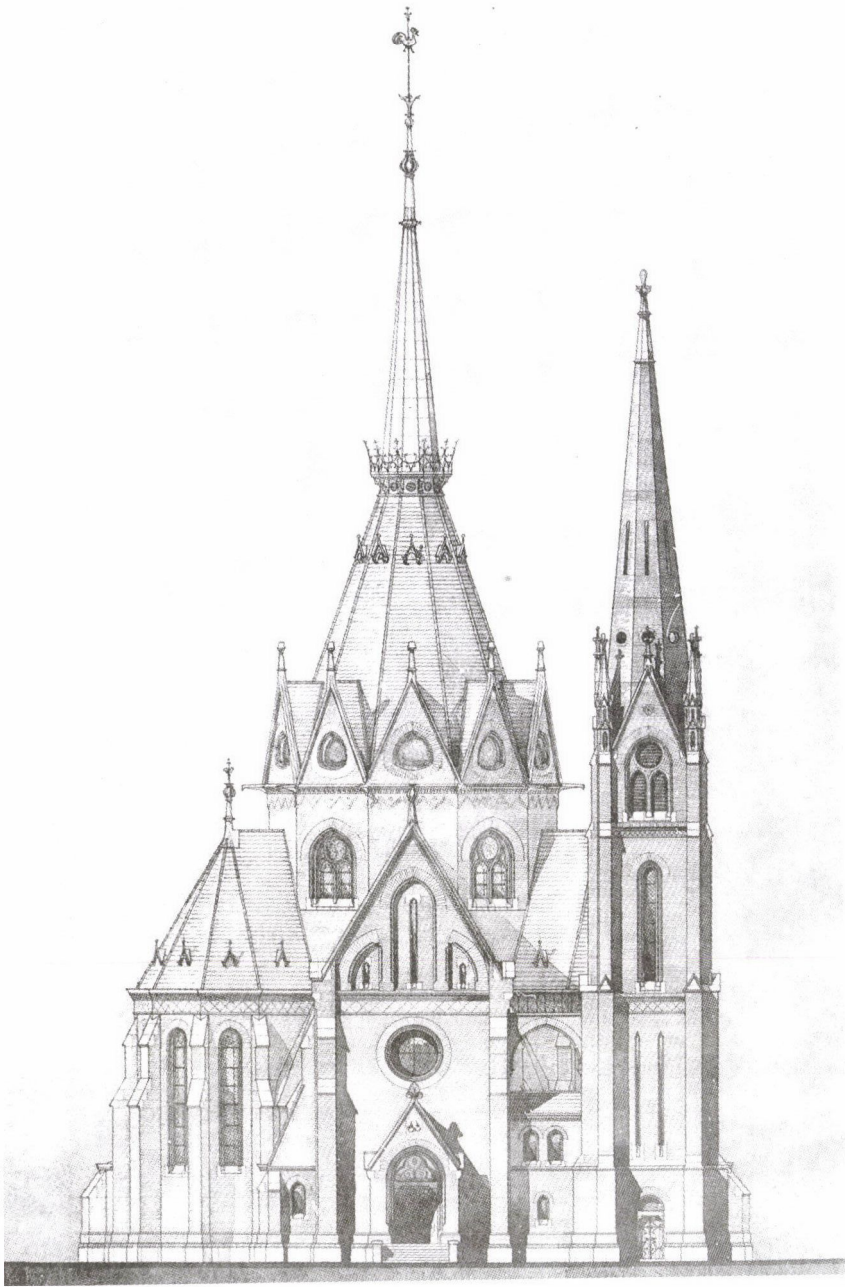
24. Szeihlo Ottó: Perspektíva a szolnoki református templomhoz, 1892. (OMvH, Tervtár
ltsz.: 7521)

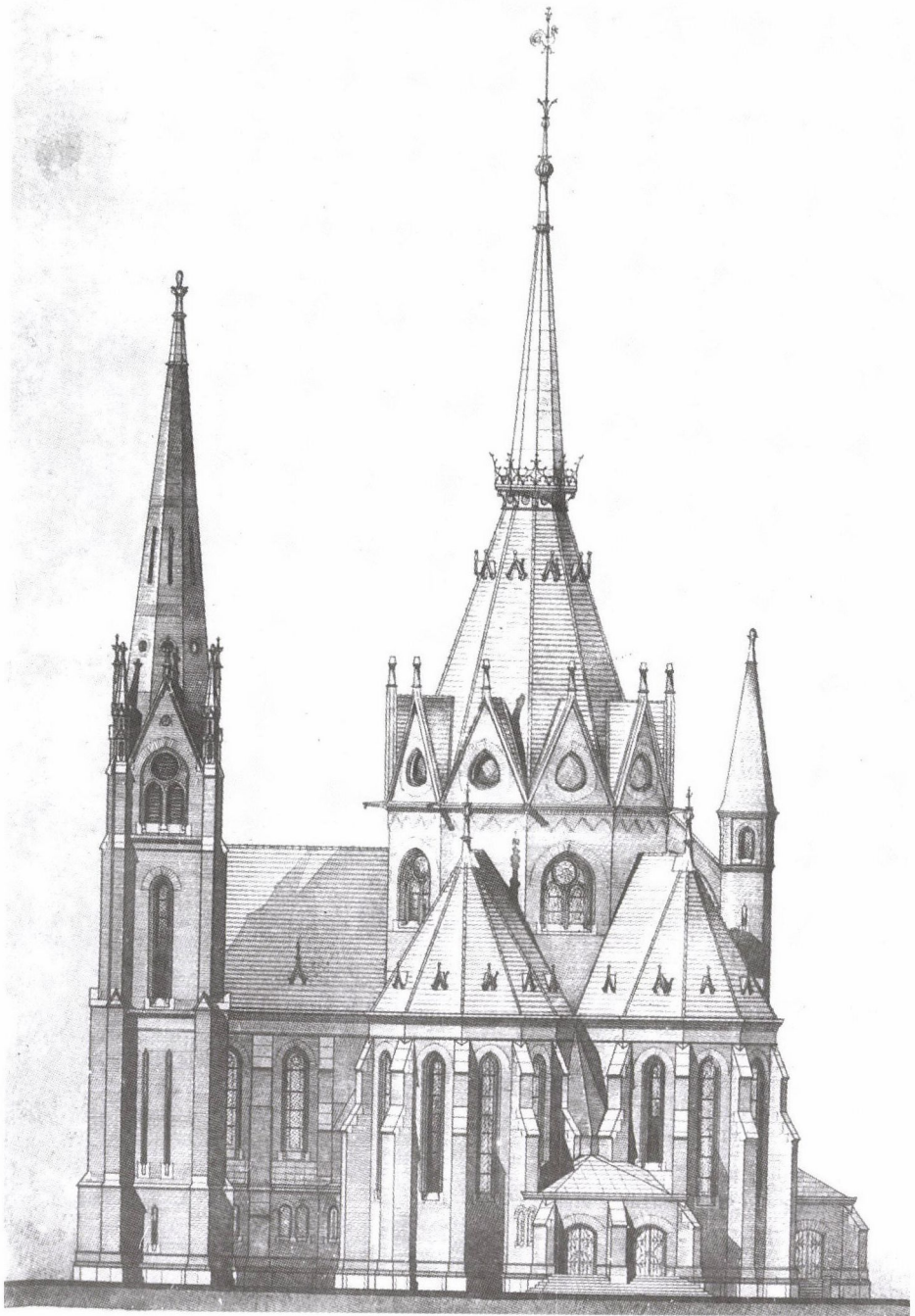
25. Pecz Samu: Alaprajz a Fazekas téri templomhoz. Pályaterv, 1891. (MOL T-6 No. 30/7)

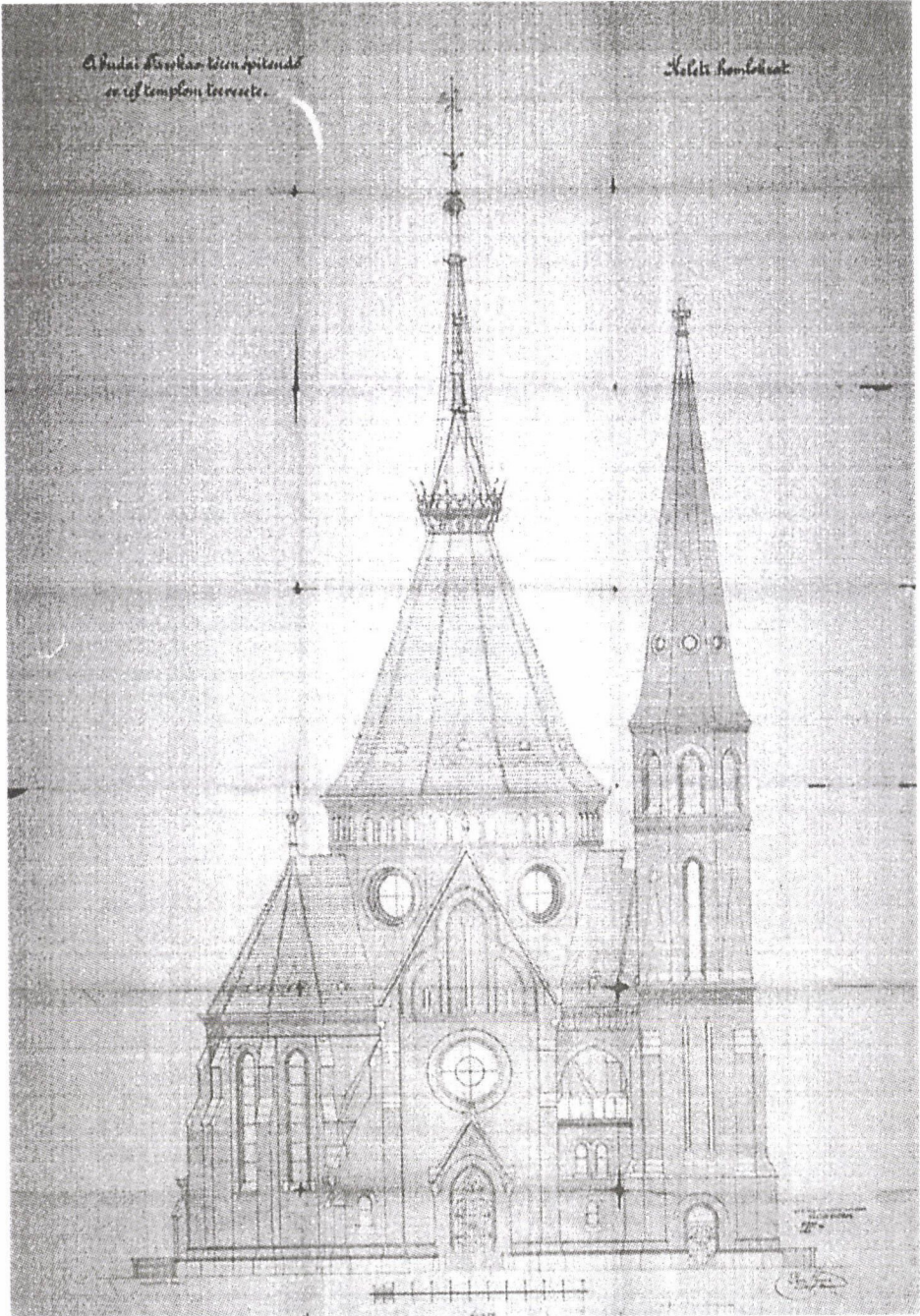
26. Pecz Samu: Hosszmetszet a Fazekas téri templomhoz. Pályaterv, 1891. (MOL T-6 No. 30/3)

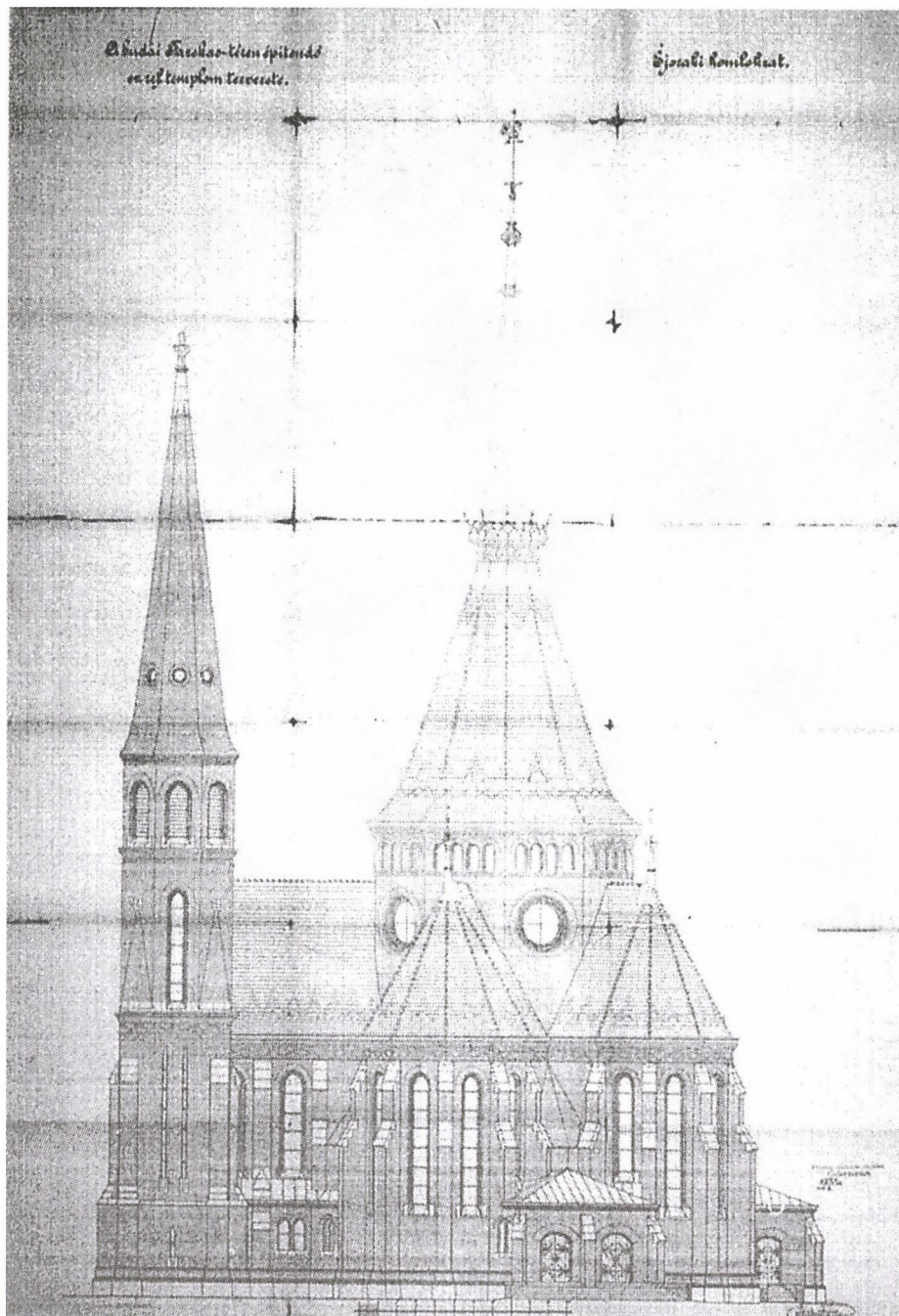
27. Pecz Samu: Főhomlokzat a Fazekas téri templomhoz. Pályaterv, 1891. (MOL T-6 No. 30/1)

28. Pecz Samu: Oldalhomlokzat a Fazekas téri templomhoz. Pályaterv, 1891. (MOL T-6 No. 30/2)

29. Pecz Samu: Főhomlokzat a Fazekas téri templomhoz. Módosított terv, 1893. (Szilágyi Dezső téri Református Lelkészi Hivatal)

30. Pecz Samu: Oldalhomlokzat a Fazekas téri templomhoz. Módosított terv, 1893. (Szilágyi Dezső téri Református Lelkészi Hivatal)

31. A Szilágyi Dezső téri templom.
Archív fénykép, 1900 körül.
(OMvH Fotótár neg.sz.: 34.391)

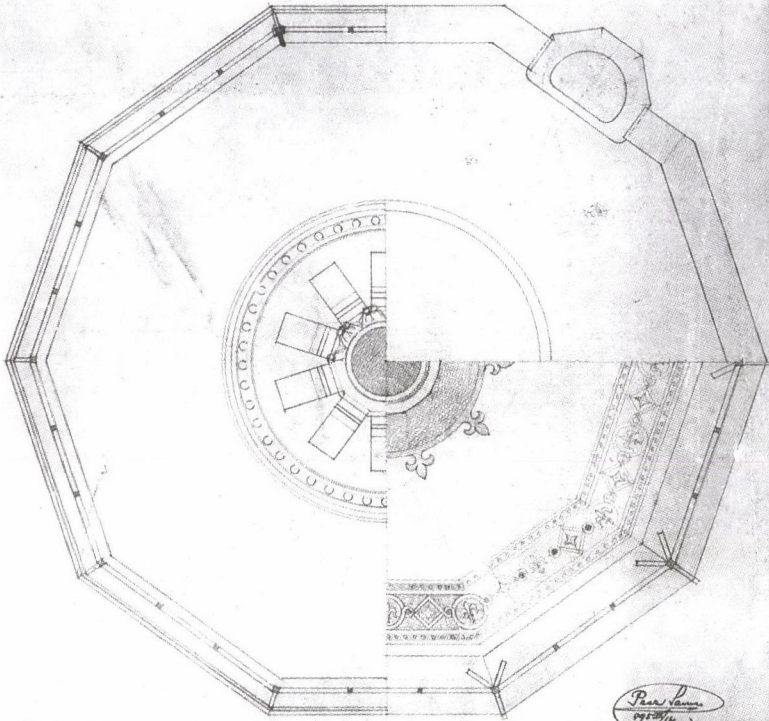
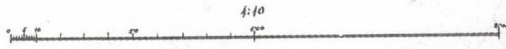
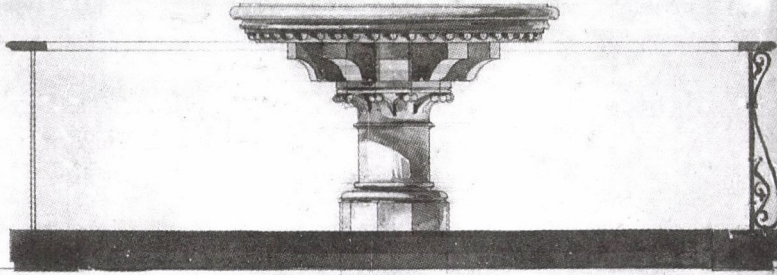
32. A Szilágyi Dezső téri templom.
Archív fénykép, 1903 után. (BTM
Kiscelli Múzeuma Fotó-tár)

33. A Szilágyi Dezső téri templom. Archív fénykép, 1920-as évek. (OMvH Fotótár neg.sz. 29.616)

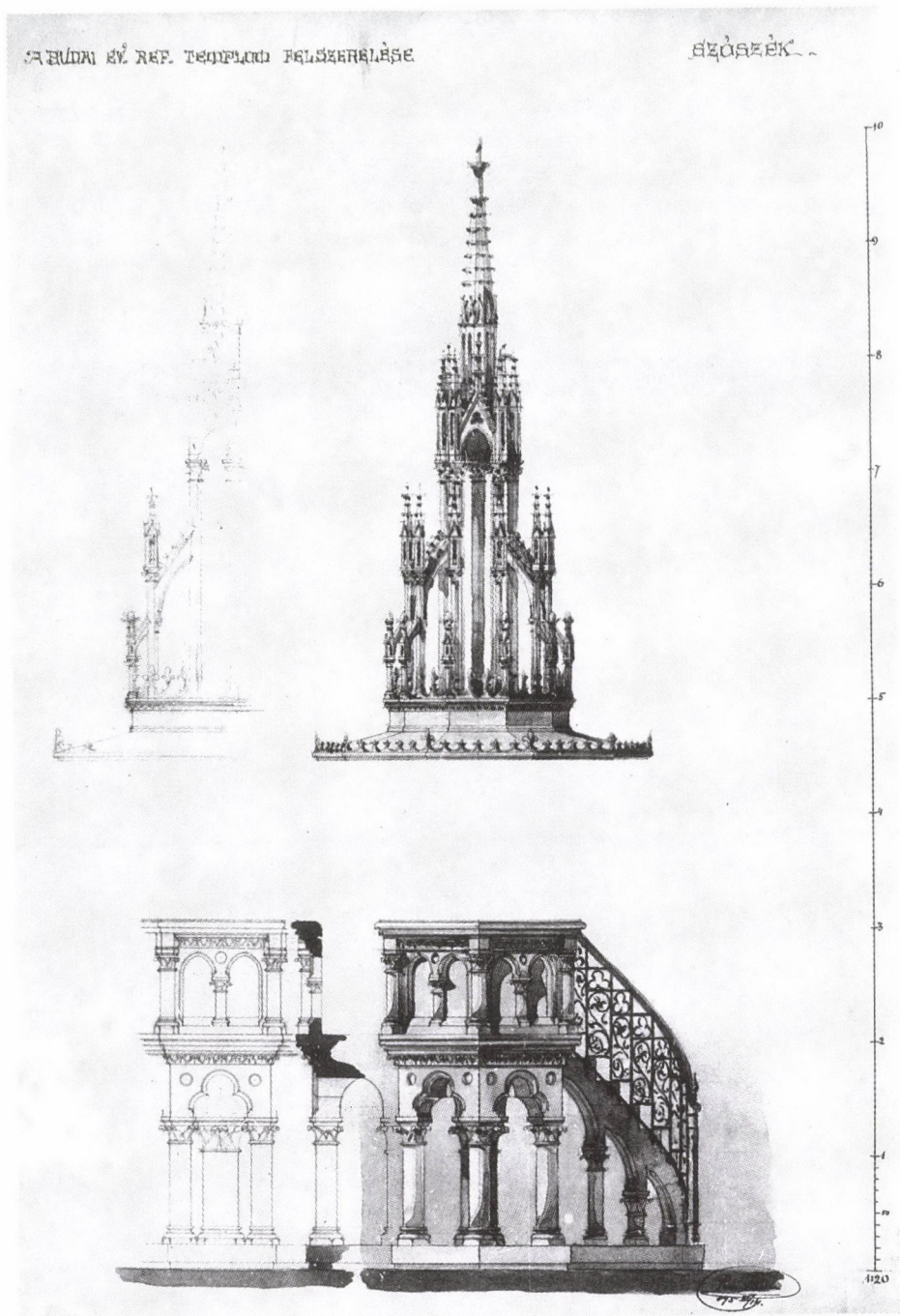
A HUDAI ÉS RÉGI TÉMPLOM FELBESZÉLÉSE.

ÚR-ASZTALA

Pecz Samu
1895/11/14

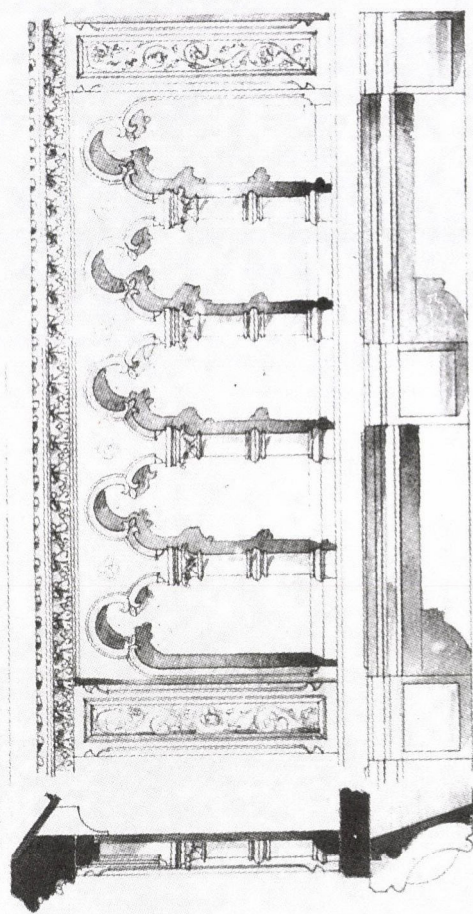
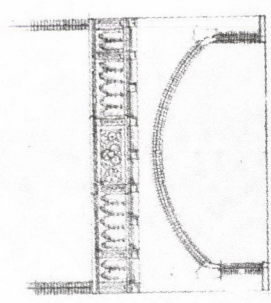
34. Pecz Samu: Úr asztala a Fazekas téri templomhoz, 1895. (MOL T-6 No. 30/12)

35. Pecz Samu: Szószék a Fazekas téri templomhoz, 1895. (MOL, T-6 No. 30/9)

A HÍDRA SÍV. NEM. ISZOPHON. MELY. SZERKEZÉSÉNE

IVÁNYZAT KIVÉTELÉD...

Samu Pecz
1895

36. Pecz Samu: Karzatmellvéd a Fazekas téri templomhoz, 1895. (MOL, T-6 No. 30/11)

A NAGYSZEBENI BRUKENTHAL PALOTA BELSŐ DÍSZÍTÉSE

A nagyszebeni Fő tér legtekintélyesebb épületét Samuel Brukenthal (1723–1803), Erdély kormányzója (1777–1787) építette a maga számára, illetve tekintélyes gyűjteményei elhelyezésére¹.

A palota (37. kép) építéstörténetét Georg Adolf Schuller tárta föl². Eszerint Brukenthal apósától, Georg Klockner szenátortól örökölt egy házat a szebeni *Grosse Ring-en*. Az ezzel szomszédos házat és telket 1775-ben vásárolta meg. A két telket, melyek a mai palota zárt tömbjével voltak azonos mélységűek, egyesítette. A rajtuk álló házak bontását 1778 májusában kezdték meg. Az új palota térre néző szárnyának kétemeletes tömbje 1779 augusztusára került tető alá. Ekkor kezdődtek el a belső munkálatok, amelyek 1783-ig tartottak. Az első szobák 1782-re váltak lakhatóvá. Az első palota kétemeletes utcai szárnyához udvari szárnyak tartoztak, pontosan nem ismert elrendezésben.

1784-ben Samuel Brukenthal megvásárolta a palotája mögött fekvő telkeket, s ezzel telke két utcára nyílóvá növekedett. Az új telekrész lehetővé tette, hogy az istállókat, kocsiszíneket és egyes – a háztartást szolgáló gazdasági – funkciókat külön udvarba helyezték, valamint, hogy az alárendeltebb célú forgalmat a hátsó utcára irányítsák. Így a korábbi telek teljes területére palota épülhetett.

Az építkezés hamarosan elkezdődött; a szárnyépületek kiépítését követően 1785 november-decemberére elkészült az udvart lezáró kereszt szárny is³. A munkálatok a főépületen és a gazdasági udvar új épületein 1788 januárjáig tartottak.

A széles és magas épület hossznegyszög alaprajzú telken épült, keretes beépítéssel. A négy szárny téglalap alaprajzú udvart fog körül. A főhomlokzati, illetve a két oldalszárny alapincézett és mind a négy szárny kétemeletes. A bejárat a főhomlokzat közepén nyílik, mögötte kapualj vezet az udvarba, vele szemben, a palotát lezáró kereszt szárny alatt egy második kapualj nyílik. A főhomlokzati szárny kétmenetes, a továbbiak egymenetes elrendezésűek.

Az épület főhomlokzata tartózkodóan formált, a barokk építészetben megszokott homlokzattagoló módokat visszafogottan alkalmazza, a részletformák egyszerűek, csupán elhelyezésük rendje emeli őket ünnepélyessé. Az udvari homlokzatok is tagoltak, a belépő a hátsó szárny atlaszokkal díszes portálja felé halad, ami – mint bizonyítani fogjuk – a könyvtár bejárataként szolgált (37. kép). Az épület egészére igaz, amit Carl von Brukenthal írt az udvar összehátásáról a Bécsben időző kormányzónak: „*Sobald man in den Hof tritt, so erfüllt der überall hervorleuchtende Pracht und Bequemlichkeit vereinte gute Geschmack des Herz des Sehers mit tiefer Ehrfurcht gegen der erhabenen Stifter.*”⁴.

A Brukenthal palota építészetét nem ismerjük. Nagyszebeni kutatók, Julius Bielz és Schuller, a nagyszebeni Johann Eberhardt Blaumann személyében vélték a tervezőt megtalálni. Föltevésük nem igazolható, de alkalmas ad arra, hogy a palotát összevegyessük Blaumann nagyhatású kolozsvári művével, a Bánffy palotával.

Bánffy György, Erdély leggazdagabb főura, a kormányzói székben Brukenthal utódja, olyan palotát építtetett 1774–1785 között Kolozsváron,⁵ amelynek homlokzata horizontális túlsúlyú, lehangsúlyosabb eleme pedig a hajlékony alaprajzon erősen kiemelkedő, oszlopokkal díszes pavilonszerű erkély. A palota tágas udvarát a reneszánsz várak-kastélyok jellegzetes dísze, oszlopos loggia veszi körül, külsejében-belsejében az oszloprendek az architektúra meghatározó elemei, a részletformák pedig a későrokokok derűs nyelvén szólnak.

A kolozsvári palota a városba lopott kastély, s tükrében látszik igazán, hogy a nagyszebeni palota valójában modern középület.

Alaprajz és funkciók

A Brukenthal palota emeleteinek elrendezését 1785 telére datálható alaprajzról ismerjük⁶ (38. kép). Az elrendezés jellegzetessége, hogy a terjedelmes épületnek sem külső, sem belső folyosói nincsenek, az egyes helyiségcsoportok megközelítését öt lépcsőház szolgálja.

Az alaprajz magyarázata az első és a második emelet kályháinak elhelyezéséről szól. Információinak szétbontásával előttünk áll az első és második emelet fűthető helyiségeinek képe (39–40. kép), ennek segítségével pedig elkülöníthetjük a lakásnak szánt és a gyűjtemények elhelyezésére épített szobákat-termeket⁷.

A kormányzó és felesége lakása az első emelet főhomlokzati szárnyában volt⁸. Lakásaik mögött, az udvari szárnyakban fűthető szobák voltak; a második emeleten szinte csak ezekben az udvari szárnyakban voltak ilyen helyiségek. Az oldal-szárnyak lépcsői tehát jobbra-balra, szintenként három-három fűthető helyiség elérését szolgálták. Összesen nyolc mellék-, illetve vendéglakosztály különíthető el ily módon.⁹

Samuel Brukenthal terjedelmes és összetett gyűjteményeinek keletkezéséről és első elhelyezéséről külön-külön szólnak adatok.¹⁰ Festményeit Brukenthal első ízben bécsi éveiben formálta gyűjteménnyé. Egy bécsi városleírás 1774-ben említi először a „*vorzügliche Privatkabinet*”-et. A gyűjteményt valószínűleg 1777-ben költöztették Szebenbe, és a palota elkészülte után, a nyolcvanas évek közepén helyezték el annak második emeletén. Az 1790-ben kiadott szebeni kalendárium szerint a képtár a második emelet 13 szobáját foglalta el, négy szobában az olasz iskola, hat szobában a németalföldi mesterek, három szobában pedig a német iskola művei voltak láthatók.

Brukenthal másik jelentős gyűjteménye a könyvtár volt, amely a történelem, az irodalom, a földleírás és a tudományok minden ágára kiterjedt, s amelyet gyűjtője a szász föld, illetve a szász nemzet történetének dokumentálására, a hazai tudományok támaszául és fejlesztésére szánt. A könyvtár 1777-ben már oly terjedelmes volt, hogy Brukenthal könyvtárost alkalmazott kezelésére és gyarapítására. Elhelyezkedéséről a palotában az 1790-es kalendárium így tudósít: „*in dem Mittelgebäude*” egy termet („*Saal*”), két szobát és két kabinetet töltött meg az akkor több mint 13 000 kötetre rúgó könyvanyag. E leírásban könnyen fölismerhető a hátsó kereszt szárny díszes nagyterme, amelyet az udvar s a gazdasági udvar

felől egyaránt ablakok világítottak be. E termet – a kályhaelhelyezési terv szerint – két fehér kályhával melegítették. Ezek biztosan nem csupán díszként szolgáltak, hiszen a korábbi szebeni könyvtárszoba jó fűtéséről Brukenthal 1774-ben külön intézkedett.

A két nagyterjedelmű gyűjtemény mellett a könyvtárhoz kapcsolódott Brukenthal értékes kéziratgyűjteménye, aminek külön részlegét alkotta a tulajdonos kormányzói tevékenységét dokumentáló levéltár. Kisebb méretű volt Brukenthal római leletgyűjteménye. Külön szobája volt az éremgyűjteménynek, melynek kezdetei az '50-es évekre nyúlnak vissza. Brukenthal halálakor már több mint 17 000 darabot számlált.

Az ásványgyűjtemény kezdetei a '70-es évekre tehetőek. Egykorú, 1780-ból származó följegyzés tudósít arról, hogy Brukenthal *nyilvános könyvtárat* és *Naturalienkabinet*-et kívánt fölállítani. Ez az első írott jele a palota effajta funkciójának. Az ásványgyűjteményt – mely főként a szász haza és Erdély természeti kincseit kívánta szem elé tárni – 1796-ban katalogizálták (1817-ben már 2018 ásványt tartalmazott).

Az elegendes adatokból kibontakozik a palota belső elrendezésének legkésőbb a '80-as évek elején megfogalmazott koncepciója: a borgazdaságra használatos pincék és a háztartást kiszolgáló földszint fölött a főhomlokzati szárny első emeletét a ház ura és felesége számára alakították ki. Fölötte a második emelet – a főhomlokzatra tekintő helyiségekkel – szolgálta a képtárat; az udvari szárnyak a szolgáló személyzet és a vendégek számára készültek. A hátsó kereszt szárny első és második emelete a könyvtár és a többi gyűjtemény számára épült. Jelentőségét az udvarban a hátsó szárny atlaszokkal díszes kapuzata hangsúlyozta.

Palota és múzeum volt tehát ez egyben, beosztása a különválasztott funkciók különféle forgalmát tükrözve. Michael Hochmeister kiváló 1790-es városleírása épp e kettősséget emeli ki: a képgyűjteményről hangsúlyozza annak nem közösségi (*öffentlich*), hanem privát voltát, a palotát magát azonban a középületek fejezetébe sorolja.

Díszítés és ikonográfia

A legszebben kialakított termek-szobák a palota első emeletén voltak. A főhomlokzati helyiségek szimmetrikus elrendezésűek, a háromablakos középső terem két oldalán egy-egy kétablakos szoba, azok kétoldalán pedig egy-egy egyablakos kabinet található. Az udvar felé eső helyiségek már nem ilyen szimmetrikusak. A baloldali kabinetből – az irányok a főtér felől nézve értendők – egy kis szobácska (Herkules-szoba) nyílik légudvarra néző ablakkal; a baloldali szobából egy tágas folyosó az udvari szárny szobái felé. A jobboldali szobából és kabinetből egyaránt nyílik ajtó a tágas, udvarra néző szobába (hálószoba), ahonnan egy kisebb helyiség közelíthető meg.¹¹

A homlokzati szobasort és a két mögöttük fekvő helyiséget a mennyezetek stukkódíszei, a falakat borító tapéták, a gazdagon faragott és részben aranyozott asztalosszerkezetek, a fölöttük díszelgő aranyozott fadomborművek és a fehérmáz kályhák teszik széppé.

A középső terem falait keleti virágdíszes tapéta borítja (41. kép), a kéttablakos szobákét pedig – melyek egykor fogadószobaként szolgáltak – vörös, virágdíszes damaszt tapéta¹² (43. kép). A sarokkabineteket – amelyek egykor Brukenthal és felesége belső lakószobái voltak – vászonra húzott papírtapéta díszíti, keleti fa-, ág-, virág- és madármotívumokkal. Ezek közül a jobboldali kabinet egyik sarkát mutatjuk be (44. kép). Valamennyi tapétás szobában festették a kályhák mögötti szakaszok falát.

Az ajtók, illetve ablakok fölött fából faragott díszeket helyeztek el. Az egyszerűbbek a helyiségek funkciójával álltak kapcsolatban: a középső szalonban például ovális keretben zeneszerszámok (hegedűk, fuvolák, kürtök) vannak, bizonyára nem függetlenül attól, hogy a Brukenthal palotában a '80-as években heti két alkalommal rendeztek „*Collegium Musicum*”-ot¹³.

Az udvarra néző egyablakos tágas hálószobában az ajtók és az ablak fölé a négy évszak emblémáit faragták ki: virágok és ásó a tavaszt; búzakévék és sarló a nyarat; bőségszaru és a belőle ömlő gyümölcsök, szőlőfürtök az őszt; fákyás urna (további azonosítatlan attribútumokkal) a telet szimbolizálja.

A kéttablakos fogadószobák ajtai és ablakai fölött a figurális domborművek mitológiai témákat ábrázolnak. A baloldali szoba négy domborművének témája Bacchus és Pan alakja köré csoportosul. A témák jelenetei: a részeg Bacchust szilenszok támogatják és bacchánsnők kísérik (45. kép); a gyermek Bacchus és amorettek menete (46. kép); egy jelenet pedig valószínűleg Pan és Apollo vetélkedését ábrázolja¹⁴.

A jobboldali szoba négy domborműve Narcissust; Endymion és Luna szerelmét; Clytie napraforgóvá változását; valamint Arion megmenekülését (47. kép) ábrázolja. A témák forrása Ovidius¹⁵, akinek műveit a Brukenthal könyvtár 44 különböző 16–18. századi kiadásban bírta.

Az Arion-dombormű előképeként egy olyan Bernard Picard (1673–1733) metszetet használtak (48. kép), ami Picard *Musen-Tempel* című művének, 1733-as amszterdami kiadásában a mai napig megtalálható a Brukenthal könyvtárban. Mind a négy dombormű metszettelőképe megtalálható ebben a könyvben¹⁶.

A sarokszobákban az ajtók fölött vannak hasonló domborművek. Két dombormű kínai női alakot ábrázol: az egyik edényben lévő növényt gondoz, a másik egy talpuzaton álló urna mellett ül; míg másik két dombormű közül az egyik szabad tájban, hencseren ülő kínai férfialakot (49. kép), a másik pedig oboán játszó kínai férfit mutat (51. kép). Ezekhez hasonló a jobboldali sarokszoba cserépkandallóját díszítő urna domborműve is (50. kép).

Egy Pálffy gróf bécsi, Bécs környéki és magyarországi kastélyleírásaiból tudjuk, hogy a '60-as és '70-es éveket a *chinoiserie* divatja uralta¹⁷. A szebeni enteriőrök tapétái és domborművei e divat végső állomásának tanúi. A keleti téma nem kiemelt, az idill egyik változataként simul az antik mitológiai témák mellé. A keleti mindenestire a személyeset, a finomságot és választékosságot képviseli. Keleti mintájú anyagok és keleti témájú domborművek a legbelsőbb és legszemélyesebb kabinetelek díszei; a mitológiai témák a fogadószobákban tanúsítják a megrendelő műveltségét, ugyanott, ahol a falakat ünnepélyességet kifejező vörös damasztapéták borítják.

A főlakosztályhoz kapcsolódva a baloldali szélső kabinetből nyíló kicsiny szoba falképei Herkules életének tizenkét jelenetét ábrázolják¹⁸ (52–54. kép). Ezeket a falképeket barna tónusú *grisaille*-ban festették, és egyes jelenetek ugyancsak Bernard Picard metszetelőzményeire utalnak. Az Antaeus-jelenet (55. kép), illetve a lernai hydrával való küzdelem jelenetének (56–57. kép) forrása ugyanaz a könyv, amiből az Arion dombormű előképét választották¹⁹. A Cerberussal való harc jelenete (58. kép) viszont egy másik Picard-könyv metszetét követi, amely a porosz kincstár egyik antik kámeáját reprodukálja (59. kép)²⁰.

Picard műveinek elterjedtségét mutatja, hogy Ráday Pál, a tudós költő, könyvgyűjtő és a péceli kastély építtetője, a Szebenben használt *Musen-Tempel* francia nyelvű változatát adta festői kezébe, a *Metamorphoses* másik, ugyancsak Picard által kiadott kötetével együtt²¹. Az Ariont ábrázoló metszet is azonos: e lap alapján Szebenben dombormű, Pécelen a kisebbik könyvtárszoba falképe készült. A péceli könyvtárszoba mennyezetén Arion a költészet hatalmát jeleníti meg, akár csak az oldalfalakon Orpheus története. A Picard-kötet más metszetei a péceli nagyterem falképeinek díszítéséhez szolgáltak előképül: a tizenhat *Metamorphoses*-jelenetből megkomponált ikonográfia Pécelen a nagyravágyástól és a hamis vágytól óv, s a mérték megtalálását dicsőíti. Pécelen szintén volt Hercules-szoba is: az egyik oldalszárnyban egy vendégszobát díszítettek így. Brukenthal viszont a maga lakosztályának belső, intim szférájában festette meg Hercules cselekedeteit.

Bernard Picard könyvének Hercules-kompozíciói egy korábbi metszetes könyvet követnek. Michel de Marolles, *Collection originale des tableaux des plus interessants des Métamorphoses d'Ovide* című kiadványa Párizsban jelent meg, 1655-ben²², és az ebben található metszetek az inventort, Abraham Diepenbeck (1596–1675) flamand festőt²³ is föltüntették.

A szebeni Hercules-szobát 1785 után festették ki, azt követően, hogy a szobácska oldalfalára ajtót vágtak²⁴; tehát a '80-as évek második, vagy a '90-es évek első felére datálható. A falképek keretdíszei XVI. Lajos korát idézik; a rajzok színvonala nem túl magas, festőjüket ezért indokolt Brukenthal közvetlen környezetében keresni²⁵.

Cserépkályhák

A főlakosztály különös díszét képezik a fehér mázú cserépkályhák. A palota 1785-táján készült kályhaelhelyezési terve (38–40. kép) különbséget tett előkelőbb, illetve egyszerűbb helyiségek között. Az előkelőbb helyiségekben a kályhák máza fehér volt és kívülről, fűtőfolyosóról fűtötték őket²⁶. Ilyenek a főhomlokzati helyiségek és a hátsó nagyterem kályhái.

Az elhelyezési terven a kályhák túlnyomó többsége kerek. Szögletesként jelzi a terv azt a cserépkandallót, amely ma is áll a főhomlokzat jobboldali sarokkabinetjében (44. kép), és egy másodikat a baloldali szárny egyik szobájában. A Brukenthal levéltárban fennmaradt 14 kályha tervrajza között viszont csak az szögletes, amelyet Bellona ülő figurájával díszítettek²⁷ (60. kép). A tervek egy része biztosan

elkészült; három terven is megtalálni Brukenthal hátíratát, ezek a kályha kijelölt helyét nevezik meg: a szalont („*Steht in Saal*”); a fogadószobát („*Steht in Visitenzimmer*”) (62. kép); és a gardróbot („*Steht in Anziehzimmer*”) (69. kép)²⁸. A rajzok meglehetősen egységes stílusúak (63–69. kép), akár mindegyikük a palota számára készülhetett²⁹.

Egy datálatlan költségvetés – amely Szebenbe nyolc fehér cserépkályha, köztük egy kandalló; Szombathalvára tíz fehér cserépkályha, köztük két „*Camin Öfen*” méretét és árát határozza meg – a palota építkezésének első szakaszához készült³⁰. A kályhák szállítását Hezel asztalosmester fölügyelte, aki a szállítás alatt keletkezett károk részletes leírását adta, s egyben összevetette az egyes kályhákat a tervrajzokkal³¹.

A Brukenthal palota kályhái minden bizonnyal Bécsben készültek, akárcsak azok, melyeket a bécsi Maria Anna Blaicher szállított Brukenthal számára 1769-ben³². Úgy véljük, hogy a palotában ma megtalálható rokokó kályhák a Bleicher-műhelyből származnak. A Bleicher-műhely (Johann Bleicher, 1768.) készítette a klosterneuburgi *Kaisertrakt* kályháit Donato Felice d’Allio tervei szerint 1740 előtt³³. Ez a műhely dolgozott az Esterházy hercegek bécsi palotája számára 1746-ban³⁴, valamint készítette el a soproni városháza nagytermének kályháját, 1762-ben³⁵. A Bleicher-műhely szállított fehér, illetve zöld kályhákat az eszterházi kastélyba 1762-ben és 1765-ben. Utóbbiak között aranyozottak is voltak, tehát a kastély kiemelt enteriőrjeibe kerültek³⁶. A nagyszzebeni palotánál öregebbnek látszó szebeni kályhák (43., 70., 71. kép) közeli rokonai Fertődön találhatóak (72. kép).

Mesterek

Kik voltak a nagyszzebeni enteriőr mesterei? Az asztalosmunkákat jórészt Ludwig Christian Hezel és Johann Bauernfeind készítette. Bauernfeind munkáiról Julius Bielz írt tanulmányt³⁷. A Bielz által összegyűjtött Bauernfeind-műveket ezúttal a nagyterem stukkódíszzeinek Bauernfeind írásával ellátott tervével (73–74. kép) egészítjük ki³⁸.

A tapétázó munkát a Bécsből Nagyszebenbe települt Johann Taufert kárpitosmester³⁹ végezte, a bútorkárpitokat pedig a kismartoni Nikolaus Jaffer⁴⁰ készítette.

Régóta ismert, hogy a szebeni palota munkálataiban közreműködött Simon Hoffmayer⁴¹, a század utolsó harmadának fontos szobrásza. Egy 1779-es szerződéssel és számlával igazolható⁴², hogy ő készítette a palota főkapujának keretét (75. kép). Más munkákat azonban – például a hátsó keresztszárny portálján az atlaszok kifaragását – Schuller csak közvetett adatok alapján attribuíálhatott Hoffmayernek: a számlák ugyanis név nélkül említenek egy szobrászt⁴³.

A magunk részéről az atlaszokat az őket hordozó portállal együtt tekintjük Hoffmayer művének. Egészen biztos, hogy Hoffmayer működése a Brukenthal palotában nem fejeződött be 1780-ban⁴⁴. A kályhák 1785–1786 telén készült elhelyezési tervén ugyanis – amit a kísérszöveg szerint is a kályhák tervezésével kapcsolatban álló ember készített – ugyancsak Hoffmayer kézírása látható, amit Julius Bielz azonosított. Ugyanez a kézírás látható a Brukenthal mappa egyik szép

rajza alatt – ez a Belvederei Apollo másolatának elhelyezési terve (78. kép). A kísérőszöveget nyilvánvalóan szobrász készítette, mert a szoborhoz szükséges kő szállítására, a szobrász és kőfaragómunkára, valamint a szoborfülke stukkódíszének elvégzésére ajánlkozik⁴⁵. A rajz stíluskritikai érvekkel is egyeztethető a két figurális kályhatervvel (60. és 61. kép). A meglévő eszerépkandallón pedig, amely a kályhaelhelyezési terven is szerepel, s amelynek eredetiségét a mögötte festett falkép is igazolja (44. kép), olyan domborművet látunk (50. kép), ami közvetlenül összevethető a szobák faragott fadomborműveivel. A Brukenthal palota domborműveit Nicolae Sabău stíluskritika alapján tartja Hoffmayer stílusához közelállónak⁴⁶. Végül, de nem utolsósorban, a Brukenthal-mappában látható, XVI. Lajos stílusú csillár rajza alatt a „Simon Hoffmeyer” szignó (76–77. kép) olvasható.

*

A főnti adatok és stíluskritikai érvek láncát bizonyítja, hogy Hoffmayer nemcsak a Brukenthal palota domborműveit készítette el, de ellátta a palota kialakításának legváltozatosabb szobrászi és plasztikai feladatait is. Hoffmayerben az adatok nyomán immár nem csupán a Brukenthal palota plasztikai munkáinak mesterét látjuk, hanem az enteriőr egyik tervezőjét is. Ennek a Magyarországon és Erdélyben oly homályos műfajnak a történetében a nagyszabású adatok egyfajta mécses gyűjtanak. Reméljük tanulmányunk hozzájárul ahhoz, hogy az eddig főként egyházi munkáiról ismert Hoffmayer⁴⁷ világi műveinek föltárása is meginduljon.

JEGYZETEK

1 A tanulmány korábbi változata megjelent: Avram, Alexandru: „Contribuții la studiul decoratiiei interioare a palatului Brukenthal din Sibiu”, in: *Ars Transsilvaniae* 5 (1995), 147–166. Vö.: Avram, Alexandru: *Palatul Brukenthal*. Sibiu 1996.

2 Schuller, Georg Adolf: *Samuel von Brukenthal*, I–II. (Buchreihe des Südostdeutschen Historischen Kommission, 18. k.). München 1964, 255. skk.

3 Az építkezés állásáról 1785. október 26. és december 24. között nyolc levelet ismerünk. Ezek közül: *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde*. 31 (1904), II., 897. és 921.

4 Schuller, i. m., II., 259. és 100. j.

5 B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest 1970. 203. skk.

6 Arhivele Statului Sibiu, Colecția Brukenthal (a továbbiakban: ASS), B 1–5 nr. 102. f.1.: papír, tus, 460368 mm (a papír vízjegye: HERMANNSTADT és a város címere). Fölríra:

„Anmerkung über die Öffnen in ersten Stokh/ die öffnen so mit L[ittera]: a: b: c: d: e: f: g: h. gezeychnet sint sein alle förtig/ wie auch so mit o: gezeychnet, letzter aber

komen in forderen Sal/ und die fordere so mit d: gezeychnet, komen in den hinter Sal/ die öffnen so mit Lra J: k: S: r: u: gezeychnet sint, sein auch förtig/ die glasur ist daran grün wie auch an jenen so mit H gezeychnet ist/ die übrige sein weyss/ die öffnen so mit Lra m: P: Q: R: gezeychnet sein noch zu machen/ welche aber mit L: gezeychnet, ist nur ein Hert vor den Zucker backer./ [sorkihagyás után:] anmerckung über den 2ten Stokh/ der ofen bey Lra J: ist fertig, der bey K: ist noch zu machen, wie auch/ der bey n:/ die öffnen bey S: und T: seyn auch förtig/ bey P: Q: R: wie auch bey Nro 1: 2: 3: 4: 5: seyn noch alle zu machen/ die bunctirten öffnen wie auch der bey Lra n: befinten sich nur in 2ten Stokh, daher sol man mir/ sagen wo ich die öffnungen oder tierlein angeteilet [vagy angeleitet?] hab/ [sorkihagyás után:] n: b: die bunctierte Ofen Nro 1: und 2: sein ohne thierl 3: 4: 5: haben thierl”

7 A palota második emeletének főhomlokzati szárnyában ma két rokokó kályha áll az első emeleti szalonoknak megfelelő helyiségekben. Úgy véljük, ezek ma nem az eredeti helyükön állnak.

8 Az első építkezés idején a kormány-

zó és felesége a Brukenthal kerti házban lakott (ma: Constantin Noica u. 48.). Sophie von Brukenthal 1782. május 17-én halt meg, a palota építkezésének befejezését megelőzően. Felesége temetési szertartásainak idejére Brukenthal előbb a palota udvari szárnyába költözött, és csak 1785-ből van egyetlen olyan adatunk, mely szerint az első emeleti lakosztályokat valóban lakta is.

9 A fenti megállapítás az alaprajz sémáját jellemzi, s nem az egyes szobák valóságos funkcióját határozza meg. A jobboldali mellékszárny első emeletének egy helyiségébe például a földszintről kiszorult funkció: a cukrászműhely került, a főhomlokzati szárnyhoz kapcsolódó szobák egyike-másika pedig a főlakosztályokhoz kapcsolódhatott. Nem tudjuk elkülöníteni a vendégszobákat a házitisztek szobáitól sem. Schuller a háztartásban 16 besorolást sorol fel, a házi cselédség létszáma 30–40 fő körüli lehetett. Ezek egy része biztosan a hátsó, gazdasági udvar épületeiben lakott, mások, különösen a kormányzó személyi szolgálatát ellátók bizonyosan a főépület udvari szárnyaiban. A '80-as évek során a Brukenthal életében bekövetkezett változásokkal: felesége halálával, a kormányzói székéből való távozásával nyilvános kötelezettségei is zsugorodtak, a gyűjtemények fejlesztése és rendezett fölállítása pedig nagyobb szerepet kapott. A gyűjtemények a melléklakosztályok terhére növekedhettek.

10 Schuller, *i. m.*, II., 285–296. Schuller adatainak legfontosabb forrása: Hochmeister, Martin: *Versuch eines allgemeinen Handlung-Gewerbs und Reisekalenders von Hermannstadt auf das Jahr 1790*. Hermannstadt 1790.

11 A szobák használatának módját egy 1803 körül készült inventáriumból ismerjük (Brukenthal múzeum könyvtára CD 1–51 nr. 208 f. 44–52, Ms. nr. 89): Az első emeleti főhomlokzati szobák balról jobbra:

„Im Zimmer vom Visit Zimmer rechts dem Klebergischen Hause zu; 2. Im Visit Zimmer vom Saale rechts; 3. Im Saal; 4. Im Visit Zimmer vom Saale links; 5. Im Cabinet auf der Schimertischen Seite; 6. Im Schlafzimmer”

12 A tapéta egyes részleteit ma az 1967-ben készült, jól sikerült másolat pótolja.

13 Schuller, *i. m.*, II., 275.

14 Forrása: Ovidius: *Metamorphoses*. XI. 160–179.

15 Narcissus (*Metamorphoses*. III. 339–510.); Clytie (uo. IV. 256–270); Endymion és a hold (*Ars Amatoria*. III. 83.); Arion megmenekülése (*Fasti*. II. 113.).

16 Bernard Picard: *Musen-Tempel*. Amsterdam 1733. XV. t.: Clytia; XVI. t.: Endymion; XXXIX. t.: Narcissus; XL. t.: Arion. (Biblioteca Muzeului Brukenthal Sibiu, inv. VV, 847.)

17 Gottfried Edler von Rotenstein: „Reisen durch einen Theil des Königreichs Ungarn, im 1763sten und folgenden Jahre”, in:

Johann Bernoulli: *Sammlung kurzer Reisebeschreibungen*, Berlin 9 (1783) 237–298 és 10 (1783) 187–225; uő: „Lustreise von Pressburg nach Bruck an der Leitha und nach Trautmannsdorf in Oesterreich”, in: uo. 10 (1783) 227–253; uő: „Lustreise durch Oesterreich und Mähren nach Brünn im September 1782”, in: uo. 12 (1783) 239–314; és uő: „Reisen nach Wien und in die umliegende Gegend, in den Jahren 1781–1783”, in: uo. 13 (1784) 1–94; 14 (1784) 41–96.; és uő: „Beschreibung der Insel Schütt”, in: uo. 15 (1785) 159–178.; valamint uő: „Eine kleine Reise nach Baden (1784)”, in: uo. 16 (1785) 225–236. Vö.: G. Györfly Katalin: *Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon. Idegen utazók megfigyelései*. (Művészettörténeti füzetek 20.) Budapest 1991. és H. Balázs Éva: „Ki volt Rotenstein? Egy forrás azonosítása”, *Ars Hungarica* 15 (1987), 2. 133–138.

18 A csecsemő Hercules megfojtja a Juno rábocsátotta kígyókat; megöli a nemeai oroszlánt; a lernai hydrát; a stymphalosi tó óriás madarait; a keryneai szarvast; az erymanthosi vadkant; megmenti Hesionét a tengeri szörnytől; legyőzi a Cerberust; az óriás Antaeust; elrabolja a Hesperisek aranyalmáját; legyőzi Achaolust (forrás: Ovidius *Metamorphoses* IX.1–97); a tizenkettedik kép Hercules oszlopait ábrázolja.

19 *L'opuscule*. Amsterdam 1733. Fol. XXIV.: Acheolus; XXV.: Küzdelem a lernai hydrával.

20 *Pierres Antiques gravées de Bernard Picard*. Amsterdam 1724. XXXI. tábla. (Biblioteca Muzeului Brukenthal Sibiu inv. VV, 973.)

21 *Temple des Muses*. Amsterdam 1733; Ovidius: *Metamorphoses*. Amsterdam 1732. Mindkettőre vö.: Zsindely Endre: „A péceli Ráday kastély”, *Művészettörténeti Értesítő* 4 (1956) 262. és 140.j.

22 Biblioteca Academiei Romane, Cabinetul de stampe (Bukarest) inv. St. Ag. III. 375.

23 Steademan, D. W.: *Abraham van Diepenbeck. Seventeenth Century Flemish Painter*. Ph. D.-dolgozat, Princeton University 1973, 44–45., 46–47., 55–56.

24 A kicsiny szoba 1785 telére datálható hiteles alaprajzán az ajtó még nem szerepel.

25 A Samuel Brukenthal-lal kapcsolatban lévő festők közül a welsi Anton Steinwald a nagyszabású főtéri katolikus templom oltárképeinek (1774) festője volt. Brukenthal feleki (Freck, ma: Avrig) kastélyának nagytermébe, a tájakat ábrázoló falképeket (1776) Steinwald és Daniel Knobloch festette (vö.: Sigerus, Emil: *Vom alten Hermannstadt*. Sibiu 1922. I., Sibiu 1923. II., 101.). Két évvel később, Steinwald a kormányzó szabasi kerti lakában, mázoló munkáknak nevezhető egyszerűbb feladatokat teljesített, és ugyanott két helyiséget, egy előlő szobát és egy kis kabinetet is kifestett (ASS, Cd 1–51.

nr. 90, f.1. és 16.) Steinwald 1786-ban halt meg Szebenben. Johann Krempels festő nevét 1786-ban említik először a szebeni Szt. András szabadkőműves páholy tagjaként (vö.: von Zieglauer, Ferdinand: „Geschichte der Freimaurerloge St. Andreas zu den drei Seeblättern in Hermannstadt”, AVSL. 1876, 81.). Krempels 1799-ben a Brukenthal palota hátsó keresztoszárnyában a második emeleti nagyterem tisztán dekoratív kifestését készítette el, Franz Neuhauser d. Jung. rajzai alapján (Sigerus, E.: „Beiträge zur Geschichte der Baron Brukenthalisches Gemäldegalerie”, *Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum*, V, 1935, 31.). Neuhauser 1790-ben említik először Szebenben, falképei nem, kisméretű festményei viszont jól ismertek; a Brukenthal múzeum is több képét őrzi. Johann Martin Stock kitűnő arcképfestő volt, aki két oltárképet is készített és rajzai sem ismeretlenek; Stock volt Brukenthal gyűjteményének őre és restaurált is Brukenthal számára.

26 A belső fűtési kályhák újdonságnak számítottak. Rosemarie Franz 1750 tájáról közli az első ilyen kályhát (*Das Kachelofen*. Graz 1981. 507., 508. kép), de a rendszer oly lassan terjedt, hogy a Brukenthal-féle kályhák tekintendők az első ismert belsőfűtésű cserép-kályháknak Magyarországon, illetve Erdélyben.

27 ASS, B 1-51, nr. 102., f.6. Papír, lavírozott tus, 388242 mm (a papír vízjegye: HERMANNSTADT)

28 A rajzok a főnti felsorolás sorrendjében:

ASS, B 1-51, nr. 102 f.25.13. – papír, grafit, 366x167 mm (a papír vízjegye: HONIG); uo., f.22. – papír, grafit, 320x163 mm (a papír vízjegye: HONIG); uo., f.21. – papír, lavírozott tus, 270x112 mm.

29 ASS, B 1-51, nr. 102. f.19. – papír, lavírozott tus 207x112 mm.; uo. f.22. – papír, tus, 262x97 mm.; uo., f.20. – papír, tus, 327x113 mm (a papír vízjegye: HONIG); uo., f.24. – papír, tus, 290x116 mm (a papír vízjegye: C et I HONIG); uo., f.18. (két kályha rajza egy lapon!) – papír, lavírozott tus 232x334 mm (a papír vízjegye: ORLATH); uo., f.27. – papír, lavírozott tus, 296x126 mm (a papír vízjegye: HONIG); uo., f.28. – papír, lavírozott tus, 330x130mm (a papír vízjegye: HONIG); uo., f.26. – papír, lavírozott tus, 333x160 mm.

30 ASS, CD 1-51 nr.33. f.10.

31 ASS, CD 1-51 nr.33. f.13.; 14.; 15.

32 „Maria Anna Blaicherin verwittibte Bürgl. Haffner Maisterin” 1769-ben egy Camin Ofen-t, 4 fehér kályhát, 2 további kályhát készített a bárónak Erdélybe egyenként 70 forintért; egy fehér Kasten Ofen-t 60., 4 Meergüne Ofen-t egyenként 16 forintért. Számlája a vas- és sárgaréz alkatrészekkel együtt 749 forint 42 krajcárt tett ki (AAS, CD 1-51 nr. 33 f.12). Ezeket a kályhákat legénye, Andreas Hintreger állította föl, aki 1769. október 5-én utazott el Bécsből, és 1770. január 6-ig dolgozott Brukenthal szá-

mára (AAS, CD 1-51 nr. 33 f.33).

33 Franz, R., i. m., 143., 123. j. Franz – C. Dexler nyomán – Johann Bleich-nek nevezi a kályhámestert. Ez a névváltozat bizonyára az frott forrás hibás olvasatán, talán egy rövidítésjel fölismerésének hiányán alapszik.

34 Perger, Richard: *Das Palais Esterházy in der Wallnerstrasse zu Wien*. Wien 1994. 34.

35 Csatkai Endre – Dercsényi Dezső: *Sopron és környéke műemlékei*. Budapest 1956. 198.

36 MTA Művészettörténeti Kutatóintézet Levéltára, Valkó Arisztid cédulái a MOL Eszterházy család hercegi ágának levéltárából: No.1030; 3188; 3189; 3193; 3194.

37 Bielz, Julius: „Kunsttischler Johann Bauernfeind und seine Arbeiten”, *Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen Museum* 7 (1938), 19–25.

38 ASS, B 1-5. nr.102 f.33. – papír, lavírozott tus 458x360 mm (a papír vízjegye: HONIG). A lapon négy rajz van, ezek közül kettőtől közlünk; fölirataik a következők: „die Midter roßeten oder luster in den Ball”; „der außere lufter in der Ball welliche alle zwey Stock beind”. A másik két rajz a „die lange finstere Gang” és a „forhauß vor dem Ball” stukkóinak terve. A lap hátiratán Bielz jegyzete található, miszerint a stukkóterv föliratainak írása Bauernfeind sajátkezű számláinak írásával azonos.

39 Schuller, i. m., 257., 95. j. Taufer kárpitosmunkájáról további adatok: ASS, CD 1-51.nr.51.; 83.; 84.

40 Sigerus, i. m. (1923), II. 65.

41 A szobrász nevét a művészettörténeti feldolgozások hagyományja szerint „frjúk Hoffmayernek. A szebeni dokumentumok is többféle írásmódot rögzítenek. A szobrász két sajátkezű szignója Szebenben: „Simon Hoffmeyer”.

42 ASS, CD 1-50, nr.51. f.92:

„Heute zu Ende gesetzten Datum ist zwischen Ihro HochFreyherrl. Exzellenz Herrn Gubernator Baron von Brukenthal an Einen, und der Bildhauer Simon Hofmayer Andern Theils folgender Contract errichtet und das Portal veraccordiret worden, u. zwar

Imo. Verspricht letztgedachter Bildhauer, alle darbey Vorfallende Arbeit sowohl in seiner als auch Steinmetzer Arbeit von Grund aus, und nach dem Ihme vorgelegten Riß und Zeichnung zu verferdigen, und nicht alleine das Wappen und 2. Säulen, sondern alles übrige gut, sauber und tüchtig, so wie es die Bau Ordnung erfordert ohne Fehler herzustellen. Vorzogen

2.do Sr.Exzell. versprechen diesen die Steiner, nicht allein die harten, sondern auch das noch zurückbliebene Wappenstück samt Vasen Steiner von Clausenburg hie her auf dem Platz zu liefern, und solchen vor die gantze Arbeit, Vier Hundert Rhf zu zahlen. Auch bei den Aufsetzen solches durch dero Maurer und Handlager samt den Bley und

Eyßen werde setzen zu laßen, wobey Er aber Hn Bildhauer jedes mahl selbst gegenwärtig seyn soll und muß, und nach Proportion seiner Arbeit zu verschiedenen mahlen a Conto etwas empfangen wird, zum Anfang aber oder drauf gabe seiner Arbeit 50. Rhf [empfangen] haben soll, und die gänzliche Bezahlung nach vollgebrachter und gut herrgestellter Arbeit zu empfangen hat./ Hermannstadt den 10ten August 779./ Simon Hoffmeyer Bildhauer mp.

[Későbbi melléjegyzések:]

„A.1779 [empfangen] den 22ten August empfangen die mir oben versprochene 50 Rhf. als ein Vorschuß zu meiner aufzufertigender Arbeit/ Simon Hoffmeyer Bildhauer/ den 20 8ctob: a conto empfangen 20 fl den 14 Novemb: abermahl bhar 10 fl den 18 Dec.: a conto empfangen 10 f [áthúzva: vial] [...]lon di 2 Wasi steiner 4fl 1780 den 10 Mai a conto 10 f / den 7 Juni a conto 40 f in August dto 60”.

43 Georg Theil, Brukenthal intendánsa, 1785. június 1-én szerződött Anton Hertzum kőfaragóval egy kapu elkészítésére (ASS, CD 1-51. nr. 37. f.198-199). A szerződés összege 200 forint volt, a munkát 1786. január 31-én fejezték be. Schuller és az ő nyomán Sabáu, a Brukenthal palota hátsó szárnyán lévő atlaszos kaput e szerződéshez kötötték, és úgy vélték, hogy enek a kapunak a kőfaragómunkáit Hertzum, az atlaszokat pedig Hoffmayer készítette. Véleményüket a szerződésen kívül arra alapozták, hogy ismert Theilnek az az 1785. február 4-én frott levele Brukenthalhoz, melyben az intendáns beszámol hat oszlopő és három oszlop elkészültről, valamint arról, hogy „a szobrász járan-

dóságát teljesen kifizette”. Tekintve azonban, hogy az atlaszos portál 1785. november 23-án már készen állott (lásd Sigerus, i. m. (1923), I., 62), úgy véljük, hogy Hertzum szerződése nem az atlaszos portálra vonatkozott.

44 A többször idézett kalendárium tanúsága szerint, Simon Hoffmayer 1790-ben Brukenthal báró szebeni házában lakott.

45 ASS, B 1-5 nr. 102. – Papír, lavírozott tus, 321226 mm. Főirata: „dise Figur sambt den bostament kan mit 3 Wägen gefiert werden, / wan solche seine Exelentz besorgen so werd ich die gehörige Stein/ um 7 Tucaden schaffen, unt vor dem schon berufen brief diese arbeyt sambt der Steinmetz/ arbeyt wie auch die Stocketorte arbeyt ober der figur wie hier gezeichnet herstellen, doch one den unteren staffel welcher von fogaraser stein gemacht sol werden.”. [Hátirata:] „In den Hermanst' Garten”. [Alatta Bielz jegyzete:] „Auffallend Handschift des Bildhauers Simon Hoffmayer. Bielz.”.

46 Nicolae Sabău: *Sculptura barocă în România*. Bucuresti 1992. 57-60. A szebeni domborművek stílusa a gyulafehérvári székesegyház főoltárának domborműveihez áll legközelebb – ezeket Hoffmayer 1783-ban készítette. Ez a stílári rokonság a Brukenthal palota ovális domborművein a befoglaló forma és az ábrázolás viszonyában, a csoportfűzésben és az egyes alakok formálásában éppúgy megragadható, mint a redők, fák, bokrok, talaj és felhők alakításának módjában.

47 B. Nagy Margit: „Hoffmayer Simon szobrász élete és munkássága”, in: *Stílusok, művek, mesterek. Művészettörténeti tanulmányok*. Bukarest 1977. 94-112.

ALEXANDRU AVRAM – FERENC DÁVID: INTERIEURS IM PALAST BRUKENTHAL ZU HERMANNSTADT

Den Palast Brukenthal, das ansehnlichste Gebäude des Großen Rings von Hermannstadt (Nagyszombat, Sibiu, Siebenbürgen), ließ Baron Samuel Brukenthal (1723-1803), – zwischen 1777 und 1787 „Gubernator” –, d.h. Statthalter von Siebenbürgen, erbauen. Der Bau wurde in zwei Abschnitten aufgezogen, und zwar auf je zwei zu verschiedenen Zeitpunkten erworbenen Grundstücken. (Zur Baugeschichte des Palastes s. G.A. Schuller, *Samuel von Brukenthal*, München 1964, Bd. 2.)

Der Palast beherbergte verschiedene Sammlungen des Barons (eine Bibliothek, eine Bildergalerie, ein Archiv sowie ein Münz- und ein Mineralienkabinett), welche spätestens seit den 1780er Jahren öffentlich gewesen sein sollen. Diese Sammlungen entstanden beinahe gleichzeitig mit der Telekischen Bibliothek zu Marosvásárhely (Tirgu Mures, Rumänien) und dem sog. *Batthyaneum* in Karlsburg (Gyulafehérvár, Alba Julia, Rumänien) und wurden mit der Absicht gegründet, durch sie die sächsische Landeskunde zu befördern und somit im von mehreren Nationalitäten bewohnten Siebenbürgen zur Erhebung der sächsischen Kultur und Wissenschaft beizutragen.

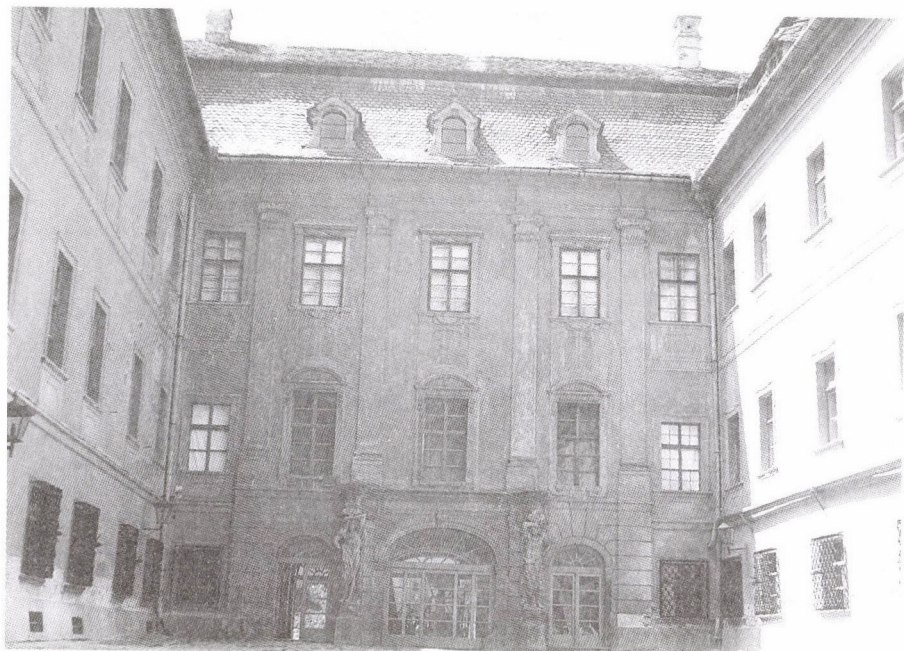
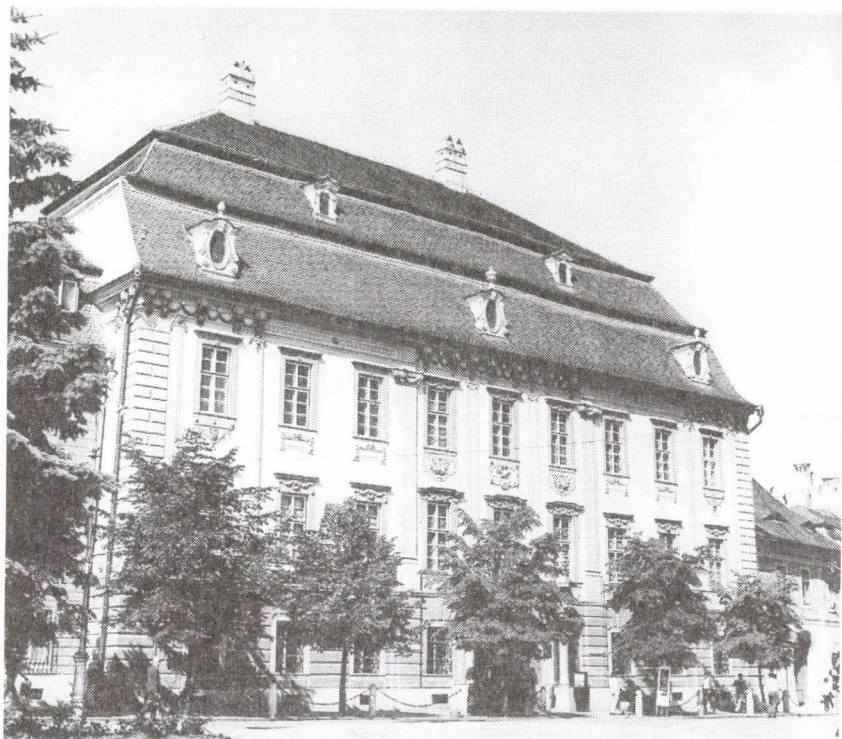
Die gemeinnützige Funktion des Baus läßt sich in dessen Anordnung erkennen, in dem die Sammlungen durch selbständige Treppenanlagen zugänglich waren.

Der Baron und seine Frau bewohnten jenen Flügel des Baus im ersten Stock, der auf den Ring ging. Darüber, im zweiten Stock, befanden sich die Bibliothek und, im Hinterflügel, die Bildergalerie und weitere Sammlungen. In den beiderseitigen Seitenflügeln der oberen Geschosse waren weitere Appartements sowie Gästezimmer zu finden.

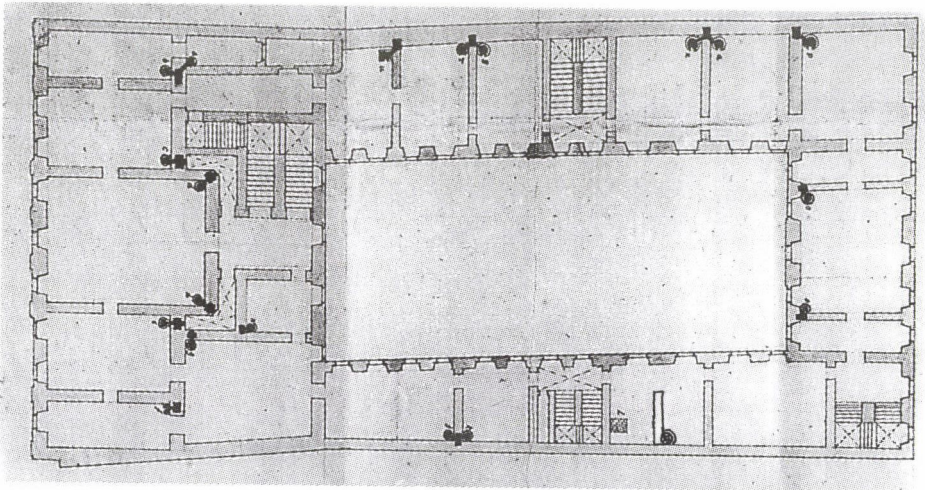
Die aufwendigsten Räume waren die des Barons und seiner Frau im ersten Stock. Hier waren die Wände im mittleren großen Saal mit seidener Tapete, in den beiderseitigen Visitenzimmern mit rotem Damast, in den ECKkabinetten mit orientalisierender Papiertapete bedeckt. Über den Türen und Fenstern hat man Holzreliefs angebracht, die einem klaren ikonographischen Programm folgten: die Reliefs im Schlafzimmer stellten die vier Jahreszeiten dar, die des grossen mittleren Saals zeigten Musikinstrumente (im Einklang mit dem regelmäßig dort gehaltenen sog. *Collegium Musicum*), während in den Visitenzimmern Ovidische Szenen und in den ECKkabinetten chinesische Figuren zu sehen waren. Einem der ECKkabinette wurde kurz nach 1785 ein kleines Seitenzimmer angeschlossen, welches mit den Zwölf Werken des Herkules nach Ovid *en grisaille* ausgemalt wurde. Die Reliefs und die Wandmalereien wurden von Hermannstädtischen Meistern nach der Vorlage von Stichen aus verschiedenen Werken Bernard Picards gefertigt, die in der Brukenthalschen Bibliothek auch heute noch vorhanden sind.

Aufgrund archivalischer Angaben und stilkritischer Überlegungen ist es anzunehmen, daß der Meister der Holzreliefs sowie des Haupttors Simon Hoffmeyer, ein von Klausenburg (Kolozsvár, Cluj, Rumänien) stammender Bildhauer war, der zugleich auch für die Innenausstattung des Palastes zuständig gewesen sein soll. Im Archiv befinden sich von ihm einige Zeichnungen von Öfen und ein signierter Entwurf zu einem Lüster. Von den insgesamt vierzehn im Archiv befindlichen Zeichnungen von Öfen sind einige mit bestehenden Öfen in den Räumen zu identifizieren.

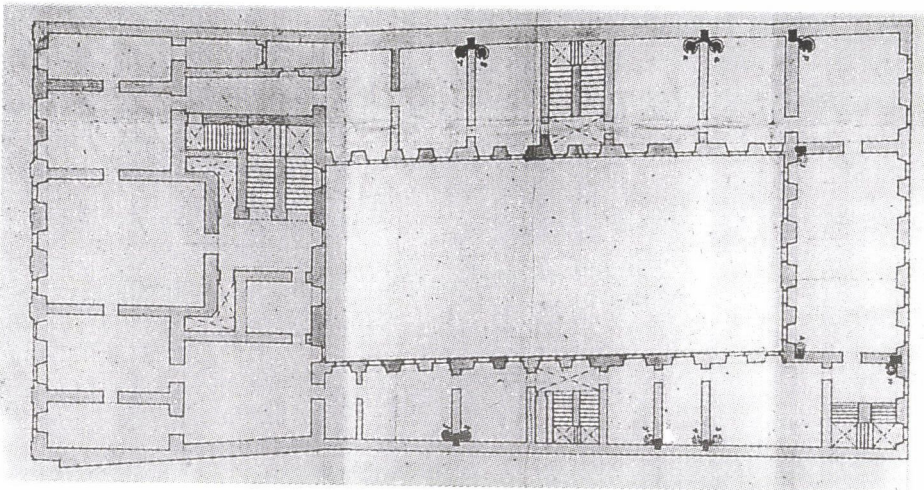
Außer dieser schönen weißen Öfen sind im Palast drei weitere, früher entstandene Rokoko-Öfen zu finden, die wahrscheinlich aus der Wiener Bleicher-Werkstatt stammen. Der 1768 verstorbener Johann Bleicher, der für die Ausführung der von Donato Felice d'Allio entworfenen Öfen des Kaistertrakts des Klosterneuburger Stiftes zuständig war, lieferte Öfen für den Palast Esterházy an der Wiener Wallnerstraße, für das Rathaus von Sopron (Ödenburg) und für den Schloß Eszterházy in Fertőd. Unter der Leitung von Bleichers Wittwe lieferte die Werkstatt nach 1768 Öfen nach Eisenstadt (Kismarton, heute: Österreich) für die herzoglichen Esterházy's sowie nach Siebenbürgen für Baron Brukenthal.

37. A nagyszebeni Brukenthal palota

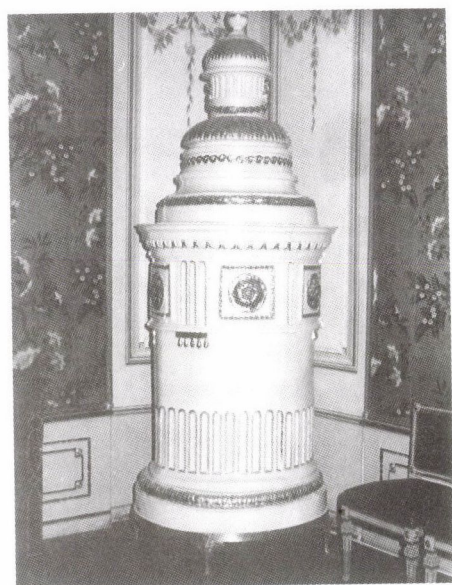
39. A palota első emeleti alaprajza

40. A palota második emeleti alaprajza

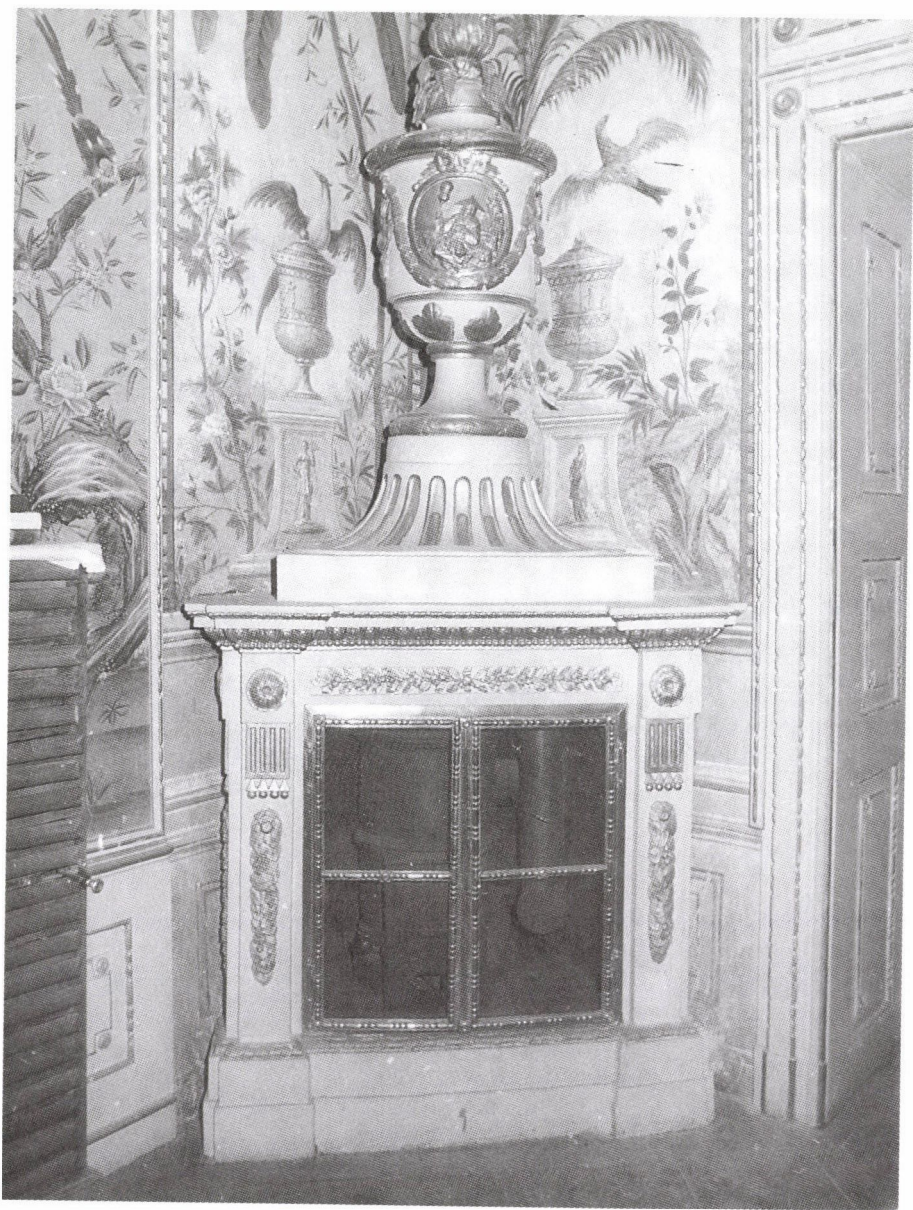
41. A palota első emeleti középső terme

42. Az első emeleti középső terem egyik kályhája

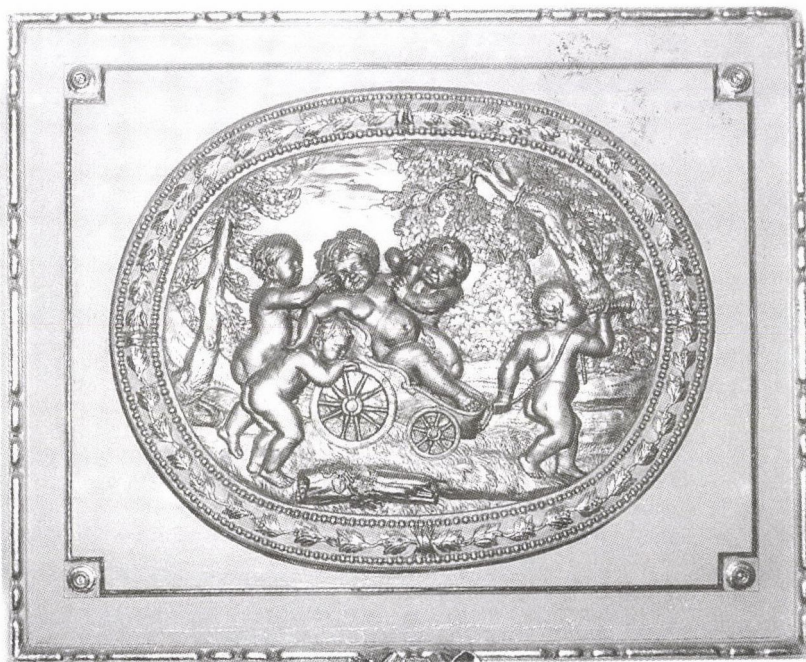
43. Az egyik első emeleti kéttablakos fogadószoba részlete

44. Az első emeleti jobb oldali sarokkabinet sarka, cserép kandallóval

45. Simon Hoffmayer(?): A részeg Bacchus szilénoszokkal és bacchánsnőkkel. Aranyozott fa dombormű.

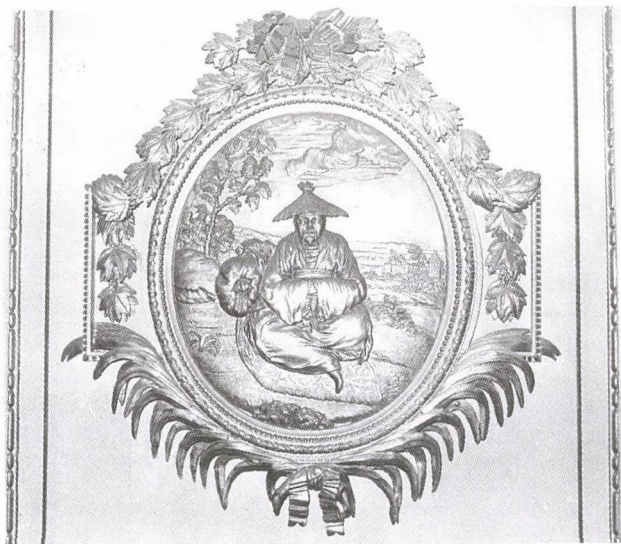
46. Simon Hoffmayer(?): A gyermek Bacchus és amorettek menete. Aranyozott fa dombormű.

47. Simon Hoffmayer(?): Arion megmenekülése. Aranyozott fa dombormű.

48. Arion megmenekülése. Metszet Bernard Picard *Musen-Tempel* című könyvéből.

49. Simon Hoffmayer(?):
Kínai figura. Aranyozott
fa dombormű.

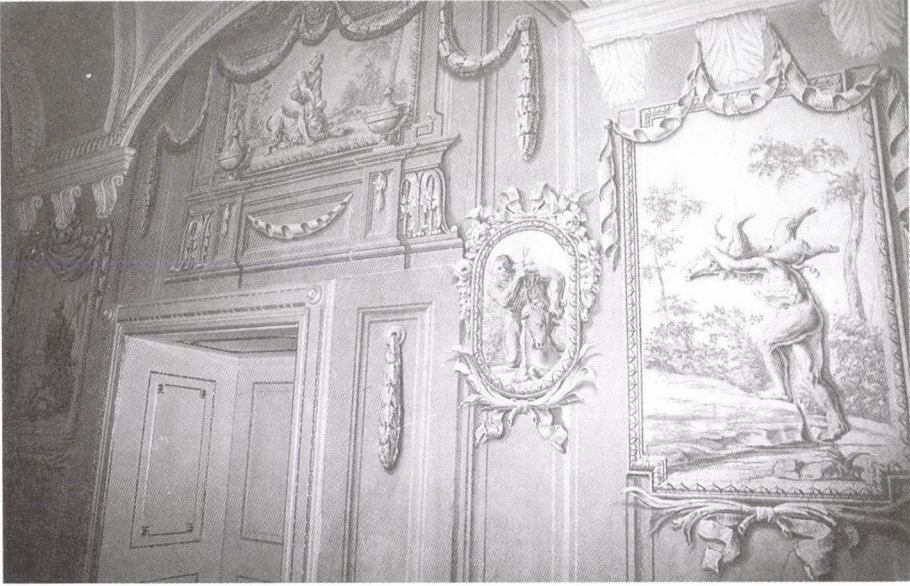
50. Simon Hoffmayer(?):
Dombormű kínai figurá-
val. (A 44. képen látható
cserépkandalló részlete.)

51. Simon Hoffmayer(?): Oboázó kínai. Aranyozott fa dombormű.

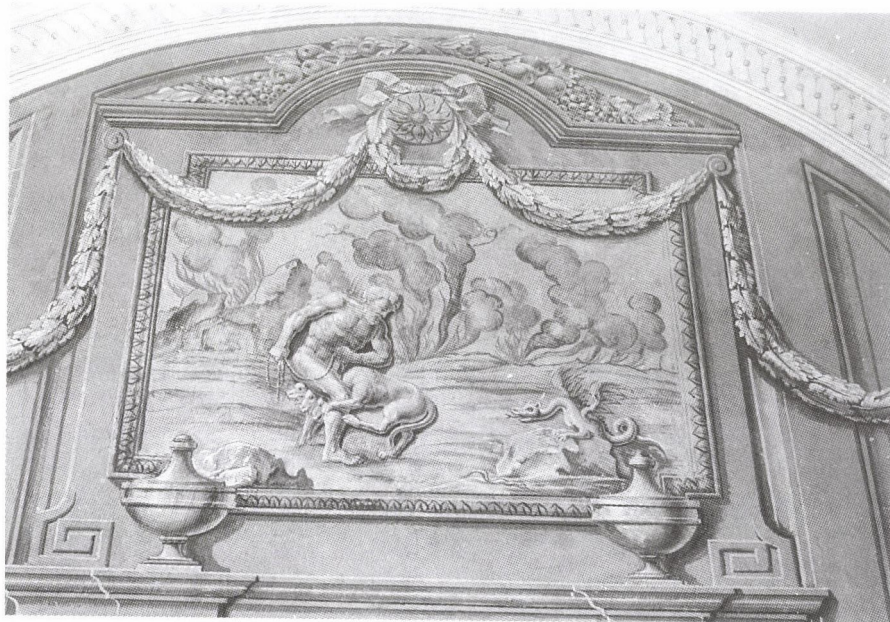
52. A Herkules-szoba

53-54. A Herkules-szoba

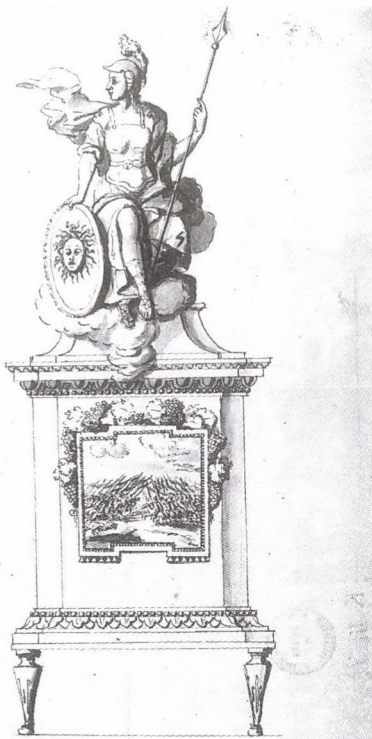
55. Herkules és Antaeus harca. Falkép a Herkules-szobában.

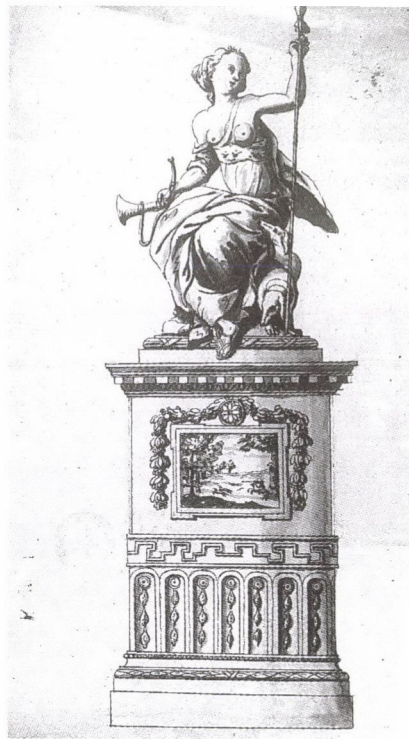
58. Herkules harca Cerberussal. Falkép a Herkules-szobában.

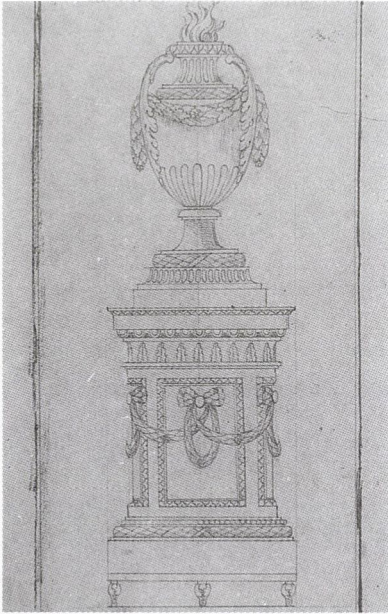
59. Herkules harca Cerberussal. Metszet a *Pierres Antiques gravées de Bernard Picard* című könyvből.

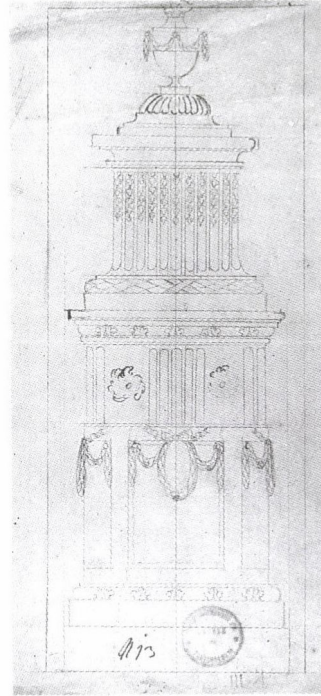
60. Simon Hoffmayer(?): Bellona szobrával díszített cserépkályha terve. (ASS, B 1-51, nr. 102. f. 6.)

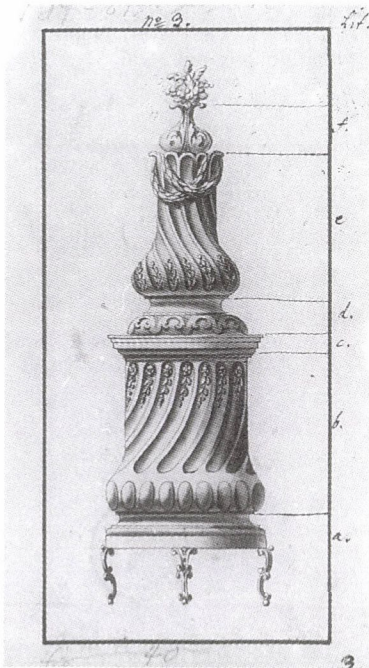
61. Simon Hoffmayer(?): Diana szobrával díszített cserépkályha terve. (ASS, B 1-51, nr. 102. f. 5.)

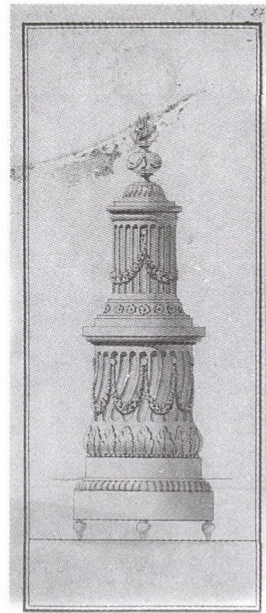
62. A fogadószoba cserépkályhájának terve.
(ASS, B 1-51, nr. 102. f. 12)

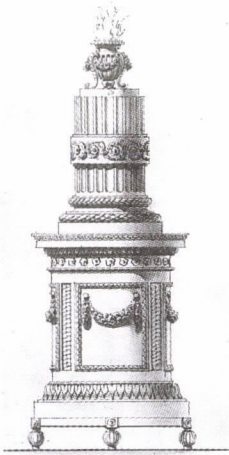
63. Cserépkályha terve. (ASS, B 1-51, nr.
102. f. 20.)

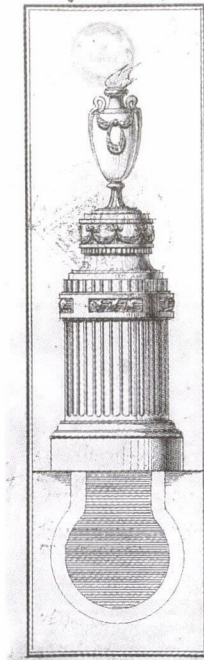
64. Cserépkályha terve. (ASS, B 1-51, nr.
102. f. 19.)

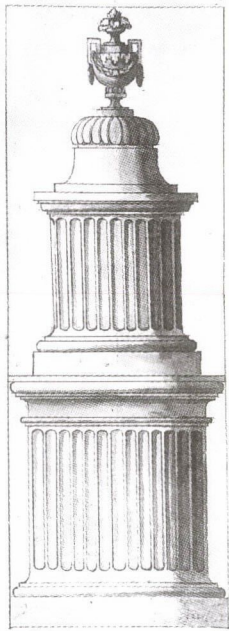
65. Cserépkályha terve. (ASS, B 1-51, nr.
102. f. 12.)

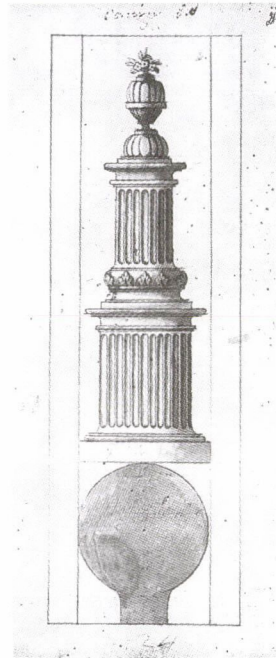
66. Cserépkálya terve. (ASS, B 1-51, nr. 102. f. 18.)

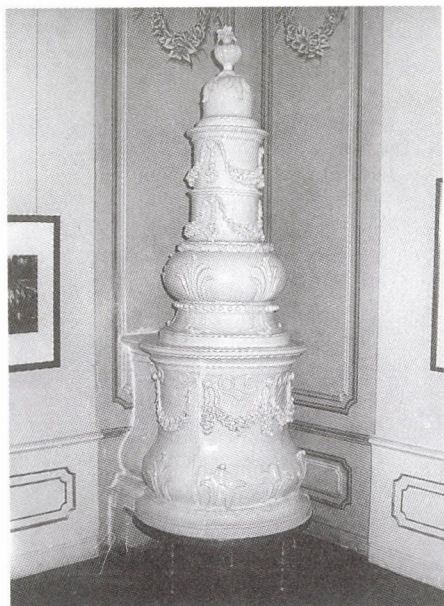
67. Cserépkálya terve. (ASS, B 1-51, nr. 102. f. 24.)

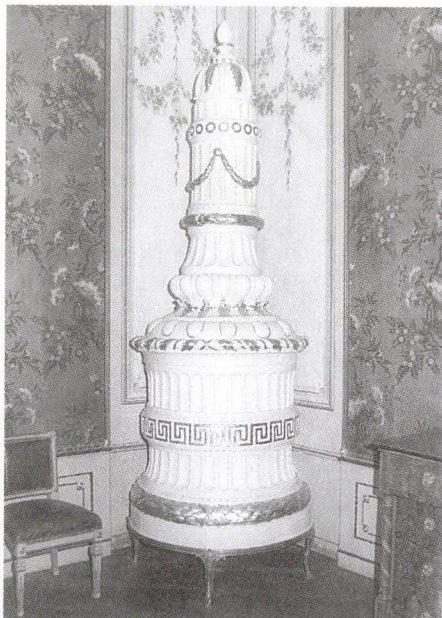
68. Cserépkálya terve. (ASS, B 1-51, nr. 102. f. 18.)

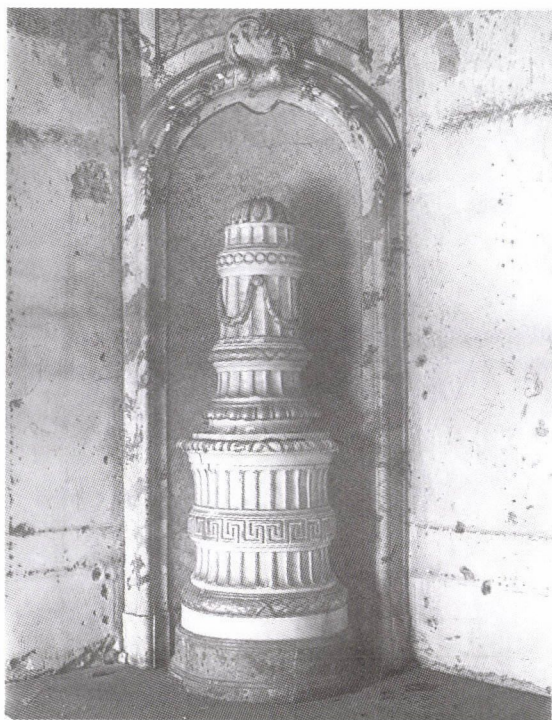
69. Az öltözőszoba cserépkályhájának terve. (ASS, B 1-51, nr. 102. f. 21.)

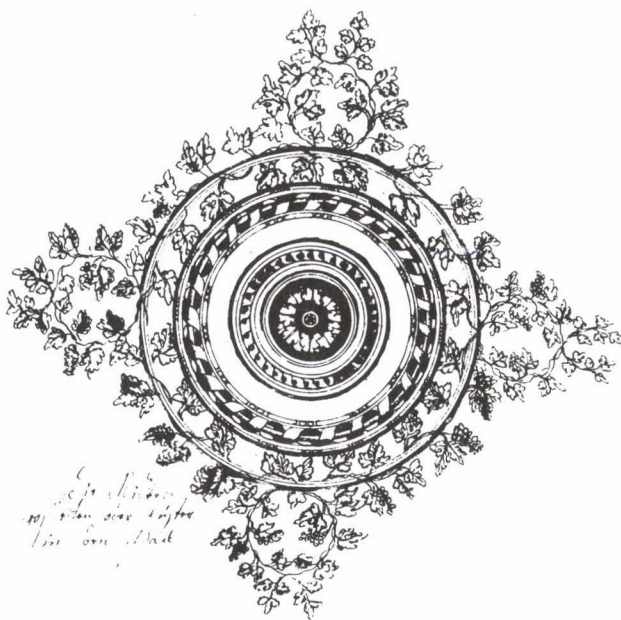
70. Cserépkályha a palota második emeletén

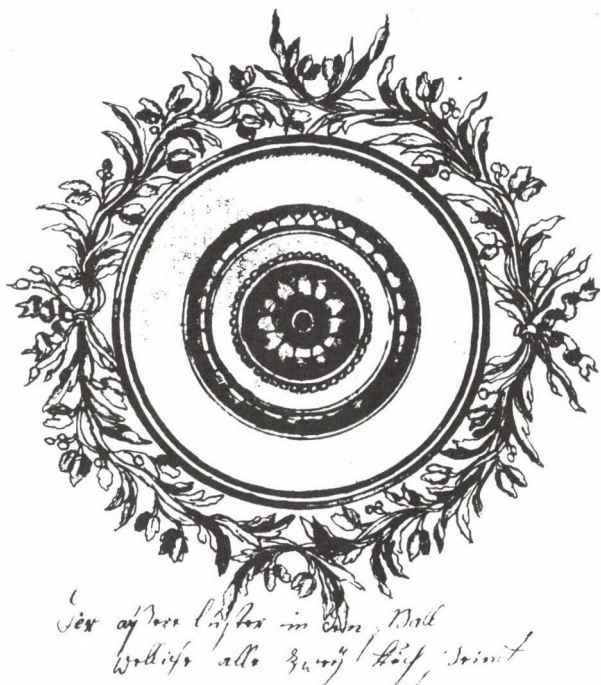
71. Az első emeleti középső terem másik kályhája

72. Johann Bleicher műhelye(?): Cserépkályha a fertődi Eszterházy kastélyban

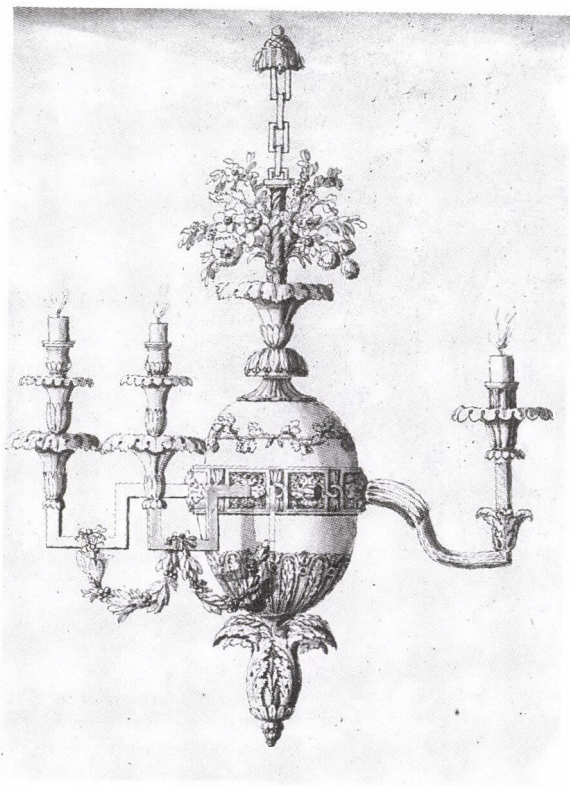
73. Johann Bauernfeind: Az első emeleti szalon középső stukkódíszének terve. (ASS, B 1-5. nr. 102. f. 33.)

74. Johann Bauernfeind: Az első emeleti szalon szélső stukkódíszének terve. (ASS, B 1-5. nr. 102. f. 33.)

75. Simon Hoffmayer: Samuel Brukenthal címere. Részlet a palota főkapujának keretéről, 1779.

Hoffmayer Simon

Ortola Nagy

77. Simon Hoffmayer szignója a csillárterven

76. Simon Hoffmayer: Csillárterv. (ASS, B 1-5, nr. 102. f. 10.)

Diese Figur samt den Capament kann mit 3 Figuren gefest werden, wenn solche seine Exzellenz
 beizogen so wird ich die geförigste sein im > theil zu schaffen, und vor im selben besten Ort diese
 arbeits samt der Dammung abtzt wie auch die Hochzeit abtzt aber die Figur wie für
 gegengut festeln, das nur im rinteren stoffe welche non fozarant sein gemacht sol werden.

78. Simon Hoffmayer: Terv a Belvederei Apollo másolatának elhelyezéséhez. (ASS, B 1-5 nr. 102. f. 4.)

Horváth Hilda

GRÓF PÁLFFY JÁNOS (1829–1908) POZSONYI PALOTÁJÁNAK BERENDEZÉSE

A pozsonyi Pálffy-palota régi gótikus épülettömbje a XVIII. század elején került a Pálffyak tulajdonába.¹ Az épületet a XVIII–XIX. században folyamatosan átalakították, végül teljesen átépítették. A palota mai alakját a XIX. század első felében nyerte el. A háromszintes, szélesen elnyúló, tizenegy tengelyes épületnek két bejárata volt, egyik a hintók számára.² Gróf Pálffy János (1829–1908), a hátsó épületszárnyak helyén (egykori Kossuth Lajos tér, ma *Hviezdoslavovo námestie*), 1885-ben neobarokk stílusban építtetett magának palotát, Rumpelmayer Viktor tervei alapján.³

Műgyűjteményét Pálffy a palota Szilágyi Dezső utca felőli szárnyában helyezte el. Jóllehet a Pálffyak tulajdonában régóta neves családi gyűjtemények és műkincsek voltak,⁴ a pozsonyi palota műkincsállománya és berendezése – később említendő csekély kivétellel – Pálffy János kiváló műgyűjtői tevékenysége nyomán jött létre.⁵ Nemcsak a műtárgyak megszerzése, hanem az enteriőrök kialakítása is Pálffy János nevéhez fűződik. A műgyűjtéshez és a belső terek kialakításához egyaránt különös adottsággal bírt: „Ritka gyűjtőnek van oly kiváló érzéke az összevaló darabok csoportosításához, kevés ember bír a vonalak szépsége iránti érzék akkora fejlettségével, a tömegek és színek összhangjára alkalmas ítélőképességgel, mint a minővel ő bírt és ebbeli tehetségének teljes tudatában volt. Meggondolással szerzett, személyesen rendezett el mindent s úgy szólván egy széklet sem rendezett el véletlenül.”⁶

Az Iparművészeti Múzeum adattárában lévő, Weinwurm Antal által készített fényképek alapján⁷ az egymásból nyíló pozsonyi teremsor berendezése egyedülálló módon rekonstruálható. Mindehhez segítséget nyújt Radisics Jenő, a múzeum egykori főigazgatója által készített, szintén itt őrzött kéziratos műtárgylista,⁸ amely abból az alkalomból készült, hogy Pálffy halála (1908) után a törvényszék fölkérte az ingóságok leltározására és értékük becslésére. Ezenkívül 1909-ben megjelent a pozsonyi palotában levő képek, miniature-ök és grafikák jegyzéke.⁹

*

A pozsonyi palotában mindössze nyolc első emeleti lakószoba volt berendezve:¹⁰ ebédlő; könyvtár; egy hosszú, ún. belépőszoba; egy nagyobb és egy kisebb szalon; a dolgozó, azaz írószoba; háló; öltöző. A nyolc közép nagyságú, alacsony mennyezetű szobában kiemelkedő műtárgyak voltak, köztük XIV. és XV. Lajos korabeli francia bútorok. A falakat selyem borította, kiváló háttérrel adva az aranyozott bronzal díszített, fémekkel és békateknővel berakott bútoroknak, valamint a németalföldi és az itáliai festményeknek. Pálffy nem a fogadószobába, a szalonba

zsúfolta gyűjteménye legkvalitásosabb, reprezentatív darabjait, hanem a műtárgyak eredeti funkciója szerint, lehetőleg minden terembe elhelyezett néhányat.

A második emeleti irodában magyar festők művei voltak: gróf Pálffy Jánosról készült portrék.¹¹ A pozsonyi gyűjteményhez porcelánkamra és külön kincstár, ezüstkamra is tartozott; ezeket, mivel külön tanulmányt érdemelnek, itt nem tárgyaljuk.

*

A csarnokelőtérrel nem maradt fenn fénykép, de Radisics tárgylistája¹² alapján fogalmat alkothatunk az itt lévő műalkotásokról is, annál inkább, mivel az 1920-as években kiadott árverési katalógusok képeket közölnek néhányukról, például néhány jellegzetes bronzszoborról: görög feliratos kentaur-szobrok; kisleány mellszoborra; márványtalpon álló bronz szoborcsoport; a XIX. század eleji, francia származású gyümölcses és virággal telt edényt tartó két nőalak¹³ (Ált. lelt. 16–19. lap. Ltsz: 25.). Ezek mellett igen jelentős még az a szintén francia származású bronzdíszítményű, hajlított körvonalú mahagóni álló óra, melynek XVIII. századi későbarokk szekrénye van (Ált. lelt. 16–19. lap. Ltsz: 11.).¹⁴

A csarnokelőteret minden bizonnyal a finom érzékkel megkomponált szobabelsők egyenrangú részévé tette a bronz sajátos patinája és a különféle nemes anyagokban való tobzódás; az órán kívül volt egy üvegezett mahagóni szekrény is porcelánokkal.

*

A lépcsőházban, a lépcső aljától az emeletekig, szintén kiváló alkotások voltak. Főként a festményeket emelném ki ezek közül, a németalföldi és itáliai mesterek műveit: Jan van Goyen: *Dordrecht látképe* (SZM 4205); Tiziano: *Marcantonio Trevisani doge képmása* (SZM 4223); Boltraffio *Lodii Madonná-ja* (SZM 4224) stb. Praktikus okokból elsősorban a nagyméretű alkotások kerültek ide.

*

Az első emeleti ún. nagy előszobában, melyet ebédlőként is említenek (79–80. kép), itáliai festmények voltak: XVI. századi umbriai festő: *Mária gyermekével és hat kerubfejjel* (SZM 4230); itáliai mester *Keresztvivő Krisztus-a* (SZM 4231); Francesco Francia műhelyéből származó *Mária gyermekével* (SZM 4232); XVII. századi északolasz festő: *Szent Rókus a pestisbetegek között* (SZM 4233); Tiziano másolója: *A szent család* (SZM 4234); Marco dal Pino: *Ecce homo* (SZM 4235); Giacomo Francia: *Mária gyermekével és Assisi Szent Ferencsel* (SZM 4236); Perugino utánzója: *Mária gyermekével* (SZM 4237).

A terem összhatása, akárcsak a többi enteriőr, a korabeli ízlésnek megfelelően eklektikus volt, számtalan kisméretű tárgy élénkítette. Különböző korokból, helyekről származó bútorok álltak itt egymás mellett. Elmaradhatatlan volt a kandalló, valamint a kandalló-kellékek: tűzbakok, szikrafogó, kínaizáló kályhaellenző. A kandalló előtt két folyamisten szoboralakja állt (Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 10.).

Lehetséges, hogy e tárgyakat a gróf 1890-ben vásárolta Párizsban, a neves Seillière-kollekció árverésén.¹⁵

A pozsonyi ebédlőben álló kelengyeládák (Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 17, 18, 19, 20.) analógiái is megvoltak a Seillière-gyűjteményben.¹⁶ A két Boulle-technikával készült, berakásokkal gazdagon díszített, domború fedelű *coffre de mariage* négyszögletű asztalon állt, melynek elülső két íves lába felül akantusz-díszes, női fejjel ékesített volutákban végződik.¹⁷ A leírás alapján a párdarabokat egyaránt a XIX. században készítették, előképük azonban már a XVII–XVIII. században megjelent.¹⁸

Ugyancsak Boulle nevével fémjelvezhetők a kandalló két oldalán álló hasáb alakú állványok (*gaine à tablier*; Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 3.): feketére pácolt furnér, sárgarézrel s ón alapon kékre festett békateknővel berakott, bronz veretekkel díszített, fölfelé szélesedő hasáb alakú állvány, felső részén rojtos szegélyű oromdíszsel (*lambrequin*), fedőlapja alatt akantuszos frízzel.¹⁹ Rajza Boulle-tól származik, több példánya ismert: többek között a Louvre-ban, a Musée de Versailles-ban is.²⁰

A XIV. Lajos korát idéző, a szoba közepére állított íróasztal (*bureau plat*) (Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 31.) a kelengyeládához és a *gaine à tablier*-hez hasonlóan a XIX. században készült Boulle-technikával, fa és különböző anyagok (békateknő, sárgaréz, ón) kombinációjával, berakásokkal.

A terem egyik oldalán elhelyezett ún. Mazarin-típusú íróasztal (Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 13.) XIV. Lajos korából származik, ehhez hasonló Fontainebleau-ban is volt.²¹ A szemközti oldalon lévő két XVIII. századi, íves lábakon álló *guéridon*-nak (Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 28.) előképe megtalálható Boulle rajzai között²². Ezek a bútorok XIV. Lajos korában párban álltak az asztalok mellett. Az újabb kutatások szerint az említett Mazarin-típusú, Bérain-ihlette berakásokkal készített íróasztallal kapcsolatban felvetődik Nicolas Sageot neve.²³ A műkereskedelemben rendre felbukkanó hasonló darabok inkrusztált díszítménykincsüket Bérain-tól mérítették, és e tekintetben nagyon változatosak. Az alaptípus azonban könnyen felismerhető: kötéssel összekapcsolt, nyolc lábon nyugvó test, kétoldalt három-három kissé domború, középen általában homorú ívelésű fiókkal.

A terem hangulatát a Boulle-technikával készült, a pozsonyi palota más termeiben is meglévő, berakásos, csillogó, nagyvonalú francia bútorok határozták meg. Mellettük első pillantásra szinte fel sem tűnnek a képen a kecses, mértéktartó, praktikus angol bútorok, pedig művességben vetekednek amazokkal. Példa erre a karcsú, ívelt lábakon álló tárló (Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 66.); az *étagère* (Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 67.); a XIX. századi *guéridon* (Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 35–36.). A XVIII. századi székek (Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 22.) elülső lábai golyót markoló madárkaromban végződnek, háttámlájuk áttört.

Az angol bútorok igazi kvalitásait mutatja az a korabeli üvegnegatív,²⁴ melyen az egyik *guéridon* látható az ebédlő és az emeleti belépőszoba egy-egy mahagóni támlás székével. Utóbbi áttört háttámlája Chippendale-ízlést képvisel. (Ált. lelt. 38–41. lap. Ltsz: 48.)

Valamiféle kettősség jellemzi az ebédlő berendezését: részben úgy, hogy zömmel két különböző kultúra alkotásai vannak egymás mellett, részben ahogy a régi és az új tárgyak egymás mellé kerültek. Francia és angol, fényűző és praktikus,

régi és új, kvalitásos és köznapi tárgyak alkották az enteriőrt. A kiváló darabok egyrészt a „lakberendező” kvalitásérzékét tükrözik, másrészt a kor eklektikus ízlésvilágát. A láthatóan súlyos textillel kárpitozott, rojtokkal szegélyezett pamlag és a gurulós karosszék nehézkességét nádazott karosszék, könnyed, főként angol bútorok oldották. A reprezentatív francia bútorok uralkodó szerepet játszottak a szintén mives, praktikus angol bútorokkal szemben. Ezért érdekes néhány olyan kisebb kompozíció, ahol az angol székek mívességüknek, igényességüknek megfelelőbb, méltóbb helyet kaptak.

Szinte minden szobában, helyiségben akadt egy vagy több kitűnően kialakított részlet vagy sarok, ahol a különböző korokból és kultúrákból származó tárgyak sajátos hangulatú kiváló műtárgyegyüttest képeztek. Az ebédlőben ilyen volt az a falrész, ahol XVI. századi középipítáiai festő, *Mária Krisztus holttetével* című, régebben Andrea del Sartonak tulajdonított képe alatt, finom ízléssel készült, berakásokkal mértéktartóan díszített XVII. század végi német íróasztal látható (Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 23.). Az íróasztal kétoldalán a már említett angol támlásszékek álltak. Ugyanakkor látható egy-két, főként a XIX. század végéről származó silányabb darab is. Az egész berendezés lényege, hogy gyűjtemény és berendezés nem vált el élesen egymástól, a korábbi korok mives tárgyai egyszerre voltak berendezési tárgyak és dísz tárgyak, az enteriőr szerves részei. A kor ízlésének megfelelően a belső tér meglehetősen zsúfolt volt, de a bútorok elrendezése Pálffy mértéktartását dicséri. Aszimmetrikus volt a berendezési tárgyak elhelyezése, de az egyes bútorokra helyezett vázák, gyertyatartók stb. szigorúan szimmetrikus sorakoztak. Nemes és különleges anyagok versengtek, s az építészeti tér kialakítása is ennek megfelelő volt: a falakon selyemtapéta, a szoba egyik végében egy-egy barokkos csavart márványoszlop állt.

Az elrendezés alapelvei a palota más helyiségeiben is hasonlóak voltak; ezúttal ezek leltárát nem közöljük, csak összefoglaljuk az egyes szobák sajátosságait és felhívjuk a figyelmet az egyes termek különleges darabjaira. Nem csupán a gyűjteményi darabok és a berendezési tárgyak nem különültek el, hanem harmonikusan egymás mellé kerültek eredeti bútorok és stílushű másolatok is.

Pálffy, akinek Párizsban is volt palotája, sokat tartózkodott külföldön, vélhetően rövid itthonlétei viszont megoszlottak kastélyai, várkastélyai és palotái között. Az emeleti teremsor egyértelműen az ilyenkor ott időző Pálffy legszemélyesebb céljait szolgálta. A pozsonyi palota első emeleti legszemélyesebb helyiségében, a hálóból nyíló öltözőben igazi bútorremek a mahagóni fiókos szekrény (Ált. lelt. 69–73. lap. Ltsz: 22.). Igényessége és aranyozott bronz veretei alapján igaznak tűnik az a hagyomány, miszerint ez a szekrény Mária Antoinette Saint-Cloud-i kastélyából való.²⁵ Eredeti funkciójának megfelelően a századfordulón is fehérneműt tartottak benne. Tetején, a középső részen, líra alakú óra állt, két oldalán gyertyatartókkal. (Ált. lelt. 69–73. lap. 22.a, 23.) Mintha ezt a mértékletességet kívánta volna hangsúlyozni a falon függő krétarajz is: R. Lincoln Alldridge, *The Balance* című műve.²⁶

A líra alakú órák a szakirodalom kitüntetett darabjai. Ilyen óra Versailles-ban is volt XVI. Lajos tulajdonában, és ennek nyomán számos további változat ismert.²⁷ A líra Apolló-szimbólum; Apolló arcú díszíti felül Pálffy óráját is, amit – mint a leírásból kiderül – a gyertyatartókkal együtt herceg Grassalkovich

Antal vásárolt az első párizsi műipari kiállításon (1802–1803). Nem tudjuk, miként kerültek végül Pálffyhoz e tárgyak.

Régi családi tulajdon volt viszont az a két mahagóni, bronzveretes, márványlappos szekrényke, amiknek ajtaját egész szélességében gouache-festmény díszíti (Ált. lelt. 69–73. lap. Ltsz: 1 és 2.). Egykor Eufémia Krisztina De Lygne hercegnő birtokolta, aki Pálffy János nagybátyjának, János Gábor grófnak (1775–1821) volt a felesége. Szintén az ő birtokából került ide egy ugyanott álló mahagóni asztalka is (Ált. lelt. 69–73. lap. Ltsz: 24.). A toilette-szobáról csak részletfelvételt ismerünk, viszont az egyik aukciós katalógusban megjelent fénykép nyomán azonosíthatjuk a Barbedienne műhelyéből származó füzérdíszes, mintegy félméteres bronz gyertyatartókat (Ált. lelt. 69–73. lap. Ltsz: 21.).²⁸

*

Több gyertyatartó volt a feltűnően egyszerű, empire hálósobában is, melynek hangulatát elsősorban a falakat és mennyezetet borító, finoman redőzött textília adta meg. A padlón szőnyegek; a XIX. század eleji, az ókori lictori vesszőnyalábokat imitáló négy oszlop által díszített mahagóni ágyon (Ált. lelt. 65–68. lap. Ltsz: 7.) török csalánszövet ágytakaró volt, végein hímzett, virágdíszes selyemszegéllyel. (Ált. lelt. 65–68. lap. Ltsz: 11.) Az ágy fölött függött testvérenek, Pálffy Gabriellának a nagyméretű akvarellképe,²⁹ ezen kívül a falakon bekeretezett XIX. századi könyvnyomtatások voltak. E helyiségre a mahagóni kisbútorok voltak jellemzőek, XVIII–XIX. századi francia alkotások.

Kiemelendők azok a körszeletű márványlappal fedett szekrények (Ált. lelt. 65–68. lap. Ltsz: 5.), melyek egyikén kiemelkedő jelentőségű műtárgyak voltak. Az aranyozott bronz bakkecskefejekkel és füzérekkel díszített XVIII. századi francia gyertyatartók (Ált. lelt. 65–68. lap. Ltsz: 6.) között páratlan értékű, akkoriban mintegy 8.000 koronára becsült francia aranyozott bronz óra állt. Az óra szerkezetét festett üvegbetétekkel díszített hosszúkás, négyzetes tömb rejtette magába. Az óra díszedény alakú, kétoldalt maszkokból kiinduló fülekkel, testén körbefutó abroncs formájú óralappal, az edény talpa körül csavarodó kígyónyelv az óramutató (Ált. lelt. 65–68. lap. Ltsz: 49.). A már korábban említett líra alakú órához hasonlóan eddig ennek sem találtuk teljesen megegyező párját, bár a szakirodalom számos rokon darabot említ. A díszedény alakú órák részletmegoldásai és a szerkezetet rejtő talpazati rész más-más jellegű: az antikizáló oszloptörzsön lévő, díszedény formájú óratest Robert Osmond és Gilles-Paul Cauvet tervező nevéhez kapcsolható.³⁰ A hagyomány szerint ez az óra családi darab volt: 1785-ben hozta magával Párizsból Pálffy János azonos nevű nagyapja.³¹ Az 1930–1940-es években vélhetően gróf Pálffy Ödön tulajdonában volt.³²

*

A ragyogó Boule-bútorok látványa határozta meg a dolgozószoba (81. kép) látványát is. Szinte teljes padozatát betérítette egy nagyméretű szőnyeg, középre Boule-íróasztal került, vélhetően XIV. Lajos kori darab: hosszúkás, négyszögletű, három fiókos, a középső, mélyebben fekvő fiók két oldalán egymással szembe forduló

szakállas maszkokkal, melyekhez hasonló a keskenyebb oldalak közepén is látható. A négy, aranyozott bronzpapucsba bújtatott ívelt láb felül volutákban és női fejekben végződik. (Ált. lelt. 59–64. lap. Ltsz: 49.)³³ Az asztaltípusnak számos analógiája ismert, volt ilyen a keszthelyi Festetics kastélyban is.³⁴

Gondos, előrelátó berendezési szándékról tanúskodik, hogy a sarokban derékszögben összeépített alacsony szekrény állt: ez Boulle-technikával, fa, fém, teknőc kombinációjával készült, és csupán két végén volt zárható (Ált. lelt. 59–64. lap. Ltsz: 6.). A szekrényen bekeretezett képek láthatók, és egymással szemben két XVIII. századi aranyozott bronzba foglalt kínai porcelán edény. Ilyenek a fogadószobákban és a királyfai kastélyban is voltak.³⁵ A japán és kínai tárgyak a XIX. század második felében és a századfordulón is divatosak, közkedveltek maradtak; némelyiket használati tárgynak, lámpának alakították át.

A fent említett bútorokon kívül jelentős az a XVIII. század végi, nyolc lábú konzolasztal, amelynek ébenfa lapja sárgarézlemezekből kivágott stilizált növényi motívumokkal van berakva (Ált. lelt. 59–64. lap. Ltsz: 85 b.).³⁶ Vélhetően XIV. Lajos korabeli az az asztalka, amelynek fióklapján női fejes oromdísz van, egyenes, lefelé keskenyedő lábai között alul összekötő lap, közepén korong, melyen eredetileg szárnyas amorette ült (Ált. lelt. 59–64. lap. Ltsz: 38.) E szobrocška az 1924-es prágai árverés idején már nem volt a helyén,³⁷ kalapács alá került ugyanott a dolgozószoba kétségkívül legértékesebb darabja, a felső részén jellegzetesen hegedű alakú, XIV. Lajos korabeli álló óra, gazdag ón, teknőc, sárgaréz berakással (Ált. lelt. 59–64. lap. Ltsz: 1.) Az óra előlapján a három párka bronzreliefje, csúcán Szent Mihály arkangyal bronzszobrocškája látható.³⁸

A falakon selyemtapéta és németalföldi festők művei: Cornelis Bega, *Kocsmai jelenet* (SZM 4299); Jan Steen, *A látogató érkezése* (SZM 4300), Dominicus van Tol (?) *Kocsmában* (SZM 4301). A kollekció érdekessége és a gyűjtőszennvedélyre is fényt vet, hogy Pálffy egyes képeket külön foglalatba helyezett: a sárgaréz sarkok voltak a falakhoz rögzítve, úgy, hogy a képeket a világosság felé lehessen fordítani. Ezt a megoldást alkalmazta a szalonokban is. A kisebbik szalonban németalföldi festmények voltak, ezek egyike Jacob Ochtermelt, *Holland család* (SZM 4286) című képe. Jelenleg ezek a képek is a Szépművészeti Múzeumban vannak.

*

A kisebbik szalon (82–83. kép) négy sarkában míves asztalok, illetve konzolok álltak: a lépcsőház felé eső részben Boulle-technikával készült, Lajos Fülöp korabeli asztalkák, a volutákban végződő íves lábak felső részén női fejekkel (Ált. lelt. 50–58. lap. Ltsz: 16.).³⁹ Az ablak felőli oldalon szintén párban, mindkét sarokban egy-egy rokokó konzol: az egyik XV. Lajos kori, a másik ennek másolata (Ált. lelt. 50–58. lap. Ltsz: 1.). A XIX. század második felének historizáló gyakorlata volt, hogy gyakran készítettek a meglévő eredetiek nyomán bútormásolatokat. Természetesen nem a hamisítás szándékával, hanem a szobák lehetőleg korhű berendezésére törekedve. Bizonyára Pálffy gróf koncepciójának megfelelően készült a másolat; erre utal a sarkoknak kitüntető szerepet szánó átgondolt berende-

zési szándék. A kis szalonban a legkülönbözőbb ülőbútorok voltak egymás mellett: kényelmes bőrfotel, karos fotelek, nádzott és kárpitozott támlásszékek.

Tulajdonképpen a németalföldi tájképek és életképek mellett leginkább a kisbútorok jellemzőek e teremre; ezek nem kimondottan díszbútorok, hanem kecses, könnyed, praktikus kis asztalkák. Ilyen például az épület- és tájkép-részletekkel berakott íróasztal (Ált. lelt. 50–58. lap. Ltsz: 3.);⁴⁰ a XVIII. századi vese alakú, redőnyös, fiókos francia asztalka, oldalain poharak, csészék, edények stb. berakásos díszítéssel (Ált. lelt. 50–58. lap. Ltsz: 19.);⁴¹ a XIX. század eleji francia és angol mahagóni asztalok (Ált. lelt. 50–58. lap. Ltsz: 33., 43).⁴²

Pompás darab az ablak melletti oldalon látható XVIII. századi négy fiókos Boulle-szekrény, békateknő alapon réz berakásokkal (Ált. lelt. 50–58. lap. Ltsz: 27.). A fiókok három osztatúak, a tagolásuk, a bronzveretek és a pataszzerű lábak hasonlóak a Sotheby-nél 1986-ban elárvezett háromfiókos komódéhoz, amit Nicolas Sageot mesternek attribúálnak.⁴³ A szekrényen páros gyertyatartó: márvány díszedényből aranyozott bronz szegfűszálak nyúlnak fel gyertyatartókként. Az orsó alakú edények két oldalán füzérekkel összekötött bronz maszkok (Ált. lelt. 50–58. lap. Ltsz: 28.).⁴⁴ A gyertyatartók között mintegy félméteres, magas talpazaton álló francia óra, ami szintén Pállfy nagyapjának tulajdonából származik: ő hozta magával 1785-ben Párizsból (Ált. lelt. 50–58. lap. Ltsz: 113.). Lepaute és Vion mesternevekkel jelzett párdarabját ma a Louvre őrzi, Vion-műhelyből származó tervrajza szintén Párizsban található. Az órának több analógiája ismert a különböző gyűjteményekben. A három Gráciát ábrázoló szobortest alakjai Falconet finom, légius figuráit idézik. A három Grácia együtt tartja a gömb alakú díszedényt, testén forgó, az órákat és perceket jelölő abronccsal, a legfelül ülő Amor-alak nyílveszője mutatja az időt.⁴⁵

A kandalló tetején a márvány gyertyatartóhoz hasonlóan mives, szintén XVIII. századi francia, egy-egy szatírfejjel díszített márvány díszedény állt párban (Ált. lelt. 50–58. lap. Ltsz: 12.).⁴⁶

*

A nagyobbik szalon (84–85. kép) falain itáliai mesterek festményei függtek. A kandalló mellett nagyméretű aranyozott bronz foglalatú keleti díszvázák és különféle, kényelmes, kárpitozott ülőbútorok voltak, a szalon közepén pedig csevegésre alkalmas kettős fotel: a III. Napóleon korában elterjedt *confident*.⁴⁷

A két egymással szembenlévő keskenyebb oldalon sikerült ismét mesteri kompozíciókat kialakítani: a kis szalon felőli sarokban, Francesco Francia *Madonna*-képe (SZM, 4244) alatt íróasztal állt (85. kép), gyertyatartókkal, porcelán füstölővel, kristálydíszedényekkel. Leírását Radisics Jenőtől idézzük: „Boulle idejéből, ha nem is tőle magától való [...] íróasztal és az ezen álló kis könyvespolc. Mindkettő sötét, majdnem fekete békateknővel borított, benne sárgarézlemezről met-szett s berakott lombdíszítménnyel s aranyozott bronzveretekkel. A könyvpolcon lévők kiválóan szépek, akár a mintázást, akár a cizellálást nézzük.” (Ált. lelt. 42–49. lap. Ltsz: 29., 30.).⁴⁸ Kétoldalt ugyanolyan angol támlásszékek álltak, mint a toilette-szobában (Ált. lelt. 42–49. lap. Ltsz: 28.). Közeliükben francia vitrin,

tetején XVIII. századi francia kandallóóra (jelzett: *Verneaux à Paris*), könyveken ülő gyermekalakkal, a tudományok kis géniuszával (Ált. lelt. 42–49. lap. Ltsz: 26.).⁴⁹

A belépőszoba melletti oldalon különleges, berakásokkal díszített szekrény állt; képe megjelent *A Ház* című folyóiratban. A *Magyar Iparművészet*-ben Radisics Jenő a Pálffy-gyűjteményről írott tanulmányában így írt erről a szekrényről: „Ennek borítása vörös békateknő, berakása pedig sárgaréz és ón, tehát színesebb. Valamely dicsőséges háború emlékéből merítette a mester a díszítés motívumait, mert csupa csatajeleneteket látunk berakva az oldalakon, elől az ajtó közepén pedig a győztes hadvezér, kinek hercegi koronás monogramja a mező négy sarkát díszíti.” (Ált. lelt. 42–49. lap. Ltsz: 3.).⁵⁰ Mívesség és technika tekintetében hasonló díszszekrénye volt özvegy Andrássy Aladárné grófnénak is.⁵¹ A szekrényen szimmetrikus rendben kisebb-nagyobb celadon mázas kínai porcelán díszedények álltak, XVIII. századi aranyozott bronzfoglatokban. Ezek közül különösen a hal alakú váza kiemelkedő darab (Ált. lelt. 42–49. lap. Ltsz: 4–9.).⁵² A szekrény fölött Andrea Solario nyomán festett *Madonna*-kép függött (SZM 4248); kétoldalt XVIII. századi németalföldi támlás székek: ülésük nádazott, magas hát-támlájuk közepén faragott kagyló, középső pántjukon festett kínai figurával (Ált. lelt. 42–49. lap. Ltsz: 2.).

Szinte természetes, hogy a nagy szalonban is volt néhány XIX. század eleji, mahagóni angol asztalka, míg a belépőszobában többek között a már említett angol támlásszékek álltak.

*

A belépőszoba kétségkívül legértékesebb darabja az a XVIII. századi francia álló óra volt, amelynek párját állítólag XV. Lajos birtokolta (Ált. lelt. 38–41. lap. Ltsz: 14.). Négyoldalú, tagolt oszlop-alakú szekrénye ébenfából készült, aranyozott bronz díszekkel. Tetején golyóval koronázott, füzérekkel ékes díszedény állt, talpzatán geometrikus bronz díszítménnyel. Az óralap foglalatára farkába harapó kígyó. Az óraművet Berthoud mester készítette, ingaszerkezete közepűtt látható az üveges, babérkoszorúval díszített részben. A Versailles-i kastély, illetve a Frick Collection álló óráján ugyanilyen ingát rejtő középső szekrényrész látható. Ezek óraszerkezetét Ferdinand Berthoud, faszekrényét Balthazar Lieutaud, bronzvereteit Philippe Caffieri készítette. Pálffy órájától azonban eltér a lezáró szoborkompozíció és a lábazat figurális reliefje. Füzéres díszedényt és egyszerű lábazati bronzveretet láthatunk Berthoud és Lieutaud mesterek más álló óráin is, melyek közül az egyik a Wallace-gyűjteményben található.⁵³

*

A belépőből nyíló könyvtár (86. kép) különlegessége a boltozott lefedés, eltérően a többi szoba viszonylag alacsony síkmennyezetétől. A többi szobához hasonlóan itt is kandalló állt. A könyvtár oldalfalain németalföldi festmények, főként tájképek voltak; hátsó falát teljes egészében beépített könyvespolcok takarták, előtte

nagyméretű, Németalföldön készült hatrészes spanyolfal, kínaizáló motívumokkal (Ált. lelt. 34–37 b. lap. Ltsz: 14.).

Az olvasást több asztal szolgálta, köztük kinyitható, melyeken kényelmesen el lehetett helyezni a fóliókat. Volt egy háromszögletűre összecukható játékasztal is. A falak mentén támlás és támla nélküli székek sorakoztak: ezek zömmel újabb készítésű bútorok, esztergált lábakkal, átkötőkkel, rojtos kárpitozással. A könyvtárszoba különleges értéke volt a többszínű fával berakott, virágdíszítésű, hajlított körvonalú álló óra (Ált. lelt. 34–37 b. lap. Ltsz: 3.).⁵⁴ Szintén értékes darabok voltak a XVIII. századi, németalföldi, intarziás bútorok (Ált. lelt. 34–37 b. lap. Ltsz: 2., 38., 39., 62.),⁵⁵ amik az 1924-i második bécsi árverésen (*Speisezimmer* összefoglaló cím alatt) kerültek kalapács alá. A második bécsi árverésen⁵⁶ a felvidéki kastélyokból s a pozsonyi palotából kiválogatott s kiszállított berendezési tárgyak szerepeltek, melyekből Pöstyénben és Prágában is rendeztek aukciót.

*

Az enteriőröket áttekintve úgy véljük, hogy a pozsonyi gyűjtemény a maga nemében egyedülálló, a legjellegesebb korabeli magángyűjteményekkel vetekedő kollekció volt. Számos olyan darab szerepelt benne, melyek analógiáit külön tárgyalta Williamson, a *Mobilier National* bútorairól és berendezési tárgyairól írott albumában. Ilyen volt például a Mazarin-féle íróasztal; a Vion ötvös- és Lepaute órás-mester által készített óra a három gráciával; a Boulle-technikával készült, berakásos állványok és a komódok.

Pálffy pozsonyi palotájának gyűjteménye elsősorban a XIV. és XV. Lajos kori francia bútorművészetet reprezentálta. A kollekció a Boulle-bútorok számos típusát magában foglalta, akárcsak a kor jelentős magángyűjteménye, a napjainkban is meglévő és látogatható Wallace Collection.⁵⁷ Amennyiben Pálffy János gyűjteményének tárgyi anyaga együtt maradt volna, ma a „magyar Wallace-gyűjtemény” lehetne.

Bár Pálffy János gróf pozsonyi palotájának műtárgyait és festményeit a helyszínen, „múzeumszerű” elrendezésben óhajtotta leszámazottaival fenntartatni,⁵⁸ gyűjteményének sorsa az 1920-as években a történelmi körülmények miatt sajátos módon dőlt el: a legértékesebb darabokat Bécsben, Prágában és a Felvidéken elárverezték.⁵⁹

JEGYZETEK

1 1715-ben került gróf Pálffy János (1664–1751) palatinus tulajdonába.

2 Zelmira Grajciarová – Juraj Havlicek: *Pálffyho Palác*. Pozsony 1989.

3 A kortársak által a környék leg-szebb házának ítélt palota vasajtóit és a kapukat a Marton műlakatosság készítette. Lásd Dr. Ortvy Tivadar: *Pozsony város utcái és terei*. Pozsony 1905, 304. Képét rövid leírással közli Julius Cmorej – Mikulás Gažo: *Pressburg – Pozsony – Bratislava*. Pozsony 1991, 29., 10. kép. *Uo.* 47., 28. kép. A korábbi pozsonyi Pálffy-palota (a későbbi Wachtler-palota, Ventur utca) 1747-ben épült, díszes főbejáratán katonai trófeákkal. OMvH, Fotótár, pozitív: 4842, 4846.

4 A vöröskői Pálffy-vár valóságos múzeum volt. A Pálffyak tulajdonába került Nádasdy gyűjteményről és a család többi szerzeményéről lásd Entz Géza: *A magyar műgyűjtés történetének vázlata 1850-ig*. Budapest 1937, 49.

5 Ezt a tényt főképpen a tulajdonában levő festmények provenienciája bizonyítja: a későbbiekben a Szépművészeti Múzeumba került képek egytől egyig saját szerzeményei voltak. Dr. Térey Gábor: *A Gróf Pálffy János által hagyományozott képgyűjtemény leíró lajstroma*. Budapest 1913, V. (A képek provenienciájának adatait Koderle Emil, Pálffy jószágkormányzója bocsátotta rendelkezésre). Az Iparművészeti Múzeumban őrzött archív fotók azt tanúsítják, hogy a kialakított enteriőrökben fontos szerepet játszottak a festmények. A neves vöröskői gyűjteményből tudomásunk szerint a pozsonyi palotába nem jutottak tárgyak, a műkincsek a XIX. század első felében részben Királyfára és Bajmócra kerültek, és a század végére alig maradt meg belőlük valami. Lásd Entz, *op. cit.*, 50.

6 Radisics Jenő: „Gróf Pálffy János műkincsei”, *Magyar Iparművészet*, XIII. évf. (1910), 104.

7 Lásd I. FÜGGELÉK.

8 Iparművészeti Múzeum, Adattár, Kéziratleltár (a továbbiakban: KLT), 3240–3264.

9 A pozsonyi palotában lévő festményekről: *Néhai nagyméltóságú erdői gróf Pálffy János valóságos belső titkos tanácsos, cs. és kir. kamarás, Pozsony vármegye örökös főispánja, Bajmóc örökös ura és a főrendiház örökös jogú tagja Pozsonyi palotájában található festmények, miniatúrák és grafikai lapok jegyzéke a vonatkozó leltári és becselési adatokkal*. Budapest 1909.

10 A palota egyik első emeleti részét Pálffy a pozsonyi Orvos- és Természettudományi Egyesület számára bocsátotta rendelkezésre. Lásd Ortvy, *op. cit.*, 297.

11 *Néhai nagyméltóságú erdői gróf Pálffy János...*, 113–114. sz.

12 A következőkben a zárójelben szereplő leltárszámok Radisics 1908-ban fölvetett műtárgy-jegyzékének (lásd fent: 8. jegyzet) leltárszámai.

13 *Silber, Mobiliar, Bronzen etc. aus dem Nachlass János Graf Pálffy*. II. kötet, Bécs 1924 (a továbbiakban: *Nachlass Pálffy*), 16., 75. sz. és kép.

14 *X. Auktion des Ostslowakischen Museums. Collection du Comte Pálffy II.*, Prága 1924. dec. 1. és dec. 2. aukciók (a továbbiakban: *X. Aukció*), 197. sz. és kép, VI–II. tábla.

15 *Catalogue des objets d'art – M. le Baron Achille Seillière* (a továbbiakban: *Cat. Seillière*), Galerie Georges Petit, Párizs 1890, 453. sz.

16 *Cat. Seillière*, 559–560. sz.

17 Aukcióra került a két kandallóhoz való szobrocska (*op. cit.*, Bécs 1924., 16., 73. sz.) és a kelengyeláda (*coffre de mariée*) is (*op. cit.*, Prága 1924., 243. sz. és kép, X. tábla).

18 A közelmúltban különböző gyűjteményekből ehhez a kelengyeládához hasonló pár került elő, ám az asztal, az egykori Seillière-gyűjteményben levővel egyezően egyenes lábú. Végülis mindkét darab egy helyre került: jelenleg Barbara Piazecka-Johnson amerikai gyűjteményében. Történetéről lásd Vincent Noce: „Mais où les trouvent-ils?”, *Biennale des Antiquaires 1996. Beaux Arts* (1996. szept. 18–20.), fasc. no 2., no. 148.; Xavier Narbaitis: „Biennale des Antiquaires, le regard d'un amateur”, *L'Oeil* (1996. szept.–okt.), no. 482., 54. Az analógiákat lásd Alexandre Pradère: *Les ébénistes français*. Párizs 1989., 104. 1960-ban egy angol lord tulajdonában voltak a Pálffyéhoz hasonló darabok. Albert Gilou: „Un vrai collectionneur ne devrait avoir que quinze objets”, *Connaissance des Arts* (1960. okt.), 67.

19 *VIII. Auktion des Ostslowakischen Museums. Kunstsammlungen des Grafen János Pálffy. Aus Schlössern Králova (Königshaiden), Pezinok (Böding) und dem Palais in Bratislava (Pressburg)*. 1924. június 30. aukció, Pöstyén (Bad Pstyan) /a továbbiakban: *VIII. Aukció I*, 64., 327–328. sz.

20 E. Williamson: *Les meubles d'art du Mobilier National*. Párizs é.n., I., 16. t.; Pierre Verlet: *Les ébénistes du XVIIIe siècle français*. Párizs 1963, 30., 3. és 4. kép. Analógiákat felsorolja: Pradère, *op. cit.*, 105–106.

21 Menyhárt György: „A bútor fejlődése a XVII. és XVIII. században”, *Művészeti Ipar*, IX. évf. (1894), 23. Néhány a számtalan analógia közül: Williamson, *op. cit.*, I. kötet, 22. t.; Pierre Kjellberg: *Le Mobilier français du moyen âge à Louis XV*. Párizs 1978, 72. és 78. kép.

- 22 Előképe: *Nouveaux Deisseries de Meubles et ouvrages de Bronze et de Marqueterie. Inventés et gravés par André Charles Boulle. Közli Pradère. op. cit., belső címlap.*
- 23 Pierre Grand: „Le Mobilier Boulle et les ateliers de l'époque. L'Estampille.” *L'Objet d'Art* (1993. febr.), No. 266., 48–70.
- 24 IM Adattár, NLT 1089
- 25 Veretekhez hasonló darabokat lásd Pierre Verlet: *Les bronzes dorés français du XVIIIe siècle.* Párizs 1987, 365. és 374–377.
- 26 *Néhaj nagyméltóságú erdői gróf Pálffy János...*, 81., 807. sz.
- 27 Analógiákat lásd Hans Ottomeyer – Peter Pröschel: *Vergoldete Bronzen.* München 1986., I., 252., 4.6.24. – 4.6.26. képek.; Verlet, *op. cit.* (1987), 41., 32. kép.
- 28 X. Aukció, Prága 1924., 180. sz. és kép, V. tábla.
- 29 *Néhaj nagyméltóságú erdői gróf Pálffy János...*, 80., 802. sz.
- 30 Ottomeyer – Pröschel, *op. cit.*, I. kötet, 194., 3.12.2. sz.; Verlet, *op. cit.* (1987), 110., 131. kép.
- 31 A család francia kapcsolatairól csak annyit, hogy Pálffy (VIII.) János borsodi főispán, altábornagy testvére, Mária Leopoldina Kinsky hercegné, Párizsban élt és halt meg, menyje pedig a már említett De Lygne hercegnő volt.
- 32 Kőszeghy Elemér: *Ingó műemlékek jegyzéke.* Pozsony-kötet, Iparművészeti Múzeum, Adattár, ltsz. nélkül.
- 33 X. Aukció, Prága 1924., 248. sz. és kép, V. tábla
- 34 Verlet, *op. cit.* (1963), 33., 3., 4., 5. kép. A keszthelyi Festetics kastélyban lévő példányt jelenleg az Iparművészeti Múzeum őrzi (ltsz. 54.3073), leírását lásd *Barokk és rokokó. Az európai iparművészet stíluskorszakai.* Kiáll. kat., Iparművészeti Múzeum, Budapest 1990. Szerk.: Bardoly István. Vadász Erzsébet tárgyleírása: 125., 6.1. sz.; Analógiákat közöl Pradère, *op. cit.*, 103.
- 35 A XVIII. századi chinoiserie-hez hozzátartozott, hogy az európai porcelán felfedezése előtt, főként francia mesterek, a nagyra értékelt keleti porcelánokat aranyozott bronz foglalatokkal látták el.
- 36 VIII. Aukció, Pöstyén 1924., 63., 321. sz.
- 37 X. Aukció, Prága 1924., 250. sz. és kép, X. tábla.
- 38 X. Aukció, Prága 1924., 201. sz. és kép VIII. tábla. Analógiáját lásd Stéphane Faniel (szerk.): *Le 18e siècle français.* Párizs 1956, 212.
- 39 X. Aukció, 1924. Prága, 245. sz. és kép X. tábla.
- 40 *Nachlass Pálffy*, 1924. Bécs, 18. 92. sz.
- 41 *Nachlass Pálffy*, 1924. Bécs, 17. 85. sz. és kép.
- 42 *Nachlass Pálffy*, 1924. Bécs, 19. 100. sz.
- 43 VIII. Aukció, 1924. Pöstyén, 64. p. 324. sz. Analógiák: Williamson, *op. cit.*, I. kötet, 21. tábla.; Pierre Grand, *op. cit.*, 58., 14. kép.
- 44 *Nachlass Pálffy*, 1924. Bécs, 19. 105. sz. és kép.
- 45 Williamson, *op. cit.*, II. kötet, 48. tábla. Árverésen: *Catalogue of 18th Century French Furniture, Clocks and Works of Art. Part I. From the Collection of the Late Rene Fribourg.* London, Sotheby and Co. 1963, 67. 176. kép.; Ottomeyer – Pröschel, *op. cit.*, I. kötet, 179., 3.7.4.–3.7.5. kép.; Verlet, *op. cit.* (1987), 279., 308–310. kép.; *Un ameublement à la mode en 1802. Le Mobilier du General Moreau.* Kiáll. kat., Musée National du château de Fontainebleau, 1992. június 16 – szept. 14. Szerk.: Jean-Pierre Samoyault – Colombe Samoyault-Verlet., 42., 33. sz.
- 46 X. Aukció, Prága 1924., 179. sz. és kép, V. tábla.
- 47 Pierre Kjellberg: *Le meuble français et européen du moyen âge à nos jours.* Párizs 1991, 478., 576. kép.
- 48 Radisics Jenő: „Gróf Pálffy János műkincsei”. *Magyar Iparművészet* (1910), 116., 115. kép és 126.
- 49 Közeli variációját lásd *Galerie Koller, Jubileumsauktion.* Zürich 1996. szept. 18–20., 137., 622. sz.
- 50 Radisics, *op. cit.*, 126.; Radisics Jenő: „Pálffy János gróf művészeti hagyatéka”, *A Ház* (1910), 143.
- 51 Radisics Jenő: *Magyar Műkincsek.* Budapest 1896, I., 17. műmelléklet. XVII. századi békateknővel borított, sárgarézzel, ónnal és színes fákkal berakott díszszekrény.
- 52 *Nachlass Pálffy*, Bécs 1924, 35., 201. sz. és kép.
- 53 Analógiák: Francis J. B. Watson: *Meuble Louis XVI.* Párizs 1963, 50. kép.; Verlet, *op. cit.* (1987), 198., 226. kép.; Pradère, *op. cit.*, 290., 321. és 322. kép.
- 54 *Nachlass Pálffy*, 1924, Bécs 17. 79. sz. és kép.
- 55 *Nachlass Pálffy*, 1924. Bécs, 16. 78. sz.
- 56 Az első bécsi aukción, 1921-ben, a bécsi palota kincseit árverezték el.
- 57 A Wallace gyűjteményről lásd Émile Molinier: *La collection Wallace.* Párizs é.n.; *Meubles d'art des Epoques Louis XIV, Louis XV, Louis XVI et Premier Empire des Collections Richard Wallace à Londres.* Párizs é.n.; A. L. Baldry: *The Wallace Collection at Hertford House.* London 1904.; *The Wallace Collection Triennial Report 1992–1995.* London 1995.
- 58 „Meghagyom azért is utódaimnak, hogy a korszakok szerint rendezett és leltározott s a képzőművészetet egészben felölelő ezen műtárgyakat, műfestményeket, ötvösműveket, metszeteket és sok más egyéb értékes gyűjteményeket múzeumszerű megtekintés végett, jelenlegi elhelyezésük megtartásával az ahhoz értéknek a képzőművészetek iránt ér-

deklődőknek s egyáltalán a művelt nagyközön-
ségnek megtekinthetővé s hozzáférhetővé te-
gyék: szívrükre kötöm azonban, hogy különös
gondot fordítsanak arra, miszerint ennek a be-
cses műkincseknek egyike vagy másika el ne
kallódjék, meg ne rongálódjék, vagy el ne
pusztitassék." Idézi Jedlicska Pál: *Eredeti rész-
letek gróf Pálffy-család okmánytárához
1401-1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai.*

Budapest 1910, 643. A végrendelet elemzését
és részleges közlését lásd Králik Lajos: *Hit-
bizományi jogunkról. Pálffy János végrende-
lete.* Budapest 1909.

59 A Pálffy-gyűjtemény vázlatos törté-
netét lásd Horváth Hilda: „Vázlat egy műgyűj-
temény sorsáról”, *Ars Decorativa*, 13 (1993),
221-230.

I. FÜGGELÉK A POZSONYI PÁLFFY-PALOTA TERMEIRŐL KÉSZÜLT FÉNYKÉPEK

A Weinwurm Antal által készített fényképek

(Iparművészeti Múzeum, Adattár. Rövidítések:
NLT - negatív ltsz.; FLT - fotó ltsz.; DLT - dia ltsz.):

- NLT 1089, Angol bútorok, XVIII. sz.
NLT 1707, Fedeles kupa, XVI. sz. Augsburg Ezüstnemű III. láda, 28.
FLT 5.732, Berakott szekrény, francia, XVIII. sz.; óra gyertyatartókkal, francia, XIX. sz. eleje.
FLT 5.733, Álló óra.
FLT 5.761, Fiókos szekrény, francia, XVIII. sz. vége, XVI. Lajos; óra gyertyatartókkal, XIX. sz. eleje.
FLT 11.798 = FLT 23.872, Óra és gyertyatartók, XVIII. sz. (DLT 205).
FLT 25.918, Ebédlő.
FLT 25.919, Ebédlő (DLT 207).
FLT 25.920, Könyvtárterem (DLT 203).
FLT 25.921, Könyvtárterem (DLT 202).
FLT 25.922, XVI. Fogadószoba (Nagy szalon).
FLT 25.923, XVI. Fogadószoba (Nagy szalon).
FLT 25.924, XVI. Fogadószoba (Nagy szalon), részlet.
FLT 25.925, XVII. Fogadószoba (Kis szalon).
FLT 25.926, XVII. Fogadószoba (Kis szalon).
FLT 25.927, XVIII. Írószoba.
FLT 25.928, XVIII. Írószoba.
FLT 25.929, XIX. Hálószoba.
FLT 25.930, Álló óra.
FLT 25.931, Fiókos szekrény.
FLT 25.932, Berakott íróasztal, német, XVII. sz. vége.
FLT 25.581, Serlegek: zománcozott serleg, XVII. sz.; Aranyozott ezüst serleg, XVIII. sz. Augsburg; zománcozott serleg, XVII. sz.
DLT 208, Borsos József: Gr. Pálffy János képmása (1854).

Publikált enteriőr- és tárgyfelvételek

(A publikációk oldalszámai szerint):

- A Ház, III. évf. (1910),
143: Berakott szekrény jelenetekkel, XVII. sz., Pozsonyi palota.
155: Andrea del Sarto: *Pieta*, Pozsonyi palota.

Magyar Iparművészet XIII. évf. (1910):

- 114., 113. kép: Kisebbik fogadószoba = FLT 25.925 XVII. Fogadószoba (Kisszalon).
116., 115. kép: Berakott íróasztal, francia, XIV. Lajos, Pozsonyi palota = FLT 25.924, XVI. Fogadószoba, részlet.
118., 117. kép: Ebédlő = FLT 25919 Ebédlő.
120., 119. kép: Óra és gyertyatartók, aranyozott bronz, francia, XVIII. sz. vége = FLT 11.798 = FLT 23.872, Óra és gyertyatartók, XVIII. sz.
121., 121. kép: Fiókos szekrény, mahagóni, aranyozott bronzveretekkel, francia, XVIII. sz.

vége = FLT 5.761, Fiókos szekrény, francia, XVIII. sz. vége, XVI. Lajos, Óra gyertyatartókkal, XIX. sz. eleje.
 135., 129. kép: Fiókos szekrény Bouille-technikával díszítve, bronzokkal, francia, XIV. Lajos kora = FLT 5.732, Berakott szekrény, francia, XVIII. sz.; óra gyertyatartókkal, francia, XIX. sz. eleje.
 135., 130. kép: Íróasztal, Bouille-technikával díszítve, XIV. Lajos kora = FLT 25.932, Berakott íróasztal, német, XVII. sz. vége.
 136., 131. kép: Zománcos serleg, német, XVII. sz.
 136., 132. kép: Zománcos serleg, magyar, XVII. sz.
 137., 137. kép: Lábas óra bronz díszítésekkel, francia, XV. Lajos kora, Pozsonyi palota = FLT 5733 Óra, XIV. Lajos kora.

Voit Pál: *Régi magyar otthonok*. Budapest 1943.:

234: Könyvtárszoba a pozsonyi Pálffy-palotában.
 268: Teremsor a Pálffyak pozsonyi palotájában.
 271: Empire hálószoba a pozsonyi Pálffy-palotában.

Papp Katalin: Karl von Piloty: Néron sur les ruines de Rome, *Bulletin du Musée des Beaux Arts*, 1993/79, 62–68. 127–130.: képek.

44. kép: Ebédlő a pozsonyi palotában (reprodukció).

II. FÜGGELÉK A POZSONYI PÁLFFY PALOTA EBÉDLŐJÉNEK MŰTÁRGYLISTÁJA

Idézőjelben Radisics Jenő kéziratának (*Néhai id. Pálffy János gróf hagyatéka*; IM Adattár, Kéziratleltár 3242.) közlése. Alatta a tárgyra vonatkozó fényképek; Radisics Jenő nyomtatásban megjelent tanulmányainak hivatkozásai; vételi és árverési adatok.

Rövidítések:

Bécs 1924: *Silber, Mobiliar, Bronzen etc. aus dem Nachlass János Graf Pálffy*. II. kötet, Bécs 1924.

Pöstyén 1924: *Kunstsammlungen des Grafen János Pálffy. Aus den Schlössern Králova (Königshaiden), Pezinok (Bösing) und dem Palais in Bratislava (Pressburg)*. VIII. Auktion des Ostslowakischen Museums. Pöstyén (Piešť'an) 1924.

Prága 1924: *Collection du Comte Pálffy II. X. Auktion des Ostslowakischen Museums*. Prága 1924.

Radisics 1910: Radisics Jenő: „Pálffy János gróf művészeti hagyatéka”, *A Ház* (1910), 135–149.
 Radisics 1910 MI: Radisics Jenő: „Gróf Pálffy János műkincsei”, *Magyar Iparművészet*. XI-II. évf. (1910), 101–127.

1. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 1. M. 1.04, sz. 0.62, mély. 0.36. Szekrényke. Ébenfával és békateknővel burkolt és sárgarézből kivágott díszítésekkel berakott, cizellált bronz részletekkel. Négy apró lábön áll, négyoldalú hasáb mellső oldala ajtó. Ezen lugasszerű díszítmény hintázó alakokkal, szárnyas alakokkal és egyéb motívumokkal; két keskeny oldalán azonos díszítések: lombok, mókusok, hintázó alak és egyéb cífaságok. Felső lapján szárnyas hermák és a sarkokban egy-egy koronás monogram. Francia. Lajos Fülöp ideje. 800 K.”

2. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 2. M. 0.505. Szoborcso. Alabástrom gipsz, steárral itatott. Tábornok alakja vállán köpennyel, jobb kezében pálcá, mellén számos rendjel. Jelölve: *A. Barre F-it Paris 1845*. Francia. 1845. 80 K.”

3. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 3. M. 1.35, sz. 0.615, mély. 0.42. Console scabellon 2 db. Feketére pácolt fával burkolt, sárgarézrel s ón alapon kékre festett békateknővel berakott, öntött és cizellált bronz veretekkel. Négyzetű talpon áll, fölfelé szélesedő hasáb, mely fönt kidomborodik s rojtos szegélyű lambriquent példáz. ... Oldalt volutás akantusz levéllel díszített, fent pedig négyzetű párkányos lappal bír, ez alatt bronzból való akantusz levelek és virágok. Rajza Bouille-tól származik. Francia. XIX. század. Egyenként: 1800 K. Összesen: 3600 K.”

IM Adattár, FLT 25.918, 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép. Pöstyén 1924, 64., 327–328. sz. Árverés: Pöstyén 1924.

4. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 4. M. 0.68. Mell-szobor. Bronz, öntött munka. Antik férfi fejet ábrázol. Fején repkény koszorú, homlokán szalag. Esztergályozott márvány talpon. Modern. 500 K.”

IM Adattár FLT 25.918, 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

5. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 5. M. 1.39, sz. 0.705. Kályhaellenző 2 db. Hosszúkás négyszögű lap, alacsony faragott állványon, ez valamint a keret tikkfából való a felső sarkokon bronz borítással és legfelül áttört bronz fogantyúval bír. Előlapja üveg alatt rózsaszínű lak, rajta jadeből és színezett alaptárra erősített hegyi kristályból készült hosszú farkú tarajos madár, mely féllábon áll. Előtte illetve mögötte bambusz és felhők. Hátlapján fekete lakk alapon arany és ezüst lakk virágok és gyümölcsök. Kfnai. Egyenként: 1000 K. Összesen: 2000 K.”

IM Adattár, FLT 25918, 25919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

6. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 6. Tok h. 0.615. Ellenzőtekerecs. Lásd XVII. Fogadószoba leltári szám 10. [Leírását a hivatkozott helyről idézem – H. H.]: Fa, feketére fényezve, arany bronzal díszítve és sárga rézzel berakva. Cső, melynek belsejéből zöld moiré selyem függőnyszerű ellenző húzható ki. Francia. XIX. század. 100 K.”

IM Adattár, FLT 25.918, 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

7. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 7. és 8. M. 0.43. Forraló. Hozzá való három lábon álló borszesz lámpával. Vörösréz, ezüstözött. A forraló kiöntővel, gombos fedővel és szalmával átfont mozgó füllel. A lámpa hárombélű. Angol. XIX. század eleje. 50 K.”

IM Adattár, FLT 25.918, 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

8. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 9. Egy-egy szárny m. 0.72, sz. 0.58. Szikrafogó. Fa, faragott, aranyozott és üveg. Könyv módjára nyíló csuklókkal összekötött két négyszögű keret, melynek felső vége hajlott és egyszer megtörtött. A keret XVIII. századi. Újra aranyozott. Részben XVIII. század. 50 K.”

IM Adattár, FLT 25.918, 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

9. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 10. M. 0.38 és 0.41, talp sz. 0.43, mély. 0.21. Szobrocška 2 db. Kandallóhoz való. Barna és arany bronz. Öntött. Nílus és Tiberis. Hanyatt fekvő férfi alakok, melyek jobb illetőleg bal kezükben bőségszarut tartanak. Mivoltukat egy egyiptomi Sphinx illetőleg farkas két apró gyermekkel jelzi. Talpa hosszúkás négyszögű négy lapos gombon áll, ez aranyozott. Francia. XIX. század eleje. Egyenként: 300 K. Összesen: 600 K.”

IM Adattár, FLT 25918, 25919.; *Catalogue des objets d'art M. le Baron Achille Seillière*, Galerie Georges Petit, Párizs 1890, 453. sz.; Radisics 1910, MI 118., 117. kép.; Bécs 1924, 16., 73. sz.

Esetleg vétel: Párizs, Seillière-árverés, 1890. Árverés: Bécs 1924.

10. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 12. Tűzbak 2 db. A kandallóban. Öntött vas. 5 K.”

IM Adattár FLT 25.918, 25.919.; Radisics 1910, MI 118., 117. kép.

11. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 13. M. 0.805, sz. 1.14, mély. 0.65. Íróasztal. Békateknővel borított, sárgarézből kivágott bronz díszítményekkel berakott. Nyolc csúcsos rézgombon áll. Négy-négy voluta alakú X formájú kötéssel összekapcsolt, tehát összesen nyolc lábon nyugszik a test, ennek sarkain a lábak folytatása hajlott pilaszterfélleket alkot. Összesen hét fiókkal bír. Hat egyszínben kissé domború, a hetedik homorú. Ez alatt sekélyebb négyszögű tartály, melynek ajtaja csuklón lefelé fordul. A fiókokon lombdíszítés két pávával, a tartályon a hfr istenasszonya az oldalakon madarak, majmok, napernyőt tartó vademberek és hintázó alak, felső lapján pedig Bérain ízlésében komponált lombok egyéb cífraságok és gyümölcsös kosarak között emberi, állati alakok és közepen baldachin alatt nő alak madárral. Francia. XIV. Lajos kora. 5000 K.”

IM Adattár, FLT 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

12. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 15. M. 0.405. Díszedény 2 db. Porcellán, celadon máz craquelé, aranyozott bronzba foglalva. Tojásdad talpán négy rozetta és babérkoszorú. Az edény lapított körte alakú két domború oroslánfejfel. Ezekben mozgó babér fűzér fül gyanánt. Szája díszített bronz gyűrűbe foglalt. Az edény kfnai, foglalvánja modern francia. Egyenként: 300 K. Összesen: 600 K.”

IM Adattár, FLT 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

13. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 16. M. 0.95. Karos gyertyatartó. Teste porcellán, türkiz kék flambé mázzal. Arany bronz foglalással. Négy szögű, a sarkokon akantusz levelekkel díszített talpa oroslán karmokon áll. Teste négyoldalú, a keskeny oldalakon oroslánfejek, a melyeket láncok kötnek össze egymással. Száján négyszögű bronzlemez, ennek sarkaiból kiinduló négy leveles ág lapos gombot tart, melynek közepéből egy körülötte pedig négy leveles ág indul ki, végükön a gyertya számára való hüvely. Az edény kfnai, foglalvánja francia modern. 1500 K.”

IM Adattár, FLT 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

14. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 17, 18, 19, 20. Az asztal méretei: M. 0.785, sz. 0.69, mély. 0.51. A láda M. 0.35, sz. 0.57, mély. 0.375. Asztalka 2 db. Ébenfával és békateknővel borított, sárgarézből kivágott díszítményekkel berakott, öntött és csizfált bronzokkal. Falhoz való. Hosszúkás négyszögű. Hátral tömör lap,

elől két hajlott láb, mely fölül épp úgy mint a hátlap női fejbe végződő volutás akantusz levéllel díszített. Elöl kissé kiálló fiók. A hátlapot a lábakkal kötés foglalja össze, melynek közepében búzakalászos korong látható. Az asztal lapján megfelelő bronz sarokban négyszögű, kissé domború fedelű ládika áll, oldalain és tetején mozgó füllel. A fedőn ezenkívül két pánt, a sarkokon foglaltványok. A ládán ezen felül maszkok, oroszlánfejek és egy nőfej. A berakás stilizált lombokat ábrázol. Francia. XIX. század. Egyenként: 1500 K. Összesen: 3000 K."

IM Adattár, FLT 25.918.; Prága 1924, 243. sz. és kép, X. tábla. Árverés: Prága 1924.

15. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 21. M. 1.215, sz. 2.05, mély. 0.67. Pamlag. Állványa faragott fa. Egykor aranyozott, most sötét barna festékekkel mázolt. Hat lábon áll. Alsó keretén domború lombok, úgyszintén kartámláin. Ülése és magas négyszögű háta párnázott és zöld selyem damaszttal bevont. Német. XVIII. század. 800 K.

IM Adattár, FLT 25.918."

16. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 22. M. 1.015, ülés sz. 0.54, mély. 0.40. Szék 4 db. Mahagóni faragott. Négy hajlott lábon áll, melyek közül a két első golyót fogó madár karomba végződik. Ülése négyszögű, háta ugyanolyan, a közepén ívesre áttört pánttal. Ülésen zöld selyem damaszt. Angol. XVIII. század. Egyenként: 200 K. Összesen: 800 K."

IM Adattár, NLT 1.089, FLT 25.918.

17. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 23. M. 1.19, sz. 1.03, mély. 0.63. Felső rész méretei: M. 0.245, sz. 0.99, mély. 0.20. Íróasztal. Ébenfával és békateknővel burkolt, sárgaréz és vésett ón berakásokkal. Hat, korinthusi oszlopfejű és faragott gombokon álló henger alakú lábbal bír, melyeket lécek kötnek egymással. Az elől lévő két középső láb kifelé fordul. Teste hosszúkás négyszögű hasáb, melynek felső részutas lapja csuklókon lefelé fordul. Nyitva, a nézővel szemben, három fiók. Az előttük elterülő lap közepén csuklóban felfelé nyíló fedelet alkot, mely mélyebben fekvő három fiókos tartályt takar. Az íróasztal testén szintén faragott lábakon hosszúkás négyszögű hasáb alakú levehető felsőrész, benne nyolc fiók és középén ajtó. A díszítmény stilizált lombok, maszkok és madarak. Német vagy németalföldi. XVII–XVIII. sz. 8000 K."

IM Adattár FLT 25.918, 25.932.; Radisics 1910 MI, 135., 130. kép. Pöstyén 1924, 64., 326. sz. Árverés: Pöstyén 1924.

18. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 24. M. 0.215. Gyertyatartó 2 db. Üveg köszörült. Hat oldalú. Szárán tagolt ugyancsak hatoldalú gombok. Végén leveles csésze, ennek közepében ezüstből trébelt leveles hüvely. Fekete fatálcán áll. XVIII. század. Egyenként: 25 K. Összesen: 50 K."

IM Adattár FLT 25.918, 25.932.; Radisics 1910 MI, 135., 130. kép.

19. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 25. M. 0.175. Díszedény. Porcellán, celadon mázzal. Dinnye alakú, lapos gerezdekkel, száján két oldalt gyík formájára készült fül. Kínai. 25 K."

IM Adattár FLT 25.918, 25.932.; Radisics 1910 MI, 135., 130. kép.

20. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 26. M. 0.435. Díszedény. Porcellán, celadon máz, cizellált díszítésekkel. Gerezdek és krizantém virágok. Tójasdad teste nyakba átmegy. Faragott fa talpon áll. Kínai. 250 K."

21. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 27. Karosszék 5 db. Fából faragott és aranyozott. Hajlott lábakon áll. Hajlott körvonalú két kartámlával. Borítása fehér alapú nyírott selyembársony. Az ülés párnái hiányzanak. Francia. XV. Lajos kora. Egyenként: 150 K. Összesen: 750 K."

IM Adattár FLT 25.918, 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

22. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 28. M. 1.285. Állvány – guéridon 2 db. Feketére pácolt fa, teknősbékával burkolt, sárgaréz és kékre festett teknősbéka alapon önnel berakott, öntött és aranyozott bronzal. Három voluta alakú lábton áll, ezek között egy-egy rojtos szegélyű lambriquen tablier nő fejfel. Szára, mely lent három kecskelábbal díszített baluszter alakú. Fönt három nő fej, bronz golyó és ezen kerek tálca szegélyén babér koszorúval. Francia. XVIII. század. Egyenként 1000 K. Összesen 2000 K."

IM Adattár FLT 25.918.; Prága 1924, 249. sz. és kép, V. tábla. Árverés: Prága 1924.

23. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 31. M. 0.78, h. 1.81, sz. 0.90. Íróasztal. Ébenfával burkolt sárgaréz vonalakkal berakott, öntött, cizellált és aranyozott bronzokkal. Hosszúkás négyszögű. Sarokra álló három élő lábainak végén oroszlán karom, felső részén pedig által kötött oroszlán bőr. Két rövid oldalán kartusban bronz dombormű azonos mitológiai jelenettel. Hossz oldalain három-három fiók két kisebb és közepén nagyobb, maszkal díszített kulcslyuk pajzs mozgó füllel. Felső lapja arany nyomású bőrrel borított. Francia. XIV. Lajos ízlése, XIX. század. 4000 K."

IM Adattár FLT 25.918, 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. ábra.

24. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 32 és 33. Karos gyertyatartó 2 db. Bronz, öntött és cizellált, aranyozott. Talpa kerek, karimáján domború szegély. Szára nyolc oldalú balüster, antik fejeket tartalmazó médaillonokkal. Fölötte tányéros hüvely, ebből két S-alakú kar nyúlik le, rajta, tányér fölött, a gyertya hüvelye. A két kar között lángvégű dupla gomb. A talpon címer bevésve. A karok újak. Francia. XVIII. század. Egyenként: 800 K. Összesen: 1600 K.”

IM Adattár FLT 25.918, 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép. Bécs 1924, 20., 106. sz. Árverés: Bécs 1924.

25. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 34. M. 0.35, sz. 0.50, mély. 0.325. Téntatartó. Ebenfa, öntött, cizellált aranybronzal. Hosszúakás négyszögű. Négy orozslánlábbon áll, melyek a sarokra boruló leveles maszkokba végződnek. Az oldalakon futó díszítmény. Felső homorú vályúval körülvevett lapján a ténta és porzóatartó, közöttük szoborcsoportozat: Halfarkú férfi és nő és egy kis amoret. Francia. XIX. század. 1200 K.”

IM Adattár FLT 25.918, 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

26. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 35. és 36. M. 0.895, tálcá átm. 0.26. Állvány (Guéridon). Mahagoni. Három hajlott lábbon áll. Szára hat oldalú felváltva homorúra kivájt balüster alakú, tetején négyszirmú rózsához hasonló lapos tálcával. Hozzája vörös posztó darab. Angol. XIX. század eleje. 180 K.”

IM Adattár NLT 1089 FLT 25.918, 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

27. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 37. M. 0.335. Karos gyertyatartó. Réz, ezüstözött. Kerek, karéjos talpa tagolt. Szára nyolc oldalú balüster, négy kartussal. Csúcsát képző hüvelyében hozzá nem való és későbbi három ág tányéros hüvellyel a végén. XVIII–XIX. század. 20 K.”

IM Adattár FLT 25.918, 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

28. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 38. M. 1.06, ülés mély. 0.70. Karosszék. Négy lába bronz hüvelyben karikákon mozog. Barna alapú nagy virágos, XVIII. századbeli francia selyemmel borított. Alul hosszú rojtok. 50 K.”

IM Adattár FLT 25.918, 25.919. Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

29. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 39 és 41. Párna 2 db. Négyszögű. Szegélyén mustrás szövet, középen vörös atlasz tamburált hízméssel. XIX. század. Egyenként: 5 K. Összesen: 10 K.”

IM Adattár FLT 25.918, 25.919 Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

30. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 40. M. 1.20, ülés mély. 0.61. Karosszék. Diófából faragott. Négy hajlott lábbon áll. Ülése és háta náddal befent. XV. Lajos ízlésében. Modern. 40 K.”

IM Adattár FLT 25.918, 25.919. Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

31. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 42. M. 0.75. h. 0.50, sz. 0.365. Asztalka. Mahagoni. Négy csavart oszlop alakú lábbon áll, ezek között kötés. Lapja négyszögű beugró sarkokkal. Angol. XIX. század. 25 K.”

IM Adattár FLT 25.918, 25.919. Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

32. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 43. M. 0.23. Ajtó ütköző. Tojásdad fekete kő talpon, aranyozott bronzból öntött szikla csoport, melynek közepéből hegyi kristály jecec meredezik ki. Francia. XIX. sz. 150 K.”

IM Adattár FLT 25.918.

33. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 44. M. 0.48. Ajtó ütköző. Sárgaré, öntött. Oroszlán karmot ábrázol, melynek végén füles szár van. Angol. XIX. sz. 15 K.”

34. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 45. H. 0.65. legn. sz. 0.385. Falikar 2 db. Paps alakú üveg tükör homortán beköszörült cifraságokkal. Alsó végén két bronz kar a gyertyák hüvelyével. XVIII. század. Egyenként 40 K. Összesen: 80 K.”

IM Adattár FLT 25.918.

35. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 62. Fali kar lámpás. Sárgarézből öntött. Két ágú, végükön az ágak végén áttört csésze az olajtartók számára. Üveg golyóval és cilinderrel. 50 K.”

36. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 64. H. 0.23, sz. 0.11. Tintatartó. Sárgaré, öntött. Oroszlánkarmon álló hosszúakás négyszögletű tálcá, rajta három fedeles üvegedény s a tollak számára fogas. XIX. század közepe. 10 K.”

IM Adattár FLT 25.918, 25.919; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

37. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 65. Az óra m. 0.92, a consol m. 0.37, sz. 0.46. mély 0.21. Óra hozzávaló consollal. Öntött és cizellált arany-bronz, békateknővel borított s sárgarézzel berakott. A console élein kosfejekkel díszített, lefelé csúcsosodik és egy maggal telt gombban végződik. Az óra négy volután áll. Elöl üveges ajtóval bír, mely lent palmettás nőfejjel díszített. Hátlapján belül díszítmények között táncoló bohóc. Lapja kerek rokokó ízlésű domború díszítményekkel ékes. A számok fehér zománc alapon feketék. Az óra tetején szárnyas genius alakja. Francia. XVIII. század. 1500 K.”

Pöstyén 1924, 57., 290. sz. Árverés: Pöstyén, 1924.

38. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 66. M. 1.07, h. 1.52, sz. 0.70. Tárló. Mahagóni. Négy hajlott felül faragott palmettával díszített lábón áll. A lábakat a keskeny oldalon kötés fűzi össze, e két kötés pedig hosszmenti kötés kapcsolja egymáshoz. Felső lapjához rézsutos fedélű beüvegezett szekrény erősítve. Angol. XIX. század. 300 K.”

IM Adattár FLT 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

39. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 67. M. 0.90, a nagyobbik tálcá átm. 0.86–0.575. Etageré. Mahagóni. Egy kisebb alatta egy nagyobb tojásdad tálcá, melyet négy hajlott karcsú lábakra végződő kar köt össze egymással. A lábak között X-alakú kötés. Angol. XIX. század. 70 K.”

IM Adattár FLT 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

40. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 68 és 69. M. 0.15, átm. 0.25–0.155. Virágtartó 2 db. Lásd XVI. fogadószoba 103. lelt. sz., de foglalvány nélkül. Leírását a hivatkozott helyről idézem H. H.: Üveg, homorúra köszörült díszítőmennyekkel. Tojásdad, oldalt két füllel. XIX. század közepe. Egyenként 10 K. Összesen: 20 K.”

41. „Pozsonyi palota: I. em. XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 70 és 71. M. 0.28. Palack. Üveg, aranyozott ezüstbe foglalva. Négy oldalú. Elöl címer bevésve *F R* jellel. Repedt és nyaka törött. Az üveg XVIII. századi. 25 K.”

IM Adattár FLT 25.918, 25.919.; Radisics 1910 MI, 118., 117. kép.

42. „Pozsonyi palota: I. em., XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 72. M. 0.85. Szék – 2 db. Mahagóni. Lába négyoldalú, háta kerek, három pálcával. Ülése fekete lószőr szövettel borított. Angol. XIX. század. Egyenként: 10 K. Összesen: 20 K.”

43. „Pozsonyi palota: I. em., XIII. Ebédlő. Ált. lelt. 25–33. lap. Ltsz: 73. M. 0.48. Díszedény. Porcellán, celadon máz, cizellált díszítőmennyekkel: virágok. Urna alakú. Csésze alakú fedővel, rajta gomb. Az edény szája beköszörült, fedele javított, gombja nem tartozik hozzá. Régi kínai. 500 K.”

IM Adattár, FLT 25.918.

HILDA HORVÁTH: DER PREBBURGER PALAST DES GRAFEN JÁNOS PÁLFFY (1829–1908)

Die Pálffys gehörten seit dem ausgehenden 16. Jahrhundert zu den bedeutendsten ungarischen Aristokraten. Graf János Pálffy (1829–1908) erwarb eine große Kunstsammlung, die er unter seinen vier Palästen (Paris; Wien; Budapest; Preßburg, d.h. Pozsony, Bratislava) und drei Schlössern verteilt hat. Die Schlösser Bajmóc (Weinitz, Bojnice, heute: Slowakei), Bazin (Bösing, Pezinok, heute: Slowakei) und Királyfa (Königshaiden, Králova, heute: Slowakei) wurden überwiegend mit mittelalterlichen, spätmittelalterlichen und „altdeutschen“ Stücken eingerichtet, während die kostbare Pálffysche Familienerbsammlung sich in der Burg Vöröskő (Rotenstein, Červený Kameň, heute: Slowakei) befand. Geerbte Familienstücke kommen folgenderweise im Pressburger Palast nur ausnahmsweise vor.

Etwa 150 seiner Bilder gelangten nach Pálffys Tod, seiner letzten Wunsch nach, in das Museum der Schönen Künste zu Budapest. Die restlichen Stücke der Sammlung wurden in den 1920er Jahren versteigert und ihr Verbleib ist größtenteils bis heute unbekannt. (Für eine Geschichte der Sammlung vgl. den Aufsatz der Autorin, „Vázlat egy műgyűjtemény sorsáról“, *Ars Decorativa* 13 [1993], 221–228, mit englischer Zusammenfassung [„An Outline of the Fate of a Collection“].)

Im Budapester Museum für Angewandte Kunst werden eine Serie von archivalischen Fotos (von Antal Weinwurm) und ein vollständiges Verzeichnis der Möbel und anderer Kunstobjekte der Pálffyschen Sammlung aufbewahrt. Das Verzeichnis wurde nach dem Tod des Grafen vom damaligen Direktor der Museums, Jenő Radisics, als Begutachter des Vermächtnisses gefertigt. Das Verzeichnis der im Preßburger Palast befindlichen Bilder, graphischen Blätter und Miniaturen wurde kurz nach dem Tod Pálffys 1909 publiziert.

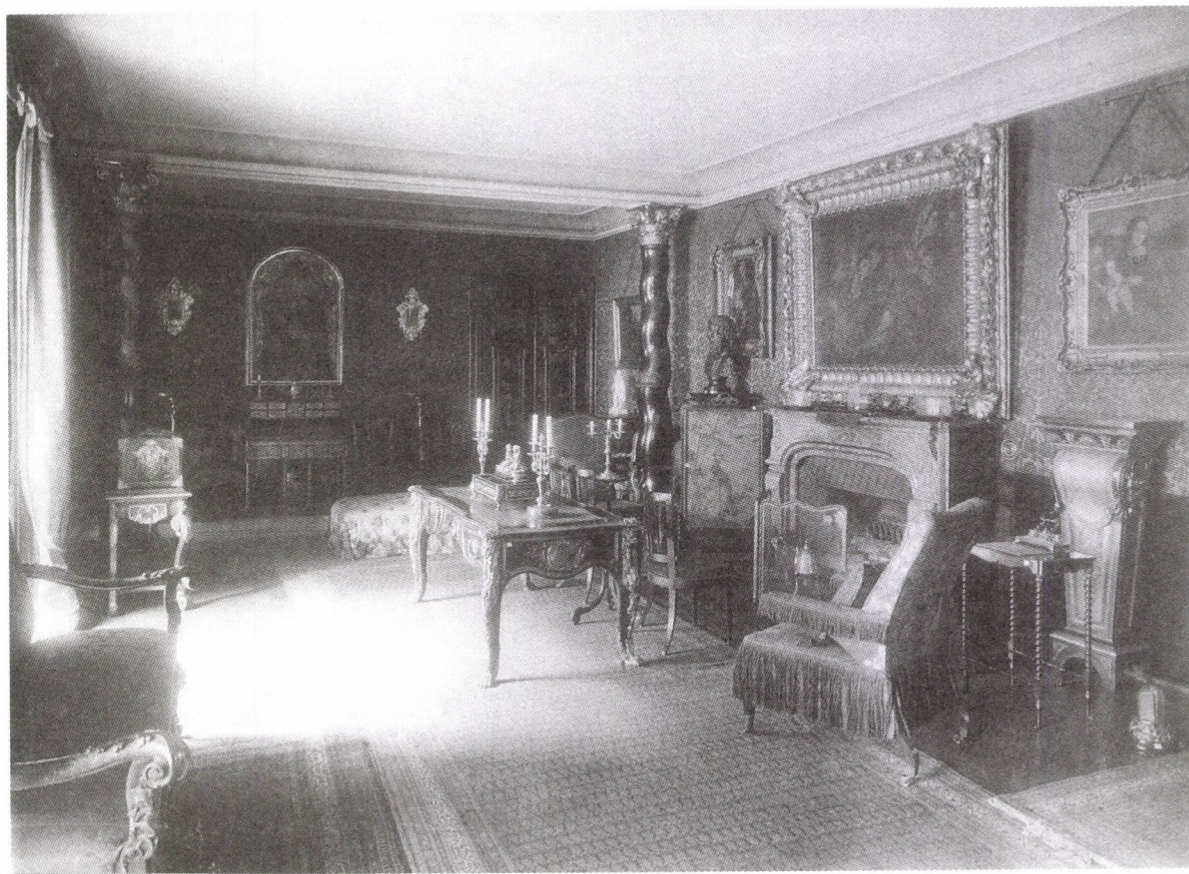
Im vorliegenden Aufsatz versucht die Autorin, aufgrund vorhandener Quellen die ehemaligen Interieurs des Preßburger Palastes zu rekonstruieren. Dem Aufsatz ist als Anhang I. das Verzeichnis aller publizierten und bisher unpublizierten Fotoaufnahmen der Innenräume beigelegt, als Anhang II. wird das von Radisics gefertigte Verzeichnis jener Objekte abgedruckt, die sich ehemals in dem einen Raum befanden.

Der Pálffysche Familienpalast zu Preßburg, als dessen Hauptfassade ursprünglich die heutigen Nálepškova ulica 19–21 dienten, hat einen gotischen Bauern und wurde in den 18. und 19. Jahrhundert mehrmals umgebaut. An der Stelle der früheren hinteren Baufügel ließ János Pálffy 1885 einen völlig neuen neobarocken Palast erbauen, und zwar nach den Plänen von Viktor Rumpelmayer (Hviezdoslavovo námestie 18., heute Gebäude der Slowakischen

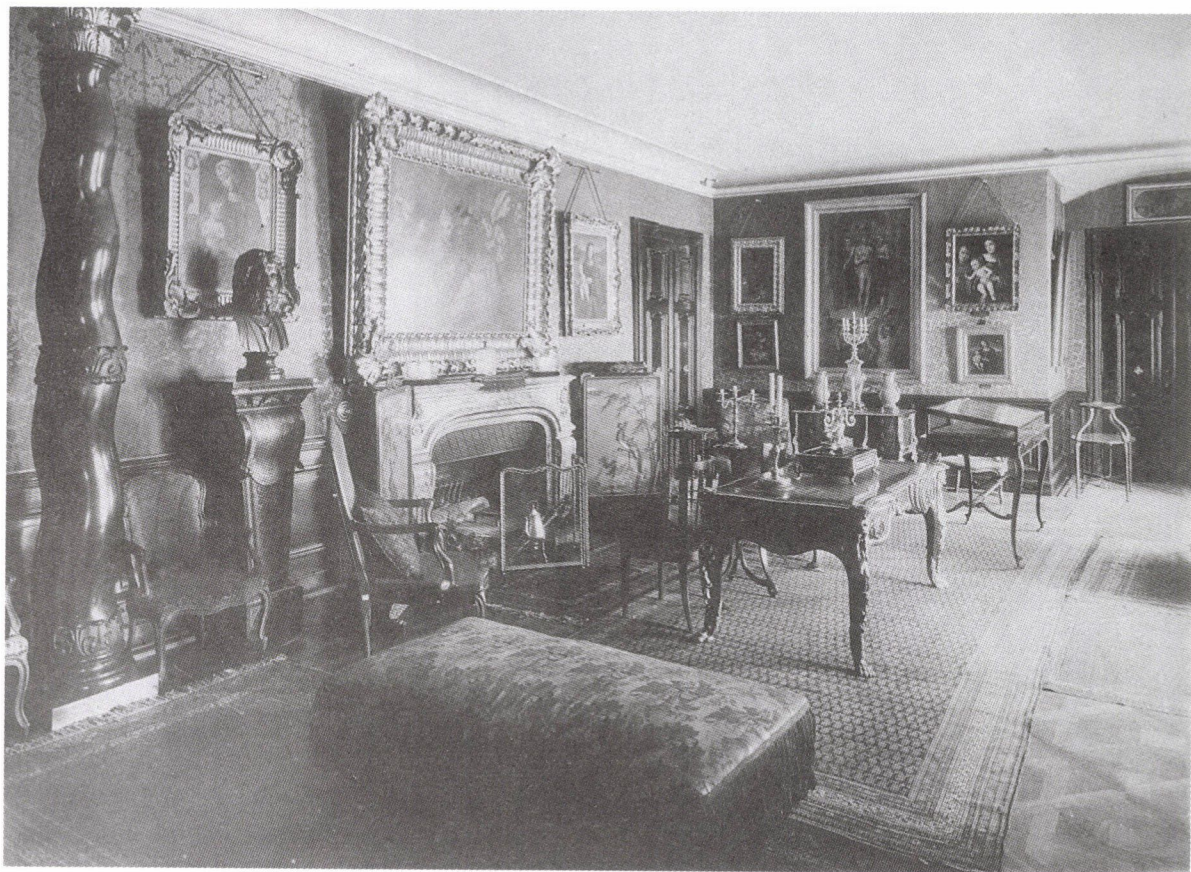
Akademie der Bildenden Künste; zur Baugeschichte vgl. Zelmira Grajciarova – Juraj Havlicek, *Pálffyho Palác*. Bratislava 1989.)

János Pálffy verweilte oft im Ausland, überwiegend in Paris, London und in Italien. Zwischen seinen Auslandsaufenthalten verbrachte er seine Zeit in seinen verschiedenen Palästen und Schlössern, unter welchen sein Preßburger Palast dem Privatleben vorbehalten gewesen zu sein scheint. Im ersten Stock wurde nämlich nur eine Reihe von Räumen für seinen eigenen Gebrauch eingerichtet: ein Speisesaal, eine Bibliothek, ein längiges "Eintrittszimmer", ein kleinerer und ein größerer Empfangsraum („Salon“), ein Schreibzimmer, ein Schlafzimmer, und eine Garderobe. Alle diese Räume waren mit den Möbeln und den Kunststücken der Sammlung eingerichtet. Im Palast gab es noch ein Porzellankabinett und eine Schatzkammer („Silberkammer“), die die hier nicht eingegangen werden kann.

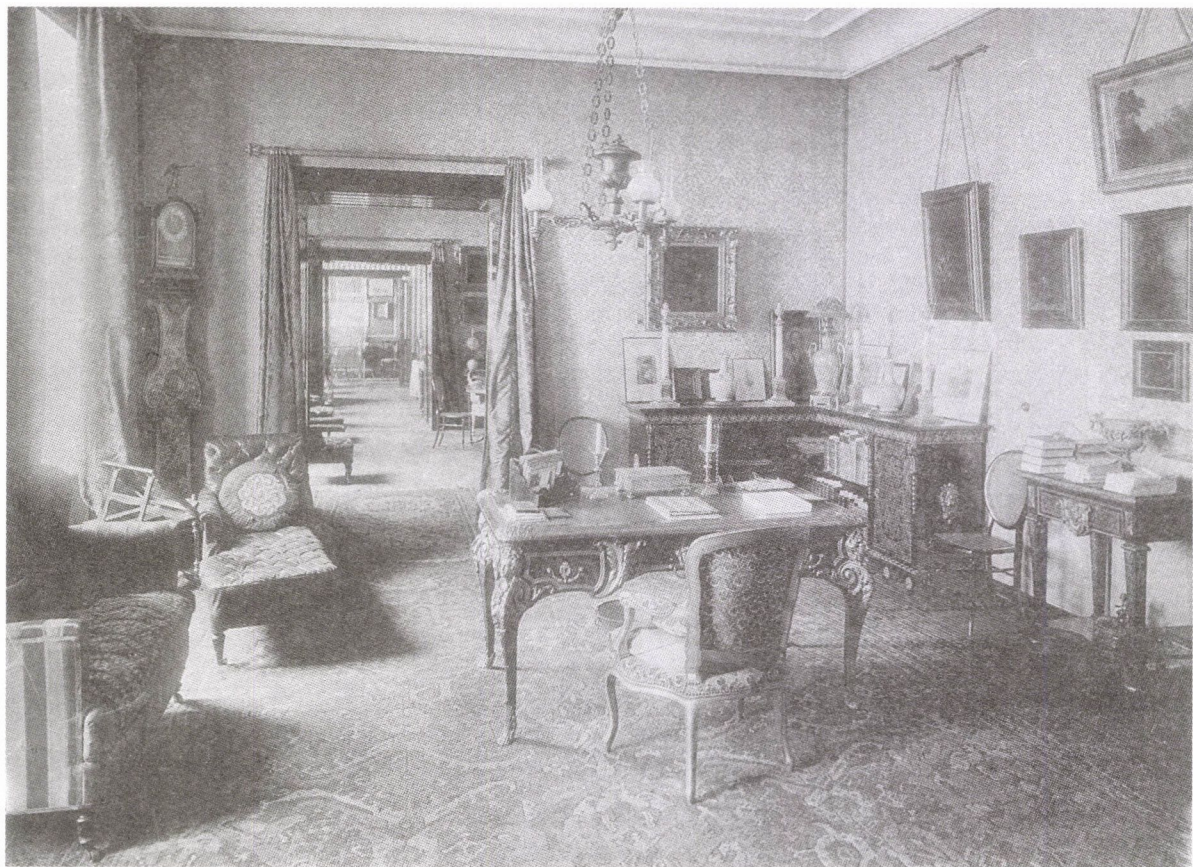
In der Vorhalle am Erdgeschoß waren Bronzskulpturen aufgestellt, im Treppenhaus hingen Bilder von niederländischen und italienischen Malern, z.B. von Jan van Goyen, Tiziano, Boltraffio. Die Wände des Speisesaals wurden mit italienischen, die des sog. Schreibzimmers mit niederländischen Bildern geziert. Die acht Wohnräume waren vorwiegend mit französischen Boule-Möbeln in den Stilen *Louis XIVème* bis *Louis XVIème* eingerichtet, im Schlafzimmers herrschte der Stil *empire*. Die Möbel waren teils Originalmöbel, teils nachgemachte Stücke aus dem 19. Jahrhundert. Der Schreibtisch im Schreibzimmer war z.B. höchstwahrscheinlich ein echter *Louis XIVème*; das Prachtstück der Garderobe war ein Schrank aus Mahagoni, mit vergoldeten Bronzauflagen, der angeblich aus dem Schloß Saint-Cloud stammte und ehemals im Besitz von Marie Antoinette war. Vermischt mit den pompösen französischen Möbel waren in den Räumen auch "praktische" englische Stücke wie Regale, Stühle und Armsessel aus dem 18. Jahrhundert zu finden. Zur Ausstattung gehörten noch viele Kleinobjekte.

79. A pozsonyi Pálffy-palota ebédlője, Weinwurm Antal felvétele. (IM Adattár, FLT 25.918)

80. A pozsonyi Pállfy-palota ebédlője, Weinwurm Antal felvétele. (IM Adattár, FLT 25.919)

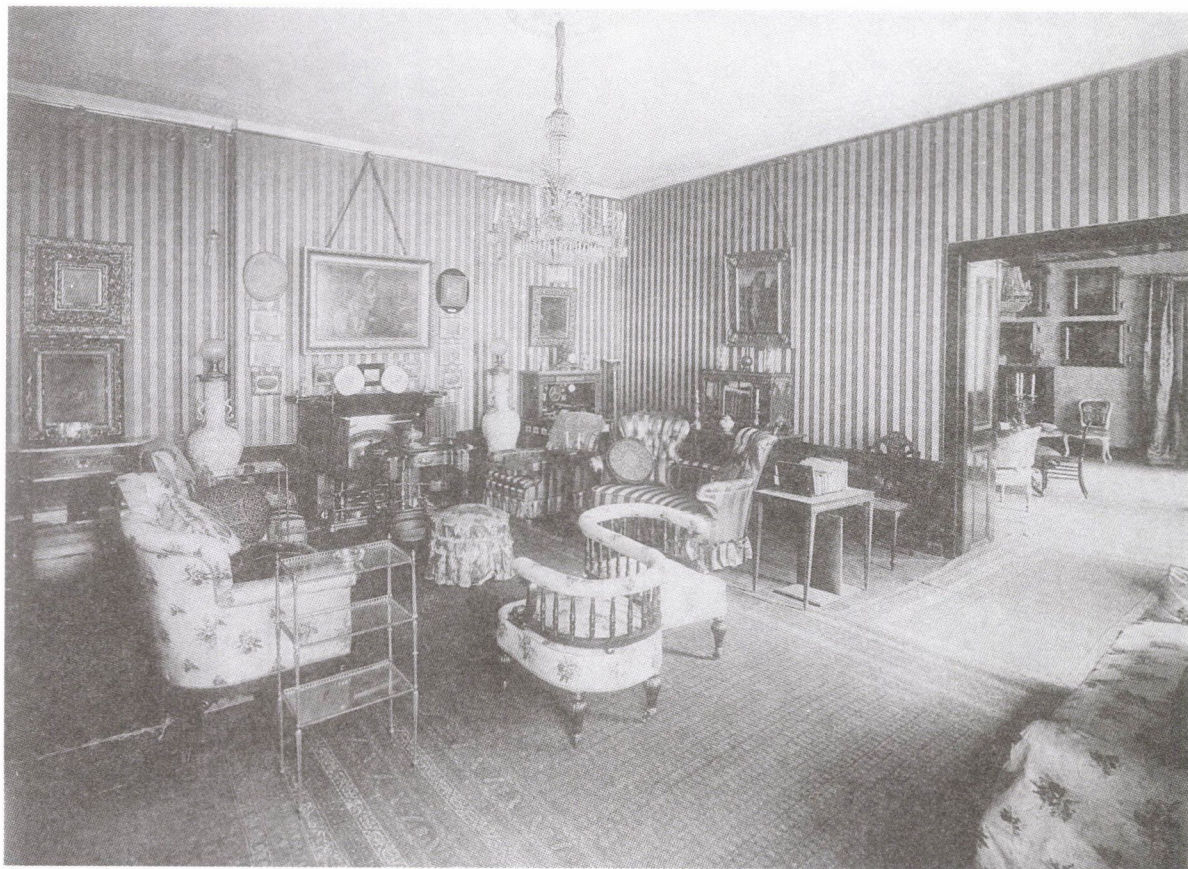
81. A pozsonyi Pálffy-palota dolgozószobája, Weinwurm Antal felvétele. (IM Adattár, FLT 25.927)

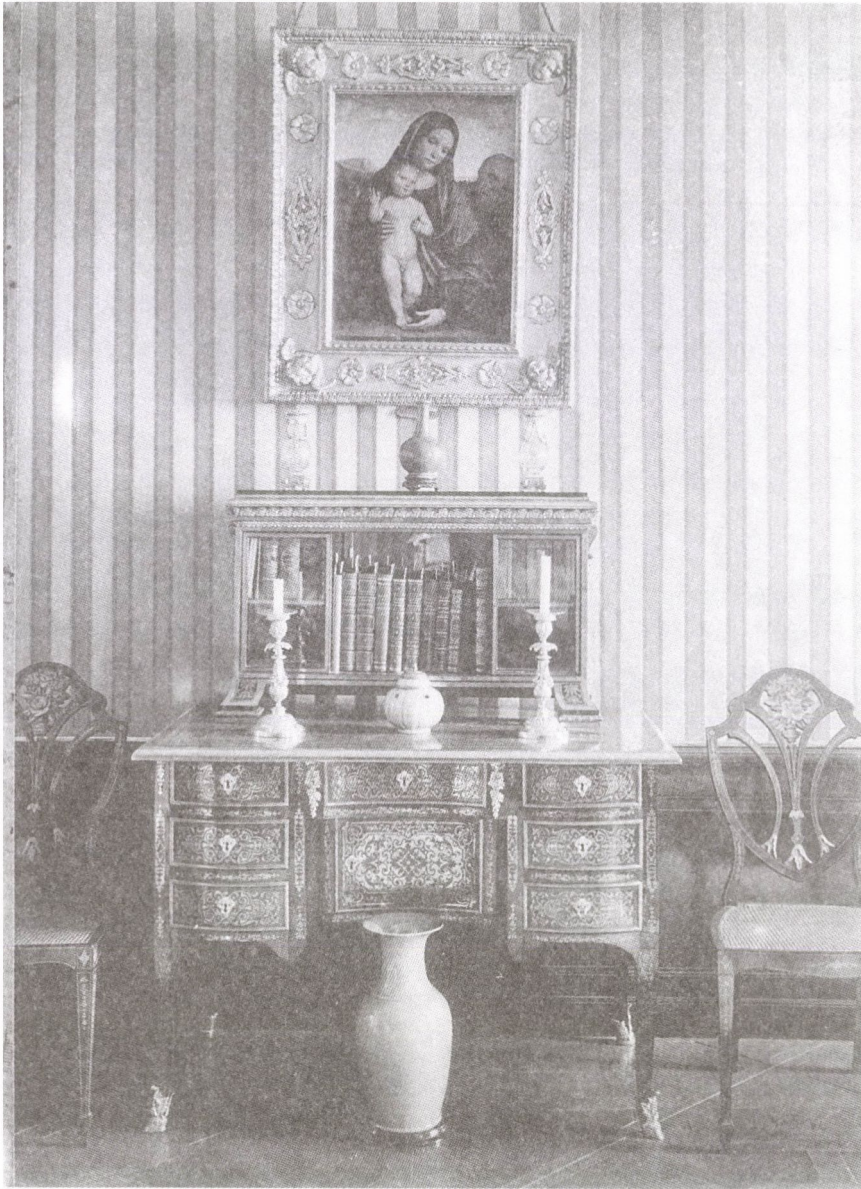
82. A pozsonyi Pálffy-palota kisebbik szalonja, Weinwurm Antal felvétele. (IM Adattár, FLT 25.925)

83. A pozsonyi Pálffy-palota kisebbik szalonja, Weinwurm Antal felvétele. (IM Adattár FLT 25.926)

84. A pozsonyi Pálffy-palota nagyobbik szalonja, Weinwurm Antal felvétele. (IM Adattár, FLT 25.922)

85. A pozsonyi Pálffy-palota nagyobbik szalonja, Weinwurm Antal felvétele. (IM Adattár, FLT 25.924)

86. A pozsonyi Pálffy-palota könyvtárszobája, Weinwurm Antal felvétele. (IM Adattár, FLT 25.920)

DOKUMENTUM

Sas Péter

KOLOZSVÁR-ÁBRÁZOLÁSOK A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM TÖRTÉNELMI KÉPCSARNOKÁNAK GYŰJTEMÉNYÉBEN

Kutatási programom¹ keretében tervezem összegyűjteni Kolozsvár valamennyi XVII. és XX. század közötti ábrázolását, és ezeket – levéltári kutatásokkal is kiegészítve – arra szeretném felhasználni, hogy nyomon kövessük a város egyes épületeinek és a város arculatának alakulásait, ezzel újabb adatokat nyerve Kolozsvár épületeinek történetéhez. Az eddigi mozaikszerűnél² reményeim szerint teljesebb és összefüggőbb kép válna kialakíthatóvá a város építészetének történetéről. Az alábbiakban a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokának gyűjteményében őrzött Kolozsvár-ábrázolások közül nyolcat mutatok be.

A legkorábbi itt bemutatott Kolozsvár-ábrázolás *Gerard Bouttats rézkarca 1688-ból* (87. kép).³ A flamand metsző az antwerpeni születésű Jacob Peeters (1637–1695) rajza alapján dolgozott; a látkép a város észak – Kőmál, a mai Fellegvár – felőli nézetét örököltette meg.

Ha felidézzük Kolozsvár legkorábbi és legismertebb látképét, melyet Egidius (Aegidius) van der Rye (†1605) németalföldi festő alkotása nyomán karcolt rézbe Georgius Hoefnagel (Hufnagel; 1542–1600) élete utolsó éveiben⁴ akkor megállapíthatjuk, hogy ez komoly hatást gyakorolhatott Bouttats flamand rézmetszőre. Az azonos látószögből felvett látkép híven követi Hoefnagelét a város körvonalának és építészeti emlékeinek ábrázolásában. Szinte bizonyos, hogy Bouttats az 1617-ben megjelent metszet alapján és nyomán dolgozott, legfennebb kissé korrigálta azt. Az, hogy a helyszínen nem járt, kitűnik abból, hogy az időközben bekövetkezett építészeti változásokat egyáltalán nem jelöli.

A metszet a körülkerített, bástyákkal megerősített középkori várost⁵ ábrázolja, ahová a tornyos kapukon keresztül vezetett az út. Északnyugat felől álló tornyával a XIV–XV. században épült Szent Mihály templom magasodik, előtte az akkor még torony nélküli, későbbi ferences, egykoron a domonkos rendi templom és zárda épületesoportja. Helyén épült fel a XI. vagy a XII. században a város első temploma. A tatárjárás után is ide került a középkori város középkori temploma. A XV. század közepén kezdődött meg a templom gótikus átépítése és a zárdaépület felépítése. A reformáció hatására – 1556. március 15-én – innen is elűzték a szerzeteseket; a „fekete” barátokat. 1556 őszén Izabella királynő költözött ide udvartartásával; gyulafehérvári szállása elkészültéig – kilenc hónapig – lakott a zárda épületében. Az erdélyi országgyűlés az egész zárdát iskolának rendelte 1556-

ban. Az iskola pedig 1568 és 1693 között – tehát a metszet keletkezésének évében is – az unitáriusok kezén volt. A templomot a XVII. század elején a reformátusok kapták meg Báthori Gábortól. A zárda ebédlőterme (refektórium) pedig az iskola díszterméül szolgált, melyben színelőadásokat is tartottak.

A Szent Mihály templomtól jobbra emelkedő nagy nyeregtetős épület valószínűleg a már 1450–70 óta fennálló hajdani plébániasor lehetett.⁶ A szép gótikus lakóház,⁷ melyben Mátyás király született, a város egyik legérdekesebb épülete volt, hiszen Mátyás király itt-születése emlékére 1467. szeptember 28-án felmentette mindenféle adó és közteher viselése alól. 1740 táján került a város tulajdonába. A ma álló emlékház két vagy három épület összevonásából keletkezett. Mátyás király szülőháza a mai ház középső része. A két szélső épületrész fiatalabb reneszánsz építmény.⁸

Nem került el sorsát a XV. században épített középkori kapu sem, melyet az egyik leggazdagabb céh, a mészárosoké védelmezett, és ezért Mészárosok-bástyájának is nevezték. 1841-ben bontották le. Ez volt a legdíszesebb kaputorony. A többi kaputól eltérően, bejárata felett fogazott párkánydísz volt, a tetőzet alatt pedig kiugró körfolyosó. Feliratos tábláján ez volt olvasható: *HOSTIS AB INSIDIIS DOMINUS NISI PROTEGAT URBEM, EXCUBIAE HUMANAЕ PRAESIDIUMQUE NIHIL*. A bemutatott ábrázoláson a kapu még buzgón teljesítette hivatását, a ki-bejáró árusok és a földeken dolgozók biztonságát ügyelve. Ez volt Kolozsvár biztonságának fő kulcsa, a város fő őrhelye. Fehér pléhvél és ólommal fedett tornyában volt elhelyezve a város legnagyobb órája. Ezután állították be a Híd- és a Monostor-kapu óráit is. Itt alakítottak ki romantikus elhelyezésű lakást a város óramesterének és ide tűzték ki a város zászlaját is.⁹ Szinte a metszet középpontjában áll a Híd-kapu, mely a legfontosabb városkapuk egyike volt. A XV. században épült, védelmét a lakatosok céhére bízták és a korabeli feljegyzések megemlítik, hogy itt volt a város rézdobja, amivel a delet jelezték.¹⁰ A városfal északnyugati sarkán az ötvösök bástyáját fedezhetjük fel. A védelmét adó céhről elnevezett bástyát – melyet Aranymívesek tornyának és Puszkaporos bástyának is hívtak – 1858-ban bontották le. A városfal északi részén állt a XVI. századi Szappan utcai kis bástya, melyet 1873-ban tűzoltótoronnyá alakítottak, s az Olaszfokos bástya is, mely csipkézett, pártázott tornyáról kapta elnevezését. Az egykor a szappanos, a kupás, az üst- és a nemezgyártó céhektől védelmezett bástyát 1817-ben bontották le. A tőle nem messze fekvő 1603-ban épült Kerek-(kis)bástyát, melyet a kerekesek óvtak az ellenségtől, 1817-ben csak részben bontották le, egy részét a lutheránus egyház kérésére raktárrá alakítva meghagyták. A XV. századi Magyar-kapu, melyet a mészárosok céhe védelmezett, szintén 1817-ben jutott a többi erődítmény sorsára.¹¹

A XV. század elején épült Szabók-tornya, vagy újabb nevén Bethlen-bástya – amely a szabó céh által védelmezett sarokbástya volt – ezen a látképen még eredeti formáját mutatja, amely nem egyezik a délkeleti szögerőd jól ismert sziluettjével. Nem is egyezhet, hiszen 1627-ben villámcsapás következtében felrobbant. Ezután 1629-ben Bethlen Gábor építtette fel véglegesnek mondható, mai alakjában¹². Ez az egyik bizonyítéka annak, hogy Bouttats nem járt a helyszínen és nem is tájékozódott az időközben bekövetkezett változásokról.

Még szembetűnőbb az 1489 és 1516 között épített belvárosi református templomépület ábrázolása. A templom főhomlokzatán kereszt látható. Ennek hitelessége teljesen kizárható, hiszen a metszet megjelenésének évében a templom már negyvenhatodik esztendeje szolgál református istentiszteleteknek. Kolozsvár 1603-ban adta meg magát Székely Mózes ostromló hadainak. Az ezt követő zavaros napok rombolásának esett áldozatul a Farkas utcai templom és a zárda is. A sokáig gazdátlan, elhagyott és pusztuló épületet 1622-ben Bethlen Gábor a megsokasodott református közösségnek ajándékozta. A templomot 1638 és 1647 között kitarító, hosszas munkálkodással helyreállították. Ezt az újjávarázsolt, újraboltozott templomot kellett volna – immár kereszt nélkül – ábrázolnia a rézmetszetnek.¹³

A monumentális Szent Mihály templom ábrázolásába is „hiba” csúszott. A templomot részben takaró épületek közül kiemelkedő északnyugati homlokzati tornya jól látszik. A magas nyeregtetőn, a négy fiatornyon,¹⁴ az erkélyen és a napórán kívül¹⁵ felfedezhetjük rajta a keresztet is. A történelmi tények ismeretében megállapítható, hogy 1545-től Heltai Gáspár plébános hatására az egész egyházközség áttért a lutheránus vallásra. Ezt követően a templom százhetvenkét esztendőn keresztül a protestáns egyház istentiszteleteinek színhelye volt. Kivételt csak az 1603 és 1605 közötti két év jelentett, amikor Basta rendeletére a jezsuiták birtokába került. A tornyot díszítő keresztet a protestánsok nem távolították el – az egészen az 1655-ös nagy tűzvészig helyén maradt.¹⁶ Miután a lángok elemészítették, rézkakas került a helyére, mely egészen 1697-ig, a következő tűzvészig jelezte a templom hovartartozását. Az 1688-ban készült látképen tehát tulajdonképpen a kereszt helyett már ezt a kakast kellene látnunk.

Kolozsvár következő látképének (88. kép)¹⁷ alkotója a Nürnberg környékéről származó Simon János „réz- és pecsétmetsző”, a várost déli irányból, a feleki tető felől ábrázolta. Ez a rézmetszet fedezhető fel a lakatosok 1799-es céhlevelén. A Nürnberg melletti Eschenbach-ból a XVIII. század végén Kolozsvárra bevándorolt vésnök 1796-tól 1804-ig dolgozott Batthyány Ferenc nyomdájában.

Bouttats metszetének megjelenését követő több mint száz esztendő alatt a város épületei megváltoztak. Miután 1716-ban a Szent Mihály templomot a katolikusok visszafoglalták, hozzálították a tűzvészben lerombolódott torony újjáépítéséhez. Az érdemi munka azonban csak 1742-ben kezdődött el és két év alatt be is fejeződött. A felépült tornyot hatalmas barokk toronysisak koronázta. Ezt örökölték meg az asztalosok 1759-es céhlevelén.¹⁸ A torony azonban nem volt hosszú életű, mert 1763-ban egy villámcsapás és a földrengés annyira megrongálta, hogy le kellett bontani. Az újabb torony megépültére egészen 1859-ig kellett várni.¹⁹ Ezért nem szerepel Simon metszetén a templom tornyának sziluettje. Viszont a templom szentélyének tetőzetén – ahol a Hoefnagel- illetve a Bouttats-féle metszet még hegyes fedelű huszártornyot jelez – megjelenik a lélekharang hagymasisakos tornyocskája.²⁰ A nagytorony barokk fedélszékének kialakításakor nyerhette el ezt a formáját. A Farkas utcai református templom oromzata felett is megjelenik egy kis huszártorony.

A város barokk épületei közül Simon metszetén jól látszik a jezsuiták 1718 és 1724 között épített temploma. Ez volt Kolozsvár első barokk épülete és Erdély első barokk temploma²¹. A rézmetszet megjelenésének idején azonban már nem a

jezsuiták miséztek benne, hiszen a rendet 1773-ban feloszlatta XIV. Kelemen pápa, így került templomuk Mária Terézia jóvoltából a piaristák kezére.

A ferencesek 1725-ben visszavett romos templomukat 1728-ban kezdték el újjáépíteni és az építkezést 1745-ben végezték be. Ekkor szentelte fel a templomot Klobusitzky Ferenc püspök a homlokzata elé felhúzott karcsú, hagymakupolás barokk toronnyal együtt. Ugyancsak felfedezhetjük a Bánffy-palota mestere, Johann Eberhard Blaumann tervei alapján 1780 és 1784 között épült minorita templomot. A minoritákat a többi katolikus szerzetesrendhez hasonlóan elűzte a reformáció, csak 1724 után kaptak engedélyt a visszatelepedésre. 1778-ban elkezdett templomuk tervezőjét és építőjét nem ismerjük. Csak azt tudjuk biztosan, hogy a rosszul alapozott torony 1779-ben összeomlott. Ezek után építettek új homlokzatot és tornyot.

Láthatjuk a metszeten az Ugrai László műveként ismert, 1792 és 1796 között felépített unitárius istenházát is. Az unitáriusoknak 1716-ban el kellett hagyniuk a főtéri templomot. Csak 1791-ben kerültek abba a helyzetbe, hogy megfelelő templomot építhessenek maguknak. A következő évben megkezdett építkezés Türk Antal kőművespallér terveit használta fel. A felépült templomot 1796. december 14-én szentelte fel Lázár István püspök. Mivel az építkezésre szánt pénz elfogyott, a templom tornyát nem tudták a terveknek megfelelően befejezni. Az ideiglenes sátortető helyére csak 1908-ban kerülhetett fel a Pákei Lajos-tervezte barokkos hagymakupola.²²

A metszet igazi becsét az adja, hogy Kolozsvárnak az 1798. augusztus 31-ei tűzvész előtti állapotát örökítette meg.²³ A korabeli városi jegyzőkönyv²⁴ így ír a tragikus eseményről: „1 óra tájban gondviseletlenség miatt [a] belső szintuczában Turi Mihály nyugalmazott katonatiszt szállásán tűz támadt s az erős szél felette nagy mértékben segítvén, oly hirtelen harapózott és pusztított, hogy d.u. 4 órára szintuczának déli sorát, a Rhédei-házig egészen, középutcza piac sorát a minoriták templomáig, egész Torda- farkas-, és királyutczát a piaristák templomával, akadémiájokkal és a kir. kormányshévíz hivatal helyével, a farkas-utczai ev. reform. templomot, főtanodát, haranglábot, nemkülönben kül-farkasutczának is kis részecskéjét hamuvá és porrá tette.” A tüzeset tanulságait levonva olyan királyi rendelet született,²⁵ mely megparancsolta a kolozsváriaknak, hogy „az elégett házaikat szilárd anyagból s a lehetőségig cseréppel földve építsék.”

A *harmadik kép* a XIX. század ötvenes éveiben készült. A vízfestmény,²⁶ mely a déli oldalon emelkedő feleki tetőről mutatja be a várost, Ludwig Rohbock alkotása. Mint ismeretes, ő készített acélmetszeteket a Hunfalvy Jánossal közösen megjelentetett *Magyarország és Erdély eredeti képekben* című könyvükhöz.²⁷ Mivel az akvarell és a metszet városábrázolása a legapróbb részletekig megegyezik, kézenfekvő a feltételezés, hogy Rohbock ezt a vízfestményt a metszet előtanulmányának készítette. Feltételezhető továbbá, hogy több Kolozsvárt ábrázoló metszete elkészítése előtt a témáról hasonló módon akvarellt festett (89. kép).²⁸ Ezen a képen a város új arcát mutatja. Majdnem teljesen eltűntek a középkori hangulatot idéző városfalak, bástyák és erődítések.

Rögtön magára vonja a szemlélő figyelmét a város legnagyobb klasszicista épülete, a középkori városfal előtti részen épült kéttornyú református templom.²⁹

Terveit Winkler György kolozsvári építőmester készítette a debreceni Nagytemplom tervei alapján. Alapkövét 1829. október 3-án tették le, Bodola János püspök és gróf Rhédey Ádám főprotektor jelenlétében. Miután Winkler 1836-ban meghalt, az építkezést rövid ideig Schilling János geometra folytatta. Valószínűleg már 1839-től Kagerbauer Antal, az egyik leghíresebb kolozsvári építőmester vette át az építkezés irányítását. Eltérve Winkler tervétől, a homlokzatot a tornyokkal saját elképzelése alapján építette meg. A felépült templom felszentelését 1851. október 12-én tartották meg.

A templomtól jobbra látható hosszúkás épület a volt Szent György-laktanya, 1835 és 1837 között épült Goró Lajos mérnökkari százados tervei alapján.³⁰ Építője Winkler György, majd halála után Kagerbauer Antal volt. A kétemeletes, középrizalitja fölött háromszögű oromzattal ellátott klasszicista épület 540 katonának és hat tisztnek adott szállást. Az építkezés a városi polgárság teljes körű egyetértésével zajlott, hiszen a laktanya megépítése vetett véget a lakosság kényszer-beszállásolásokkal való közel százötven esztendőszaklatásának.

A laktanyától jobbra, a kép legszélén látható a szentpéteri templom. Annak idején, 1565-ben az ellenségtől való félelem miatt, a város biztonsága érdekében, az ispotályos templommal együtt le akarták rombolni. A közgyűlési határozatot akkor nem hajtották végre. A múlt század közepén azonban könyörtelenül lebontották a középkori templomot. Csupán a hajó alatti részét őrizték meg altemplomként. Ezen emelt Kagerbauer Antal egyhajós, neogótikus templomot 1844 és 1846 között, Kedves István kolozsvári plébános és a szomszédos aggház támogatásával.³¹ Főbejárata felett a francia katedrálisokra emlékeztető, négyzetbe szerkesztett terjedelmes körablak van. Felszentelésére azonban csak 1848. június 29-én került sor.

Az akvarell bal oldalán látható főtéri templomábrázolás tanúsága szerint ekorra sikerült felépíteni a Szent Mihály templom tornyát³². A XIX. század elején indult toronyépítő-mozgalom hathatós közreműködésével 1837. március 19-én hozzáfoghattak a torony emeléséhez. Kőfalait 1858. szeptember 18-ára, lefedését pedig 1859-ben készítették el. A neogót templomtorony megvalósításában Kedves István apát-plébánosé a legnagyobb érdem, építője a Schwalbachból beszármazott Konrád Hammer építő- és kőfaragómester volt. A tetején lévő keresztet Kirmayer Károly ácspllér készítette.

A látképen Rohbock megörökítette az 1805-ben elkészült új kolozsvári „csillagdat” is. Az első kolozsvári csillagvizsgáló az 1789. augusztus 31-i tűzvészben elpusztult, benne azokkal a régi és új eszközökkel, amelyeket Pállya István piarista rektor szerzett Bécsből a természettani szertár és csillagvizsgáló gyarapítására.³³ Az új csillagvizsgálóról annyit tudunk, hogy díszes épület volt és hogy Mártonffy József, az erdélyi iskolák főfelügyelője gúla alakú, puha fából ácsolt tetőzettel látta el.³⁴ Pontos helyét így határozták meg: „E torony [...] az országgyűlési terembe feljáró déli oldalhoz ragasztva 1798–1805 között épült.”³⁵ Mártonffy József püspökként sem feledkezett meg a csillagvizsgálóról, saját költségére felszereléssel látta el és teljes hagyatéka tized részének örökösévé tette.³⁶

A Szent Mihály templomtól jobbra látható a lutheránus templom. A saroktelket 1803-ban vásárolták meg a református egyháztól a szász lutheránusok. A lutherá-

nusok szervező lelkésze, Martin Liedemann, előteremtette a templomépítéshez szükséges pénzt. 1816. május 29-én tették le az alapkövet. Winkler György tervei alapján 1829 novemberére készült el. Ettől jobbra áll az unitáriusok temploma, melyet a képen a tervezettől eltérő, ideiglenes sátortető fed.

A Farkas utcai református templom mellett látszik a református kollégium. Az első iskola itt még 1651-ben épült, Augustino Serena olasz mester³⁷ tervei szerint. Ez az idők során megannyi pusztításon és változáson ment keresztül. Az új igényeket kielégítő nagyobb épület emelését már 1781-ben elkezdték, de az 1789-es tűzvész megakasztotta a munkálatokat. Végül Leder József építőmester tervei szerint 1799-ben indult meg a ma is álló barokk épület felépítése, s a munka java része 1801 és 1804 között be is fejeződött. Homlokzatának 1801-es elkészültét a kapu feletti tábla is bizonyítja.

Hunfalvy János a Rohbock látképeit kísérő szövegben így jellemezte Kolozsvárt: „Középpontját a négyszegletű, terjedelmes nagy piac képezi, mellynek közepén a főtemplom áll, s mellynek négy szegletén az utcák egész szabályossággal sugároznak ki. Köröskörül szép nagy épületek emelkednek, mellyek a tisztos főtemplommal együtt szép látványt nyújtanának, ha az Erdélyben uralkodó rossz szokás szerint a templom nem volna árusboltokkal s más kisebb nagyobb épületekkel körülépítve, mellyek alsó részét egészen eltakarják.”³⁸

A negyedik bemutatott ábrázolás: Cserna Károly (1867–1944) lavírozott tusrajza³⁹ (90. kép) 1898-ban készült és már a templom „kiszabadítására” indított mozgalom eredményét mutatja. A templom oldalhomlokzataihoz simuló épületek elbontására és a főtér rendezésére – Schütz János nyugalmazott rendőrfelügyelő kezdeményezésére⁴⁰ – Kővári László, a jeles történész vezetésével bizottság alakult 1859-ben. A lebontandó épületek birtokosainak kártalanítása hosszú éveken át húzódtott. Mivel közadakozásból nem gyűlt össze elegendő pénz, az egyház elhatározta, hogy lebontja a régi épületeket és neogót bérházakat építtet a templom négy sarka köré. A régi házak bontása után azonban – a közvélemény nyomására⁴¹ – elálltak az új épületek tervének kivitelezésétől.

Cserna tusrajzán a templom környezete szépen parkosított, alacsony, gótizáló vasrács veszi körül.⁴² A Pákei Lajos tervezte 85 cm-es öntöttvas kerítés Simonffy István műhelyében készült. A templom nyugati kapuja előtt diadalkapu áll, mely a templomot övező egykori temető bejáratául is szolgált, amelyet az 1738–1744-es pestis megszűntének emlékére állíttatott fel Bíró János kolozsvári plébános Johannes König bajor szobrással 1747-ben.⁴³ A rajz az utolsó pillanatban örökítette meg a kaput eredeti helyén, hiszen a „stílusegység és a térhatás jobb érvényesülésének” jelszavával a diadalkaput még 1898-ban áthelyezték a szentpéteri templom elé.

Ekkorra megvalósult a városi tanácsnak az a határozata, amely szerint a főteret dísztérré alakítják. A házak mentén aszfaltos járda készült öt méter szélességben, a tizenkét méter széles szekérutat gránitkövel, a piacteret pedig kavicsal borították. A képen jól látható, hogy a templomtorony alsó szintjén átboltzott szabad átjáró van. Ezt csak a XX. század elején alakíttatta kápolnává Hirschler József apát-plébános.⁴⁴

Ötödik képünk kevésbé ismert mester, a cseh származású Melka Vince (1834–1911)⁴⁵ ceruza és akvarell alkotása⁴⁶. Vélhetően az 1860–70 közötti idő-

szakban készült. Melka, Teleki Sámuel és Jósika Sámuel hívására költözött Magyarországra és 1870-ben Kolozsvárra. Az ábrázoláson a központi hely a Magyar-kapunak jutott (91. kép). A XV. században épült kapuk, bástyák és városfalak jelentős részét – mint láttuk – 1817-ben bontották le. Nem így a város egyik legrégebbi kaputornyát, a Magyar-kaput, mely a tusrajz készítésének idején még állt. A megnövekedett forgalomra hivatkozva aztán 1872-ben ezt is lebontották. A kapu mögött az 1851-ben felszentelt kéttornyú, helybeli szóhasználatlaltal „kétágú” református templomot látjuk.

A kapun belül bal oldalon kis barokk ház áll, ablakain kosaras vasráccsal. A kaputól balra eső részen 1789-ben Andrásosfzki János harangöntőnek adtak telket műhely építésére. Az itt felépült műhelyben készült a város „vízlövő masinája” és egyéb tűzoltó felszerelései. Ebben a műhelyben öntött a mester fiaival, Jánossal és Efráimmal a Szent Mihály templom harangjai közül hármat – ezeket azonban az első világháború alatt beolvasztották.⁴⁷ Készített harangokat az evangélikus, a minorita, az unitárius, a jezsuita és a Magyar-utcai református templom számára is.⁴⁸ Az, hogy a szász harangöntő központok mellé Kolozsvár is felsorakozott, az Andrásosfzki családnak volt köszönhető.⁴⁹

A kapun kívül jobbra eső telken emelkedő emeletes sarokház építésére 1794-ben Fritsi Fekete Ferenc színigazgató kapott engedélyt. Nagy valószínűséggel ezzel az épülettel azonosítható az 1840-es években báró Bánffy János Magyar-kapu előtti háza, s itt, vagy az ennek helyére épített épületben lehetett az 1860-as években a csendőrlaktanya.⁵⁰ Az emeletes házat 1886-ban Gál Simonné Szabó Erzsébet vásárolta meg, majd pedig Magyar Korona néven szállodát és éttermet üzemeltetett benne (melyet a helybeliek tulajdonosáról csak Gál Siminek neveztek).⁵¹

Hatodik ábrázolásunkon, mely az előbbihez hasonlóan szintén Melka Vince ceruzával és krétával készült munkája,⁵² a XIX. századi Kolozsvár egyik utcácskája látható (92. kép). „A Nagypiac északi során tovább haladva a Szappany-város következik, amelyet a Hosszúszappany, Kurtaszappany, Görbeszappany, Kőfali-sorszappany utca és a hozzájuk tartozó két szoros (sikátor) alkotott.”⁵³ A kép középső részén középkori városfalrészektől övezetten látható a Szappan(y)-utcai bástya, amelyik a Kurta-Szappan(y) elején állt. Az utca ugyanis az itt letelepedett szappanfőző iparosokról kapta nevét.⁵⁴ Az 1574-ben épült kisebb városkaput a takács céh védelmezte, ezért Takácsok-bástyájaként is emlegették. Nem volt különösebben jelentős védelmi szerepe, a bekerített belváros északi falvonalának kisebb, kétemeletes tornya volt. A rajz 1871-ben készült, s így a tornyot még eredeti formájában láthatjuk – 1873-ban ugyanis tűzoltótornyóvá (tűzörtornyóvá) alakították át Tompa János városi főmérnök tervei szerint.⁵⁵ Északi oldalán, a lőrés mellett, feliratos tábla volt befalazva, *FORTIOR EST QUI SE QUAM QUI FORTISSIMA VINCIT MOENIA NEC VIRTUS ALTIUS IRE POTEST* felirattal. A bástyát Kiskapunak is hívták⁵⁶, s ez volt a kijárója a város kétvízközi és hídelvei legelőkre járó csordáinak. Az előtte lévő karfával ellátott keskeny fapalló vezetett a „pásztorok kalyibája” felé.

A *hetedik képen*, mely szintén Kolozsvár egyik utcáját ábrázolja, már a modern, századfordulós nagyváros jelenik meg. Dörre Tivadar (1858–1932) lavíro-

zott tusrajza⁵⁷ (93. kép) jó érzékkel mutatja be azt a mozgalmas életet, amely az 1900-as években Kolozsvárt is jellemezte. A régi nevén Bel-Monostor, később Unió utca elnevezése összefügg azzal az épülettel, mely a rajz jobb oldalán látható, tetején négyzetes óratoronnyal. A középtengely felett a tető vonalát óratoronnyal megtörni – Leder József kolozsvári építőmester jellegzetes megoldása volt.⁵⁸ Ebben az épületben mondták ki 1848. május 28-án Erdély egyesítését Magyarországgal. A történelmi esemény hatására „egy a népből indítványozá, s a tömeg határozattá emelé, hogy ... a Monostor utcát, mint ahol az Unió kimondott, Unió-utcának” nevezzék.⁵⁹ A kétemeletes ház egykor Fejér Ló néven a város legnagyobb vendégfogadója volt. Három reneszánsz és gótikus stílusú középkori épület egyetlen barokk épületté való átalakításakor kapta mai formáját a XVIII. században. Az épületen minden komolyabb kolozsvári pallér dolgozott, ezért nem tudhatjuk, hogy homlokzatának mai formáját melyik mester tevékenysége alakította ki. Egy időben az itt állomásozó katonák gyermekeinek nevelőházaul szolgált. Miatán 1796-ban a város visszakapta, alkalom nyílt az átalakításra; „az idő szükségének megfelelő csinosabb vendéglőt s téli vigadó helyet”⁶⁰ építettek ki. Ettől kezdve nevezték Vigadónak, franciásan Redout-nak. Kapuja egyike volt Kolozsvár legszebb empire kapuinak.⁶¹ Nemcsak könnyed szórakozások, bálok, bázárok, táncvigalmak zajlottak itt, amiért Bálháznak is hívták, de az épület politikai események színhelye is volt. 1841-től itt tartották az erdélyi országgyűléseket. Itt rendezték meg 1859-ben az Erdélyi Múzeum-Egyesület alakuló közgyűlését és ez volt a helyszíne 1894-ben a Memorandum-pernek. Az épület négyszögletes, bádofedélű tornyának órájához s annak harangjához legenda kapcsolódik: a közhit szerint hajdanában a Szent Mihály templom lélekharangja volt; ütéseivel jelezte a sok áldozat, többek között Báthory Zsigmond áldozatainak emlékét.⁶² Az újabb kutatások kiderítették, hogy az óra valóban máshonnan származik, eredetileg a Monostori-kapu órája volt.⁶³

Ez az utca a belváros egyik legrégebbi és legelőkelőbb része volt. Itt építettek klasszicista palotát gróf Teleki Sándor szülei, Teleki János és Mikes Erzsébet. Szintén itt építkezett gróf Mikes János, az 1848-as kolozsvári nemzetőrség parancsnoka és Deák Ferenc barátja, valamint John Paget orvos és felesége, Wesselényi Polixéna. Mikes palotáját tartották a korszak legszebb kolozsvári házának. Az a tréfa járta, hogy a gróf a szép házat szalmával fedette. Ez annyiban megfelelt a valóságnak, hogy a cserepező mestert Szalmának hívták.

A „Redut” közelében állt hajdan a „Lengyel Ecclesia háza”. A vallásuk miatt Lengyelországból elűzött unitáriusok 1660-ban Kolozsvárt kaptak letelepedési engedélyt. Amikor 1784-ben a lengyel eklézsia és a magyar unitárius egyház egyesült, ezt az imaházat cserélték el egy Belső-Magyar utcai papi házra.

A képen feltűnik a gőzmozdonnyal vontatott közúti vasút is, a *trámváj*, melyet a kolozsváriak csak „ájváj”-nak becéztek. 10 km hosszú vonalon közlekedett, s a Főtér érintésével kötötte össze a pályaudvart a Monostorral a Sörgyár végállomásig és a Magyar utcával a Dohánygyár végállomásig. Az 1892-ben indított közlekedési alkalmatosságot nehézkes volta és balesetveszélyessége miatt 1902-ben felszámolták. A gőzmasina utolsó útja alkalmával teherfuvarozást végzett: a Főtéren felállítandó Mátyás-szobor darabjait szállították vele.

A városi közvilágítás emléke a képen látható szép utcai lámpatest. A közvilágítás ebben az időben, 1871 óta, világítógázzal működött.⁶⁴

A *nyolcadik képen* (94. kép) ismét a századfordulós, modern, nagyvárosi Kolozsvár jelenik meg. A Széchenyi tér szegletén lévő vashídon keresztül lehetett a leggyorsabban eljutni a város középpontjából, a Főtérrel a vasútállomásig. Dörre Tivadar lavírozott tusrája (1900)⁶⁵ ezt a vashídat és a Főtérről vezető Wesselényi Miklós utcát örökítette meg. A vashíd négy sarkán egy-egy nagyvárosi jellegű bérházat építettek.

A vashídon feltűnik a gőzmozdony keskeny nyomtávú sínpárja. A híd jobb oldalán áll a Babos-palota, melyet valószínűleg Babos Sándor építtetett. A híd jobb oldalán álló épületről már többet tudunk: 1893-ban építtette a szép neogótikus tömböt Széky Miklós, a neves gyógyszerész, egyetemi magántanár; az épület róla kapta a Széky-palota elnevezést.

A Széchenyi-tér sarkánál ér véget a Wesselényi Miklós utca, melyet még 1897-ben is Híd-utcának hívtak.⁶⁶ Erről kapta elnevezését a XV. században már itt álló Híd-kapu. A Malom-árkon átvezető kőhíd előtt álló városkijárat egyike volt a legfontosabb kapuknak. Amikor kiépült a kolozsvári vasútvonal és megépült a vasútállomás, akkor kellett a városi tanácsnak eldöntenie mi is legyen a kaputoronnyal. A forgalmas utcát lezáró és a modern fejlődést akadályozó erődítményt végül lebontották. Ezáltal szabaddá vált az állomáshoz vezető főút.

A forgalmas, soküzletes utca elején az evangélikus templom toronysisakja látszik, közepén volt a Pannónia szálloda, mely a város nagyobb szállodái közé tartozott, s itt működött a tulajdonosáról; Feszli Józsefről elnevezett étterem is.⁶⁷ Az egykori Híd-kapu közelében 1891 és 1898 között épült meg a posta új épülete, amikor a modernizációval a postaforgalom növekedése is olyan méreteket öltött, hogy a levél- és csomagforgalom lebonyolításához, valamint a távirat-kezeléshez szűknek bizonyultak a korábbi, többször költöztetett posta-helyiségek.⁶⁸

JEGYZETEK

1 *Kolozsvár belvárosának építészettörténete (XVII–XX. század)* című, T.19826 számú OTKA-program.

2 A város történetéről és építészettörténetéről szóló műveket; Jakab Elek, Kővári László, Kelemen Lajos, Szabó T. Attila, Balogh Jolán, Herepei János, Bíró Vencel, Entz Géza, Grandpierre Edit, Makkai László, Jakó Zsigmond, Kiss András, Murádin Jenő, B. Nagy Margit, Gaál György, Pillich László, Miklósi Sikes Csaba, Sipos Gábor, Mircea Ţoca és mások könyveit és közleményeit az alábbiakban csak részben hivatkozzuk.

3 MNM TKCs ltsz.: T.2311. Mérete: 12x25 cm.

4 Balogh Jolán véleménye szerint a metszet 1600–1602 között készült: Balogh J.: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század.*

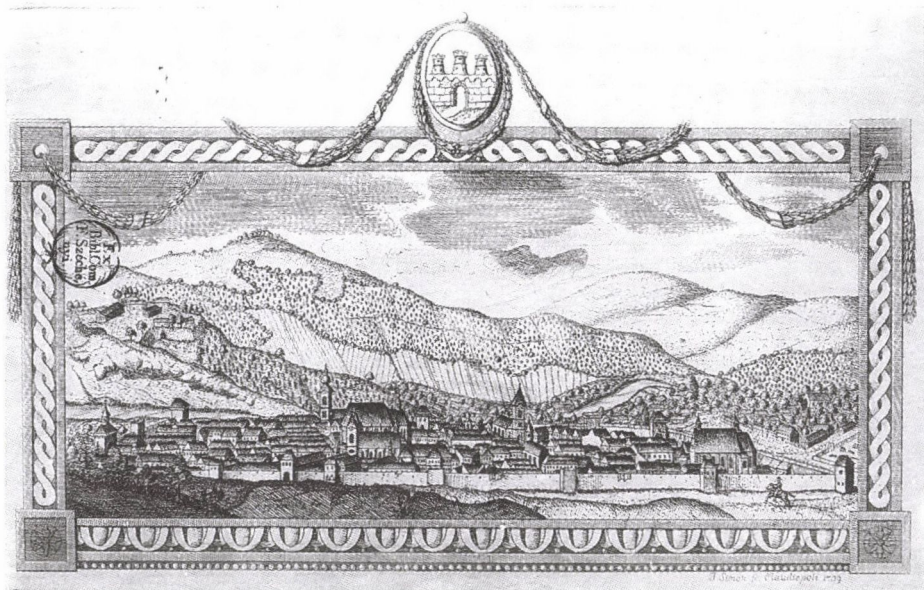
Budapest 1985. 110.; Kelemen Lajos álláspontja szerint „A rajzot nagy valószínűséggel a XVI. század legvégén, vagy a XVII. század legelején készíthette [...]” (Kelemen L.: *Művészettörténeti tanulmányok.* Sajtó alá rendezte: B. Nagy Margit. Bukarest 1984. 115.). Ugyanebben az időszakban határozta meg a kép keletkezésének időpontját Herepei J.: *A Házsongárdi temető régi sírkövei.* Sajtó alá rendezte: Balassa Iván, Herner János, Keszérű Bálint. Budapest 1988. 13. Bunta Magdolna, Friedrich Bachman megállapítására hívja fel a figyelmet, aki szerint a látékpet a Braun-Hogenberg kiadónál megjelent *Civitas Orbis Terrarum*, 1600 előtt kiadott harmadik kötetében nyomtatták ki (Bunta M.: „Clujul medieval în gravuri”, *Acta Musei Napocensis* 11 (1974), 185–197.).

- 5 Vö. Pascu, S. – Marica, V.: *Clujul medieval*. Bucuresti 1969.
- 6 Balogh, i. m., 110.
- 7 Balogh, i. m., 110.
- 8 A korabeli városképet így rekonstruálta Jakó Zsigmond: „A város piacán és az abból kiinduló utcák elején lévő házak ekkor már jórészt emeletesre épültek ki. Kétemeletes ház azonban ebben az időben az egész városban nem lehetett több a jezsuiták kollégiumánál és a domonkos klostornál. Az emeletes házak tagolatlan, nyugodt homlokzatát csak az ablakok, kapuk és ajtók faragott kőkeretei díszítették.” („Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron”, In *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár 1957., 368–369.
- 9 Gyulai P.: „Milyen volt Kolozsvár 350 évvel ezelőtt?”, *Igazság* 22 (1967. október 1.), 4.
- 10 Szabó T. A.: *Kolozsvár települése a XIX. század végéig*. Kolozsvár 1946. 58.
- 11 A várfalak, bástyák és tornyok részletes leírását ld.: Balogh Jolán: *Kolozsvár műemlékei*. Budapest 1935. 17.; Balogh J.: *Pákei Lajos rajzai Kolozsvár építészeti emlékeiről*. Kolozsvár 1944., 7–8.
- 12 Kelemen, i. m., 127. Erről a bástyán lévő emléktábla is tudósít. Lásd Löwy D. – Demeter V. J. – Asztalos L.: *Kőbe írt Kolozsvár*. Kolozsvár 1996., 77.
- 13 Vö.: Miklósi Sikes Cs.: „A kolozsvári Farkas utcai templom képe a XVI–XIX. századi ábrázolásokban”, *Református Szemle* LXXX (1987)/1. 23.
- 14 Entz G.: *Erdély építészete a 14–16. században*. Kolozsvár 1996. 168.
- 15 Kelemen, i. m., 115.
- 16 Grandpierre E.: *A kolozsvári Szent Mihály templom története és építészete 1349-től napjainkig*. Cluj 1936. 8.
- 17 MNM TKCs ltsz.: T.523. Mérete 20x32 cm.
- 18 Kelemen, L.: „Biserica Sf. Mihail din Cluj”, *Boabe de grâu* 4 (1933), 134.
- 19 Grandpierre, i. m., 10.
- 20 Kelemen, i. m., 116.
- 21 Bíró J.: *A kolozsvári Szent Mihály templom barok emlékei*. Cluj-Kolozsvár 1934. 70–71.; B. Nagy M.: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. Bukarest 1971. 229.; Toça M.: *Clujul baroc*. Cluj-Napoca 1983. 25.
- 22 Gaál Gy.: „Kolozsvári séták”, in: *Kalauz a régi és új Kolozsvárhoz*. Kolozsvár 1992. 96.
- 23 Debreczeni L.: „Az 1953 évi kolozsvári műemlékösszeírás”, In *Kelemen Lajos emlékkönyv*, i. m., 225.
- 24 Jakab E.: *Kolozsvár története*, III., Budapest 1888. 735.
- 25 Jakab, i. m., 738.
- 26 MNM TKCs T.2839, mérete: 18,5x26,5 cm. A gyűjtemény nyilvántartásában ismeretlen művész műveként tartják számon. Makkai László kérdőjelesen azonosította az akvarell alkotójaként Ludwig Rohbockot: Makkai L.: *Erdélyi városok*. Budapest 1940. 24.
- 27 Hunfalvy J. – Rohbock L.: *Magyarország Erdély eredeti képekben*. Darmstadt 1864.
- 28 A Történelmi Képcsarnok még két olyan kolozsvári témájú ismeretlen mesternek tulajdonított alkotást őriz, melyek pontosan megegyeznek egy-egy publikált metszettel, így ezeket is a kötet Rohbock-féle rajzelőzményével kell azonosítanunk. Az egyik az új református templomot ábrázolja (ltsz.: T.6986), a másik pedig a Nemzeti Múzeumot (ltsz.: T.6987)
- 29 Gaál Gy.: *Magyarok utcája*. Kolozsvár 1995. 105. A klasszicizmus erdélyi építészetiével kapcsolatban lásd: Zádor A. – Rados J.: *A klasszicizmus építészete Magyarországon*. Budapest 1943. 231–245.; B. Nagy M.: „A Klasszicizmus és a romantika építőmesterei Kolozsváron”, In *Korunk Évkönyv* 1973, Kolozsvár 1973., 115–125.
- 30 A tervező Kelemen Lajos adatközlése alapján azonosítható. Ld.: Kelemen, i. m., 156.
- 31 Gaál, i. m., 1992. 113.
- 32 Vö. Entz Géza Antal: „A kolozsvári Szent Mihály templom neogótikus harangtornya”, *Ars Hungarica* 10 (1982) 243–287.
- 33 Heinrich L.: *Az első kolozsvári csilagda*. Bukarest 1978. 51.
- 34 Heinrich, i. m., 52.
- 35 Bíró V.: *A kolozsvári jezsuita egyetem szervezete és építkezései a XVIII. században*. Kolozsvár 1945. 29.
- 36 Heinrich, i. m., 53.
- 37 Ő építette a radnóti kastélyt is, vö.: Kovács A.: *A radnóti várkastély*. Kolozsvár 1994. 29.
- 38 Hunfalvy–Rohbock, i. m., 6.
- 39 MNM TKCs ltsz.: T.7407. Mérete 28,5x20 cm.
- 40 Kőváry L.: *A kolozsvári piaczi templom körüli épületek elbontására gyűlt alap keletkezése és fejlődése 1852–1886*. Kolozsvárt 1886. 6.
- 41 *Emlékkönyv Dr. Haller Károly működéséről*. Kolozsvár 1906. 108–109.
- 42 Grandpierre, i. m., 11.
- 43 B. Nagy M.: *Stílusok, művek, mesetek*. Bukarest 1977. 129.
- 44 Kelemen, i. m., 116.
- 45 Sas P.: „Melka Vince festőművészről”, *Művelődés* XLVIII. 1995/4–5. 17–20.
- 46 MNM TKCs ltsz.: T.9138, mérete: 20x25 cm. A gyűjtemény nyilvántartása szerint ismeretlen mester alkotása. A rajz alján cseh nyelvű felirat: *Uherska brana Kolosvar* [Magyar-kapu, Kolozsvár]. Tudjuk, hogy Melka soha nem tanult meg magyarul, környezetével németül érintkezett. Van még egy Melkának tulajdonítható kolozsvári városrészlet, mely a Híd-kaput ábrázolja (MNM, TKCs, ltsz. T.9136.).
- 47 A harangok részletes leírását ld.: P. Jánossy B.: „Régi harangok – új harangok”, In György Lajos (szerk.): *A kolozsvári Szent*

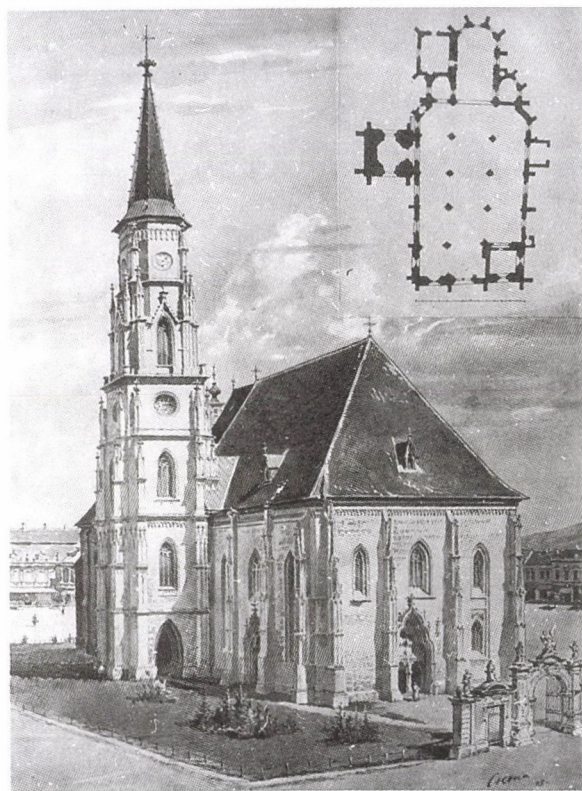
- Mihály egyház. Cluj-Kolozsvár 1924. 64–66.
Vö. össze még: Bfró, i. m., 1934. 42.
- 48 Felirataikat lásd Jakab E.: *Kolozsvár története világosító rajzai*. Budapest 1888., 6–10.
- 49 B. Nagy, i. m., 1977. 120.
- 50 Gaál, i. m., 1995., 86. és 90.
- 51 Szabó, i. m., 79.
- 52 MNM TKCs Itsz.: T.9133. Mérete 19,5x22 cm.
- 53 Herepei J.: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. III. Budapest – Szeged 1971., 528.
- 54 Herepei J.: *Kolozsvár történeti helyrajza*. Kézirat. 42.
- 55 Miklósi Sikes, i. m., 27.
- 56 Jakab E.: *Kolozsvár története*. I., Buda 1870. 544.
- 57 MNM TKCs Itsz.: T.7623. Mérete 16,5x19 cm.
- 58 B. Nagy, i. m., 1977, 59. és 64.
- 59 Kőváry L.: *Erdély története 1848–49-ben*. Pest 1861. 48.
- 60 Szabó, i. m., 96.
- 61 Judik M.: „Kolozsvár klasszicista-empire kapui”, *Erdélyi Múzeum* 57 (1995), 1–2. füzet, 23.
- 62 Nagy P.: *Ó kedves Kolozsvár!* Berlin 1926. 85.
- 63 Gaál, i. m., 1995. 49.
- 64 Ş. Pascu – Pataki J. – V. Popa: *Kolozsvár*. Kolozsvár 1957. 90.
- 65 MNM TKCs Itsz.: T.7624. Mérete 16,5x22 cm.
- 66 Szabó, i. m., 58.
- 67 *Hasznos tudnivalók és kolozsvári útmutató az előnyös bevásárlási forrásokról*. Kolozsvár 1910. 86.
- 68 Vö. Erős L.: *Kolozsvár postatörténete a római kortól 1918-ig*. Kolozsvár 1995. 50.

87. Jacob Peeters – Bouttats Gerard: Kolozsvár látképe. Rézmetszet, 1688. (MNM TKCs, ltsz.: T.2311 – Makky György reprodukciói)

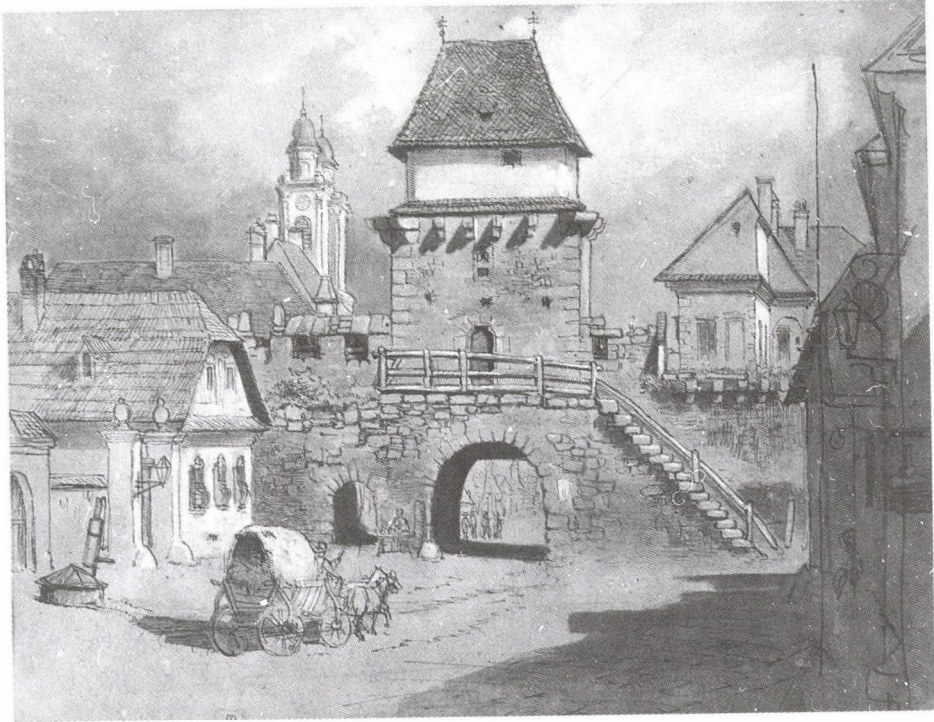

88. Simon János: Kolozsvár látképe. Rézmetszet, 1799. (MNM TKCs, ltsz.: T.523)

89. Ludwig Rohbock: Kolozsvár látképe. Akvarell, 1850 körül. (MNM TKCs, ltsz.: T.2834)

90. Cserna Károly: A kolozsvári Szent Mihály templom. Lavírozott kék tusrajz, 1898. (MNM TKCs, ltsz.: T.7407)

91. Melka Vince: A kolozsvári Magyar-kapu. Cezruza, akvarell, 1870-es évek. (MNM TKCs, ltsz.: T.9138)

92. Melka Vince: A kolozsvári Szappany-utcai bástya. Cezruza, fekete és fehér kréta, 1871. (MNM TKCs, ltsz.: T.9133)

93. Dörre Tivadar: A kolozsvári Unió utca. Lavírozott tusrajz, 1900. (MNM TKCs, Itsz.: T.7623)

94. Dörre Tivadar: A kolozsvári Széchenyi tér. Lavírozott tusrajz, 1900. (MNM TKCs, Itsz.: T.7624)

Szakács Béla Zsolt

EGY LEVELEZŐLAP A SZENTKORONÁRÓL

Mások levelei közt turkálni enyhén szólva illetlenség. Menti a helyzetet, ha az ember az iratot egy nyilvános gyűjteményben találja. Őriz ugyanis a bonni művészettörténeti tanszék (Kunsthistorisches Institut, Friedrich-Wilhelm-Universität) könyvtára egy magyar nyelvű különlenyomatot a Szentkoronáról, a szerző ajánlásával. Otto von Falke 1930. február 6-i keltezéssel küldte a francia Alpokban telelő Marc Rosenbergnak az *Archaeologiai Értesítő*ben frissen megjelent cikkét.¹

Otto von Falkét (1862–1942) mint a berlini múzeumok volt főigazgatóját, egyszersmind a középkori ötvösség egyik legnevesebb szaktekintélyét röviddel nyugdíjba vonulása után, 1928-ban érte az a valóban kivételes megtiszteltetés,² hogy röviden megtekinthette a nemzeti ereklyeként őrzött Szentkoronát. Tapasztalatait a magyarok unszolásra tette közzé – ami számukra azért is fontos lehetett, mert a hazai kutatókkal ellentétben a külföldi tudósok addig rendre a *corona latina* késői, tehát nem Szent István-kori datálása mellett foglaltak állást.³ A téma a címzett számára sem lehetett közömbös: Marc Rosenberg (1852–1930) maga is foglalkozott már a koronával 1916-ban egy rövidebb dolgozatban.⁴ A cikket még megkapta és annál könnyebben elolvashatta, mivel teljes terjedelmében közölték németül is. Az idős kutató még ugyanabban az évben, szeptember 4-én elhunyt; a különlenyomatot 1932-ben vették leltárba a bonni könyvtárban. A nyomtatványba beragasztottak egy levelezőlapot is, amely (a *Welfenschatz*ra vonatkozó információk mellett) fényt vet az írás keletkezési körülményeire, ezért teljes terjedelmében közöljük:

Herrn Professor M. Rosenberg
Hotel la Girelle,
Juan-les-Pines (Alpes maritimes), Frankreich

Verehrter Herr Geheimrat

Gleichzeitig schicke ich als Drucksache einen kleinen / Aufsatz⁵ über die Stephanskrone, den zu schreiben ich dem / Arch[aeologiai] Ertesítő nach der Besichtigung von 1928⁶ nicht / verweigern konnte. Mir ist die Sache bei 10 Minuten / Autopsie leidlich klar geworden, den Lesern aber / schwerlich, weil die im Pantheon⁷ geübte Kunst, auch / aus schwachen Photos gute Clichés herauszukitzeln / in Pest noch nicht bekannt ist. – Ich habe die vorige / Woche in einem Banksafe in Aarau beim Welfenschatz⁸ ver- / bracht, zusammen mit Swarzenski u[nd] Rob[ert] Schmidt, da wir / 3 bis April einen raisonablen Katalog⁹ heraus-

bringen sollen. / Auf meinen Teil fällt das hochroman[ische]. Jahrhundert u[nd] / mein alter Freund Eilbertus Col[oniensis]¹⁰ ist erneut in meiner // Achtung gestiegen. Wenn / man nur mehr Zeit htte! / Ich hoffe u[nd] wünsche, daß / Sie in diesem selbst hier / vorfrühlingshaften / Winter die rechte Er- / holung finden u[nd] / bleibe / in alter Verehrung

Ihr erg[e]benster]

Falke

Berlin, den 6. II. 30

JEGYZETEK

1 Otto von Falke: A szent korona = *Archaeologiai Értesítő* XLIII (1929) 125–137.

2 Jogosan panaszkodott a korona megközelíthetlenségéről már Kondakov is 1892-ben: „In neuester Zeit, im Jahre 1881, veranlasste der ungarische Reichstag die Veröffentlichung des Denkmals in einer – nicht besonderes gelungenen – chromolitographischen Copie. Seit dem kann die mit anderen Reichsinsignien in der Burg zu Pest aufbewahrte Krone nur mit besonderer Erlaubnis des Reichstages in Augenschein genommen werden.” N. Kondakov: *Geschichte und Denkmäler byzantinischen Emails*. Byzantinische Zellen-Emails. Sammlung A. W. Swenigroodskoi. Frankfurt a. M. 1892, 239. 1.j.

3 Így Kondakov i. m. 242; Émile Molinier: *Histoire générale des arts appliqués* IV. L'orfèvrerie religieuse et civile I. Paris: Librairie Centrale des Beaux-Arts, 1901, 54–55; Charles Diehl: *Manuel de l'art byzantin*, Paris: Picard, 1910, 665; O. M. Dalton: *Byzantin Art and Archaeology*, Oxford: Clarendon, 1911, 526 (bár ő csak ismerteti Kondakov nézetét, ahogy az 504. oldalon Bock ellenkező véleményét is); és Rosenberg is erre hajlik, l. a következő jegyzetet!

4 Marc Rosenberg: *Sacra Regni Hungariae Corona* = *Der Cicerone* IX (1917) 41–52. Ugyanez egy önálló füzetként is megjelent, 1916. november 21-i keltezéssel, h.n. (18 oldal + 3 tábla).

5 A különnyomaton a szerző ajánlása: Herrn Geheimrat Marc Rosenberg / mit besten Grüßen / erg. Falke. A nyomtatvány leltári száma: 32D15755, őrzési helye: JF 802/1

6 Falke, mint a dolgozat bevezetőjében is megjegyzi, a Nemzetközi Múzeumszövetség 1928-as budapesti kongresszusa alkalmával tekinthette meg a Szentkoronát.

7 A *Pantheon* (Monatsschrift für Freunde und Sammler der Kunst) 1928-tól jelent (illetve 1960 óta ismét jelenik) meg a

müncheneri Bruckmann kiadónál. Falke, mint a folyóirat alapítója, főmunkatársa és szerkesztője (1932-ig August L. Meyerrel, majd haláláig egyedül) számos cikket írt bele, egyebek közt a Welfenschatzról (Der Welfenschatz = *Pantheon* II (1928) 582–587; Hildesheimer Goldschmiedewerke des 12. Jahrhunderts im Welfenschatz = *Pantheon* V (1930) 266–274) és Marc Rosenberg magángyűjteményéről is (Die Schmucksammlung Marc Rosenberg = *Pantheon* IV (1929) 416–417. – a gyűjteményről Falke készített katalógust is: *Sammlung Marc Rosenberg*. Ausstellungs- und Versteigerungskatalog, 1929). Falke halála után Robert Schmidt szerkesztette tovább a folyóiratot. A *Pantheon*ban több köszöntés és méltatás is megjelent az alapítóról: Robert Schmidt: Zu Otto v. Falkes siebzigstem Geburtstage = *Pantheon* IX (1932) 168–169; Richard Graul: Otto von Falke zum 75. Geburtstag = *Pantheon* XIX (1937) 159; Robert Schmidt: Otto von Falke zum 80. Geburtstag = *Pantheon* XXIX (1942) 121; Erich Meyer: Otto von Falke = *Pantheon* XXX (1942) 234. A legrészletesebb méltatás: Robert Schmidt: Otto von Falke = *Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen* 73 (1942) 127–132.

8 A kincs az 1867-es megállapodás értelmében a hannoveri királyi ház magántulajdonának számított, és még ez évtől a Bécs melletti Schloß Penzingben őrizték, majd 1869-től a bécsi Museum für Kunst und Industrie kiállítására kölcsönözték (mellesleg a múzeum igazgatóhelyettese, majd igazgatója Otto v. Falke apja, Jacob v. Falke volt 1864-től ill. 1885–95 között; ehhez l. részletesebben: Jacob v. Falke: *Lebenserinnerungen*. Leipzig: Meyer, 1897). Az 1890-es években a felső-ausztriai Gmundenbe került, 1918-ban rövid időre Svájcban helyezték biztonságba, majd visszakerült Gmundenbe, ahonnan 1927-ben szállították egy svájci bankba (mint a levelezőlappból kiderül: Arauba), hogy előkészítsék a kincs eladását. 1930-ban vette meg

egy német műkereskedő-csoport, még ugyanez évben tudományos katalógus is készült hozzá (l. a következő jegyzetet), és kiállították Frankfurtban és Berlinben (az előbbi katalógusa: *Der Welfenschatz*. Katalog der Ausstellung im Städtischen Kunstinstitut. Frankfurt a. M. 1930). 1935-ben a kincsnek még mintegy a felét sikerült a berlini múzeumnak megvásárolnia, a többi addigra főleg amerikai múzeumok és magángyűjtők között szóródott szét. A kincs történetéhez újabban: Dietrich Kötzsche: *Der Welfenschatz im Berliner Kunstgewerbemuseum*. Berlin: Staatliche Museen Preußischer Kulturbesitz, 1973; Patrick M. de Winter: *The Sacral Treasure of the Guelphs* = *The Bulletin of the Cleveland Museum of Art*, 72 (1985) 1–160 (ugyanaz németül, más képanyaggal: *Der Welfenschatz*. Hannover: Touristbuch, 1986).

9 *Der Welfenschatz*. Der Reliquiar-schatz des brandenburgischen Domes aus dem

Besitz des herzoglichen Hauses Braunschweig-Lüneburg. Hrsg. v. Otto von Falke, Robert Schmidt und Georg Swarzenski. Frankfurt a. M.: Frankfurter Verlag-Anstalt, 1930.

10 Eilbertus Coloniensissel, a jeles XII. századi kölni ötvössel Falke ismételtlen foglalkozott korábban: Eilbertus Coloniensis = *Beiträge zur Kunstgeschichte*. Franz Wickhoff gewidmet. Wien: A. Schroll, 1903. 25–32.; *Deutsche Schmelzarbeiten des Mittelalters und andere Kunstwerke der kunst-historischen Ausstellung zu Düsseldorf 1902*. Hrsg. v. Otto von Falke – Heinrich Frauberger (utóbbi, a múzeum igazgatója, nem vett részt a kiadvány tudományos előkészítésében), Frankfurt a. M.: Joseph Baer – Heinrich Keller, 1904. 21–26. valamint: Otto von Falke – Georg Swarzenski: *Das Kunstgewerbe im Mittelalter = Illustrierte Geschichte des Kunstgewerbes I*. Hrsg. v. Georg Lehnert, Berlin: Oldenburg, é.n. 1908–9 169–422, itt: 274–275.

SZEMLE

Szilárdfy Zoltán

KOVÁCS PÉTER – SZELÉNYI KÁROLY: A BAROKK SZÉKESFEHÉRVÁROTT.

(A szöveget írta, a képanyagot összeállította, szerkesztette Kovács Péter.
A fotókat készítette Kovács Péter. Budapest–Veszprém 1992–1993.
Magyar Képek Szelényi Ház. 28 lap, 7 fekete-fehér, 93 színes tábla.)

Kuthy István (1889–1966) emlékére

Már negyedszázada annak, hogy a szerző baráti beszélgetés során megemlítette: olyan jellegű munkát szeretne írni a barokk Székesfehérvárról, amilyen a kis példányszámban megjelent *A barokk Pest-Buda élete*.¹ Ebben a gazdag, de nem fárasztó adattárban, a kultúrhistoriai szemléletnek, az életmód- és mentalitástörténet-központú megközelítésnek köszönhetően emberközelpbe kerültek a műalkotások és funkciójukat értelmezve „megelevenedtek” a muzeális tárgyak. Say Géza 1938-ban megjelent *A barokk Székesfehérvár* című kötete² sejtette már, hogy van igény a hazai művészettörténetben olyan munkára, ami a középkori Alba Regiának a pusztulás hamvaiból 1688. május 19. után fönixmadárként föltámadott barokk arculatát és lélekrajzát állítja az érdeklődés homlokterébe.

A közép-európai barokk évében (1992–1993) – egy torzóban maradt sorozat második köteteként – végre megjelent ez a meglehetősen tömör, tudományos-népszerűsítő munka.

A kötet a város látképeinek bemutatásával kezdődik. A szerző már korábban alapos tanulmányba foglalta Székesfehérvár fönmaradt vedutáit. A városházi, régi Fehérvárt bemutató festményt először a Szent István halálának 950. évfordulójára rendezett kiállításon³ mutatták be a nagyközönségnek. Reprodukciója ezúttal a kötet előzékeként tűnik fel, mivel azonban a kötet végén is szerepel, elegáns béléspapír benyomását kelti. A kép feltüntetett kormegjelölésénél, véleményem szerint, jóval korábbi, ugyanis a bilingvis magyar-német feliratokon azon városi tisztségviselők nevei szerepelnek, akik – a képen olvasható dátumok szerint – 1688-tól 1735-ig fejtették ki tevékenységüket: Nagy János, tekintélyes városi nemes, szenátor, aki a bírói hivatalt is ellátta; Séllyei Nagy Ignác, első székesfehérvári megyéspüspök apja; valamint Poss Ignác szenátor, az említett püspök bérmaatyja.⁴

A festmény alapjául szolgáló rézmetszet-veduta azért is jelentős, mert a *Die Tomkirchen*-ként jelölt, egykor Szent Péter-Pál, akkor már Szent István királyról nevezett egyetlen plébániatemplom gótikus tornyai és homlokzata mögött, a szokványos hosszház helyett centrális-poligonális építmény van, ami mintha az 1970-es ásatás során föltárt *ecclesia baptismalis* rotundáját idézné. Az épületábrázolás azért is fontos, mert a Vinzenz Fischer által 1775-ben festett hatalmas főoltárképen, a Mária Terézia arcát rejtő angyal mintegy „tervdokumentációként” tartja kezében a templom egykori ábráját (95–97. kép). A bécsi Akadémia elismert festő-tanára a történelmi hűség kedvéért több levelet váltott a magistratussal, és olyan részletekről is eligazítást kért, amelyek a megrendelésre dolgozó barokk festőkben általában föl sem merültek.⁵ A művész 1775. április 26-án kelt levelében arról érdeklődött, hogy létezik-e vázlat, vagy tervrajz Szent István alapította székesfehérvári templomról. Sajnos a magistratus válaszlevelei ismeretlenek, de bizonyosnak tűnik, hogy a tanács az akkori Szent István dóm rajzát küldte Bécsbe, mert ez szerepel a városházán függő festményen látható templom-ábrázolások között. Arról persze akkoriban nem tudhattak, hogy ezt IV. Béla király építtette; mindenesetre a királyi bazilikáról (az akkori prépostsági templomról) is találhatunk volna elküldendő mintaképet.⁶

Az első műemlékek, amikről részletes információkat kapunk a kötetből, a jezsuiták alapította *Nepomuki Szent János templom és rezidencia* épületegyüttese s a bennük található műalkotások.⁷

A mellékoltárok képeinek attribúálása nem könnyű feladat. Festőiként, Gaspar Franz Sambach mellett, felmerült két jezsuita festő-fráter, Johann Magis és Anton személye, a város által megrendelt Szent Kereszt és Loyolai Szent Ignác oltárképek esetében pedig Michelangelo Unterberger. Stíluskritikai megfontolásokból Werle Antalnak tulajdonítható a Szent Alajos kápolna ovális képe, valamint a fehérvári hölgyek által adományozott *Szent Család*, a rokokó tükrökkel ékesített festmény a szószék átellenében (98–99. kép).

A tabernaculum fölötti kis oltárkép nem az eredeti, annak csupán másolata; az elveszettnek hitt *Győztes Immaculata* az idők folyamán a szemináriumba került át. Számos hányattatás után, végül én leltároztam be a székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum tárgyai közé.⁸ A többszörösen átfestett kép festékrétegei alól a szakszerű restaurálás a többi oltárképhez hasonló, jó kvalitású, tetszetős művet hozott elő (100. kép).

A kötetben említésre méltó lett volna a Loretói Boldogasszony kápolnája is, amit a Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára sorozatban megjelent kitűnő összefoglalásából Kovács Péter kifejejtett.⁹ Csupán halvány utalás sejteti a legutóbbi helyreállítás szenzációs meglepetését: a rendház főlépcsőházában föltárt *Loretói Litánia* emblemikus freskóját, amihez hasonló – ismereteim szerint – az országban csak a szintén jezsuita alapítású győri Szent Ignác templom rezidenciájában található. E képsorok a Mária Kongregációk jelentőségére utalnak, és nem véletlen, hogy a fehérvári rendház lépcsőházának manierista, dekoratív emblémáin is a barokk hitélet e jellegzetes tematikája jelent meg,¹⁰ hiszen köztudott, hogy a grázi jezsuitákhoz szoros kultúrkapcsolataink fűződtek a tanulmányok és nevelés terén.

A szobrászati munkákat – Bebé Károly szószékének kivételével – régebben Baumgartner Bernát fráter nevéhez kötötték. Kovács Péter azonban már korábban kiderítette, hogy a rokokó sekrestye-bútorzat mestere a pálos Hyngeller János volt. Kötetében ezúttal figyelemreméltó adalékkal szolgál arra a pesti mesterre vonatkozóan, aki 1750-ben a főoltár tabernaculumát készítette.¹¹

A *jezsuita patika* berendezésének különböző darabjait – amelyek kétségkívül Baumgartner Bernát műhelyében készültek – a szerző a templom faragott gyóntatószékeivel és a dúsan díszített padokkal veti egybe. Érdemes itt megemlíteni, hogy Vanossi Antal; 1752-ben *Szűz Máriát ábrázoló selyemképet* küldött Bécsből a patika díszítésére.¹² A püspöki ősnymotatványtár falán nagy valószínűséggel ezt a képet ismertem fel. A sárga, amerikai selyemre nyomott mezzotinto kompozíción a Napba öltözött Asszony kozmikus jelekkel ékesített figurája alatt tipikus jezsuita téma látható: a földgolyót körülvevő négy világrész. E Pozzo révén elterjedt téma hazai előfordulásait korábban már ismertettem, de Sambach eszmeileg egyező freskójának fényénél nem árt még egyszer fölidézni ezt az eredetileg nyilván tézislapnak készült grafikát¹³ (101. kép).

A könyv sorra ismerteti a mai székesegyház Cimbalféle barokk freskóit. Sajnos a bejárattól jobbra eső oltár titulusát a szerző tévesen írja Szent Annának, hiszen az oltárkép a Szent Családra utal, pontosabban Szűz Mária templomi bemutatására. A főoltárhoz tartozó szobrok Szent Ignác *Suspice* kezdetű följánló imádságát illusztrálják. Az ikonográfiai programot Ignaz Günther Szeplőtelen Szűzre emlékeztető *Immaculata*-predellaképe zárja. E ritka téma ismétlődik az akkor szintén jezsuitákkal pasztorált *perkátai plébániatemplom* főoltárképén; amely ma is eredeti helyén áll, bár a Jézus Társaság feloszlása után a templom titulusát Szűz Mária születésére változtatták.

Figyelemre érdemes a szentélyrekesztő áldoztató korlátja (fonatos díszítésű vörösmárvány), aminek Grossmann János tatai mestertől származó hasonmása az ercsi és a tatai plébániatemplomban található. Az áldoztató korlát Székesfehérvárott alkalmazott formája és ornamentikája Mayerhoffer András pesti építész körére jellemző; elterjedtsége Magyarország középső területein mutatható ki.

Vinzenz Fischer említett oltárképe – a korona-följánlás témájának legnagyobb méretű vázsza, amelynek mintaképe a budavári Szent Zsigmond kápolna oltárképe – már a maga korában elismerésnek örvendett. Ennek bizonyítéka, hogy a *tósokberendi ciszterci templomban*, majd Velencén (Fejér megye) is megfestették, sőt kisméretű rézmetszet is készült róla (MNM, Történeti Képcsarnok). E „legmagyarabb” ikonográfiai téma a XVII. századtól kezdve terjedt sokszorosító grafikák ügyesen megkomponált lapjain (könyvillusztrációk, tézislapok, imakönyvekbe való szentképecskék), valamint monumentális alkotásoknak is inspirálói lettek. A kötet először publikálja annak az ismeretlen, de jó kezű rajzolónak és rézmetszőnek jelzetlen művét, amelyet sajnos tévesen határoz meg, ugyanis a följánlás jelenete alatt *nem* Székesfehérvár „képzeletbeli képe” látható. A metszet valójában Nagyszombat címerét és akkori látképét ábrázolja, és eredetileg Szabó István nagyszombati jezsuita tanár és hitszónok, 1746-ban Nagyszombaton kiadott művének (*Három esztendőre való prédikációk*) címlapelőzéke volt (102. kép). Szerzőjében Matthias Fuhrmann osztrák pálos rendi rézmetszőt sejttem, aki Nagyszomba-

ton is dolgozott, és akinek dekoratív metszetei a már említett Hyngeller János bútorfárgányaihoz is előképként szolgáltak.¹⁴ Ami a Fehérvár látképén ábrázolt Szent István féle korona-fölajánlást illeti: Sebastian Langner közkedvelt, korona-fölajánlást ábrázoló rézmetszete (103. kép) és egy régi városlátkép nyomán, 1800 körül valóban készült egy vízfestmény, amelyen a bizonytalannal fehérvári amatőr festő élénk színekkel örökítette meg az egykori koronázóváros szakrális történeti témáját¹⁵ (104–105. kép).

Az 1817-es Canonica Visitatio följegyzése szerint a székesegyházban egy asztalkán a szoptató Mária kegyképe állt, körös-körül rózsákkal és votív-jegyekkel, aminél szentmisék idején – a jámbor asszonyok bőkezűségéből – mindig két gyertyát égettek.¹⁶ A restaurált kép a megmaradt votívokkal ma a kanonoki sekrestyében függ, felirata:

S : Maria ora pro Nobis

S : F : C

1733

Az, hogy az ausztriai Tulln kapucinus templomának kegyképét lemásolták, egy korábbi pestisjárvány esztendejében tett fogadalom beváltásával függhet össze (106. kép).

Eredetileg a főbejáratától balra állt a Szent István koponyacsontját őrző kápolna, amelynek vörösmárvány oltárát az első püspök, Nagy Ignác konzekrált, és annyira szerette, hogy amikor nem pontifikált, itt misézett. Tiszteletére a város polgárait is buzdította.¹⁷

A mennyezeti freskó *Szent István megkeresztelésé*-t Cymbal festette. Habár a jelenlegi kutatások szerint ez az ünnepi esemény még István kisdéd korára tehető, a freskón Szent Adalbert mint keresztelő püspök és keresztapa szerepel. A téma István király ikonográfiájában ritkaságszámba megy, XVIII. századi ábrázolása még azon a reliefen maradt fenn, amely a leleszi templom főoltárának egyik oszlopposztamensén található (107. kép). A később Benczúr festménye révén népszerűsödött téma látható még – ha miniatűr méretekben is – azon az eddig ismeretlen ovális zománcképen, amely a székesegyház 1701-ből származó aranyozott ezüst kelyhének talpán van.¹⁸ Ezen a névadó, Szent István első vértanú, a felhőből tekint alá védence megkeresztelésére (108. kép).

A *szemináriumi templom* főoltára fölött, a XVII. századból származó vörösréz lemezre festett kegykép jelzi, hogy eredetileg karmelita templom volt, aminek patrocíniuma Kármelhegyi Boldogasszony. A festmény a bécsi Szent József karmelita templom kegyképének másolata. A templomot a régi fehérváriak „József-templomnak” nevezik. A népi elnevezés az egykori papnövelde patrónusára és a karmeliták bensőséges Szent József kultuszára utal, aminek legszebb művészeti emléke a templom nagy, *Szent József halálá*-t bemutató oltárképe, Maulbertsch-től. Hagyományos nagy búcsúját Fehérvár népe ma is a Názáreti Pátriárka ünnepen, március 19-én tartja. Megjegyzendő, hogy a helyi József-kultusz ma már nem létező emléke volt a Szent József kápolna, ami a barokk Székesfehérvárott a középkori templom helyén képviselte a jezsuiták áhítatát a Szent Nevelőatyá iránt.

A szemináriumi templom bejáratától balra, a *Kálvária-kápolnában* található az az *életnagyságú corpus*, amiről Kovács Péter azt írja, hogy „színpadiasan eleven,

sőt naturálisan drámai hatású, spanyolos jellegű” műalkotás. Kevesen tudják, hogy ez a corpus, ikonográfiai típusát tekintve, a történelmi Magyarország legkiválóbb pestis-feszülete.¹⁹ Schoen Arnold e remek Kálvária-kompozíciót a bajorországi Hofmarkt-ban született, 1749-től fehérvári karmelitaként számontartott Hauser Lőrinc (rendi nevén: Fr. Elisaeus a S. Basileo) fafaragómesternek attribuíta.²⁰ Kovács Péter szerint „alighanem tévesen”. Véleményem szerint Schoen Arnold attribúciója tűnik reálisnak, ugyanis a spanyol barokk szobrászat naturalisztikus jegyei Közép-Európában leginkább a délnémet és tiroli rokokó szobrokon figyelhetők meg. Gondolok itt a müncheni *Siftskirche* és az *Alt Sankt Peter* templomokban található teátrális *Utolsó vacsora*, illetve *Olajfák hegye* kompozíciókra, melyek kora és kvalitása egyenértékű a fehérvári karmeliták Szent Kereszt kápolnájának szobraival.

A pompás rokokó szószék pandanja a prágai síroltárt idézi, amin az ereklyéit rejtő koporsón térdeplő vértanú kanonok, Nepomuki Szent János szoboralakja látható. Ez utóbbit a „bécsi ezüstkovács”, Johann Joseph Würtz öntötte selmechányai ezüsből, Joseph Emanuel Fischer von Erlach terve szerint.²¹

A barokk Székesfehérvár kultusztörténeti sajátossága, hogy mind az öt templomában oltárt emeltek Nepomuki Szent János tiszteletére.

A ma a *Szent Sebestyén templom előtt álló szobor* országos viszonylatban is igen korai kultuszemlék, ugyanis már tizenhat esztendővel Nepomuki János boldoggá avatása előtt fölállították. A szobrot a városfal lebontásakor a város költségén helyezték ide, eredetileg a budai kapu közelében állhatott.²² A történetileg is érdemes műemléket a felkelő kuruc csapatok kiverése alkalmából, Heinrich Ulri városparancsnok nyilván *ex-voto* emeltette.²³ Kovács Péternek kutatásainak köszönhető, hogy Michael Kuglmann, fehérvári mester személyében sikerült azonosítani a szobor alkotóját. A szobor prototípusa egyébként a prágai Károly-hídon áll.²⁴

Székesfehérvárott ezenkívül még két szabadtéri Nepomuki Szent János szobor állt: az egyik kőből – készült gloriett alatt – a Palatinus-kapun kívüli hídnál, a felsővárosi parókia határán; a másik – felirat nélkül, szintén kőből – az ún. Promontoriumban, a lovasberényi út mellett.²⁵ Ide tartozik még a XVIII. század utolsó harmadában épült Lépcső utca 1. számú manzárd tetős polgárház homlokzati fülkéjében lévő kőszobor, további bizonyítékeként a régi fehérváriak Nepomuki Szent János tiszteletének.

A kötet szöveges részét követő képanyag Szelényi Károly fotóművész érdemes munkája. Jó minőségi színnyomásokban olyan műemlék és műtárgyrészleteket örökített meg, amelyek eddig még fekete-fehér változatban sem voltak közismertek.

Kár, hogy a táblák, illetve az egyes képek nincsenek beszámozva. Ennél is súlyosabb hiányosságnak tartom viszont a képaláírások számos tévedését. Íme néhány példa: a *püspöki palota* homlokzatán Vurum József faragott kőcímere látható, és *nem* Milassin József megyéspüspöké, aki az utódja volt, és aki az épületet befejezte. Ugyanez a címer tűnik fel a püspöki lakosztály berendezési tárgyai között, intarziás biedermeier asztallapon. A *ferences templom* homlokzatán a középső fülkében *nem* Páduai Szent Antal szobra található, hanem a barátok templomának mennyei patrónusa, a Fehérvárott született Szent Imre herceg kő-

szobra. Az ugyanerről az oromzati falról közölt kép *nem* Nepomuki Szent Jánost, hanem Assisi szent Ferencet ábrázolja. A városháza udvari falán Szűz Mária fülkeszobra közelebről is meghatározható, ugyanis egy igen kecses rokokó Immaculatát látunk ott. Az egykori *karmelita rendház* refektóriumában lévő pannók szerzőségét többen vitatták. Ha ezeket összevetjük Michelangelo Unterbergernek a Nepomuki Szent János templomban látható *Szent Kereszt* oltárképével, akkor az utóbbi rangos kvalitása, lágy modellálása és színvilága stíluskritikailag is kizárja, hogy a pannókat ő festette. A refektórium pannói inkább Franz Xaver Wagenschön modorára emlékeztetnek.

A kötet utolsó képe a Keresztelő Szent Jánosról nevezett fehérvári *szerb templom* egyik freskórészletéről készült. Ezen a Dániel próféta könyvében szereplő három ifjú, Ananiás, Azariás és Misáel „tűzpróbája” látható, amint őskeresztény ábrázolástípus szerint, orans kéztartással zengik hálaéneküket, az Úr áldására szólítva a teremtett világot. Arról a tüzes kemencéről van itt szó, amiben a három ifjú csodálatosképpen megmaradt, és *nem* az aláírás szerinti „tisztítótűzről”, ami hittani tézisként *nem* is szerepel az orthodox liturgiában.

Egybevetve építő szándékú kritikáimat a tetszetős kötettel, csak sajnálhatjuk, hogy a hazai barokk városokat bemutató és ismertető tervezett sorozatból, Eger²⁶ csupán Székesfehérvár követte. A reménykeltő sorozatból immár kimaradt Buda, Óbuda, Pest, Esztergom, Vác, Szentendre, Ráckeve, Dunaföldvár, Győr, Sopron, Kőszeg, Szombathely, Veszprém, Sümeg, Tata, Mór, Gödöllő, Szekszárd, Pécs, Kalocsa, Kecskemét, Miskolc.

JEGYZETEK

1 Zoltán J.: *A barokk Pest-Buda élete*. Szabó Ervin Könyvtár kiadványa, Budapest 1963.

2 Say G.: *A barokk Székesfehérvár*. Budapest, Officina Képeskönyvek, 1938.

3 Székesfehérvár, István Király Múzeum, 1988.

4 Németh L.: „A Székesfehérvári Egyházmegye kialakulása (1688–1777) és első püspöke, Sélyei Nagy Ignác (1777–1789)”, *Székesfehérvár Évszázadai* IV. (1979), 79.

5 Schoen A.: „Fischer V. festő levelei a Szent István főoltárképről”. *Székesfehérvári Szemle*, I. (1933), 24–25; II., 38; III. (1934/3–4), 71–75.

6 Schoen, *i. m.*, III., 72.

7 A szerző közel negyedszázada mélyedt el e régi kedves témájában, amikor a pannonhalmi főapátság archívumában található *Jesuitica fond*-ot kutatta.

8 Egyházmegyei Múzeum, Székesfehérvár. Olaj, vászon, karéjozott fekete fake-reten. A Nepomuki Szent János templom tabernaculumára fölötti kép 1750 körüli változata, feltehetően az eredeti. *Ltsz.*: 772.

9 Kovács P.: *Székesfehérvár. Egykori jezsuita templom és rendház*. Tájak-Korok-Múzeumok Kiskönyvtára 350. Veszprém 1989. (lapszámozás nélkül).

10 Kovács, *i. m.*, 4. kép.

11 Kovács, *A barokk Székesfehérvár... 12.*

12 Nékám Lajosné: *Régi magyar patikák*. Budapest 1971. 22.

13 Polleroß, F.: *Verehung der Madonna durch die vier Erdteile. Federschmuck und Kaiserkrone. Daß barocke Amerikabild in der Habsburgischen Ländern*. Kiáll. kat., Schloßhof im Marchfeld 1992. 299. Kat. 8. 27.

14 Kovács, *A barokk Székesfehérvár... 19.* A korona-főajánlás látomásként jelenik meg az ország és Nagyszombat címerével ékes látképeret fölött, illetve azon barokk kapuzat mögött, amit a legjelesebb magyar szentek: Szent Imre, Szent László, Szent Erzsébet, Szent Márton és Szent Adalbert mellképei díszítenek. E kompozíciót használta föl a Magyar Nemzeti Galériában található rokokó festmény (ltsz.: 505) ismeretlen dunántúli alkotója is. Vö. Mojzer M.: *A Magyar*

Nemzeti Galéria késő reneszánsz és barokk kiállítására. Képek és szobrok. Budapest 1982. 64–65.

15 Papír, üveg alatt, ökörszemes arany keretben. Székesfehérvár, székesegyház sekrestyéje.

16 Szilárdfy Z.: „Kegyképtípusok a pestisjárványok történetében”. *Orvostörténeti Közlemények, Supplementum 11–12. Népi gyógyítás Magyarországon.* (Budapest 1979.) 214.

17 Kuthy I.: „Szent István tiszteletét őrző egyházi műemlékeink Székesfehérvárott”, *Székesfehérvári Szemle*, (1938/1–2.) 214.

18 Két felirata: *HIC INTER FAMULUS STEPHANI SACRIFICANS MEMENTO 1701*; valamint: *Stephanus mayet rey vovit Calendis Maji*.

19 A sebekkel borított test az analógiás mágia jegyében volt hivatva elhárítani a kisebesedésekben és duzzanatokban is mutatkozó „dögösséget”. Az izajási jövendölést már Szent Péter levele a szenvedő Jézusra vonatkoztatta: „az ő sebei által gyógyultatok meg” (I. Pét 2–25.). Az egyik legnépszerűbb barokk imádságos könyv, a Vörösmarty Mihály költeményeiből jól ismert „Szegény asszony könyve”, a *Jó illatú Rosás kert* 1778-ban megjelent pozsonyi kiadása hathatós imádságot közöl a sebei miatt szenvedő felfeszített Jézushoz: „Lelki Orvosság a pestis ellen, mellyet nyóczadik Kelemen Pápa harmadik Spanyol Országai Philep Királynak, mind próbált lelki-orvosságot pestisnek idején küldött”. Ilyen pestis-feszületek láthatók a *györszigeti*, a *sári plébániatemplomban*, a *pozsonyi ferences kolostor folyosóján* és Budán a *Szent Ferenc sebeitől elnevezett templom* sekrestyéjében, ami a betegápoló Erzsébet-apácáké volt. A nagy járványhullámokat idéző pestis-feszület függ a pozsonyi ferences nővérek *Szent Erzsébet templomának* sekrestyéjében is. Ilyen volt továbbá Szécsényben az ún. *Rákóczi-corpus* a XVII. századból. A legkorábbi pestis-feszület hazánkban talán Gyöngyösről származik

(a legutóbbi restaurálás tárta föl az életnagyságú középkori feszületen a számtalan vörössel festett seb nyomait). Lásd Szilárdfy Z.: „A szeged-alsóvárosi templom Purgatórium-oltárának ikonográfiája”. In *„Mert ezt Isten hagyta...” Tanulmányok a népi vallásosság köréből.* Szerk. Tüskés G., Budapest 1986. 360. 10–11. jegyzet.

20 Schoen Arnold kéziratai. Püspöki Levéltár, Székesfehérvár, L.sz. 1663.

21 Szilárdfy Z.: „Magyar vonatkozások Nepomuki Szent János tiszteletében és ikonográfiájában”, *Művészettörténeti Értesítő* XLII (1993), 211. A templom magánképolnájában található, a gyermek Jézusnak rózsaszállal kedveskedő Keresztelő Szent Jánost ábrázoló kép mestere, bécsi akadémiai tanultságú művész lehetett.

22 Kuthy István kézirata a Székesfehérvár-Felsőváros egyházi emlékeiről, X. (a szerző tulajdonában).

23 A szobor felirata: *D. T. O. M. G. L. Ejectis Rebellium Rákóczy annorum copiis Anno 1704. sub versa antea. iam vero refecta Propugnacula nullo splendore copius, quam effige S. Joannis Nepomuceni decorare voluit iussitque primus recuperati Munimenti Commendans Henricus Mathias Ulri. Anno 1705 VI Julii. Diutis Urbis Moeniis Pietas S. P. L. A. R. Divum Joannem Nepomucenum huc locavit Die VII May 1805.*

24 A prágai Nepomuki Szent János szobrot 1683-ban emeltette Mathias Gottfried Wunschwitz, a Fejér vármegyei báró Wunschwitz János Antal Kajetán nagyapja. Lásd Szilárdfy, Z.: *Magyar vonatkozások...*, 209.

25 Utóbbi Ferentzy József belvárosi polgár gondozta, aki Kuthy István idézett kézirata szerint megígérte, hogy halála után is elégséges adományt hagyományoz a szobor fönntartására.

26 Lengyel L.: *A barokk Eger és Heves megye.* Budapest 1992.

95–97. Vinzenz Fischer: Szent István koronafölajánlása. A székesfehérvári bazilika-székesegyház főoltárképe, 1775. Olaj, vászon. Részletek

98. Werle Antal (?): Gonzaga Szent Alajos. A Szent Alajos kápolna oltárképe a székesfehérvári jezsuita (majd ciszterci) templomban, 1750 körül. Olaj, vászon.

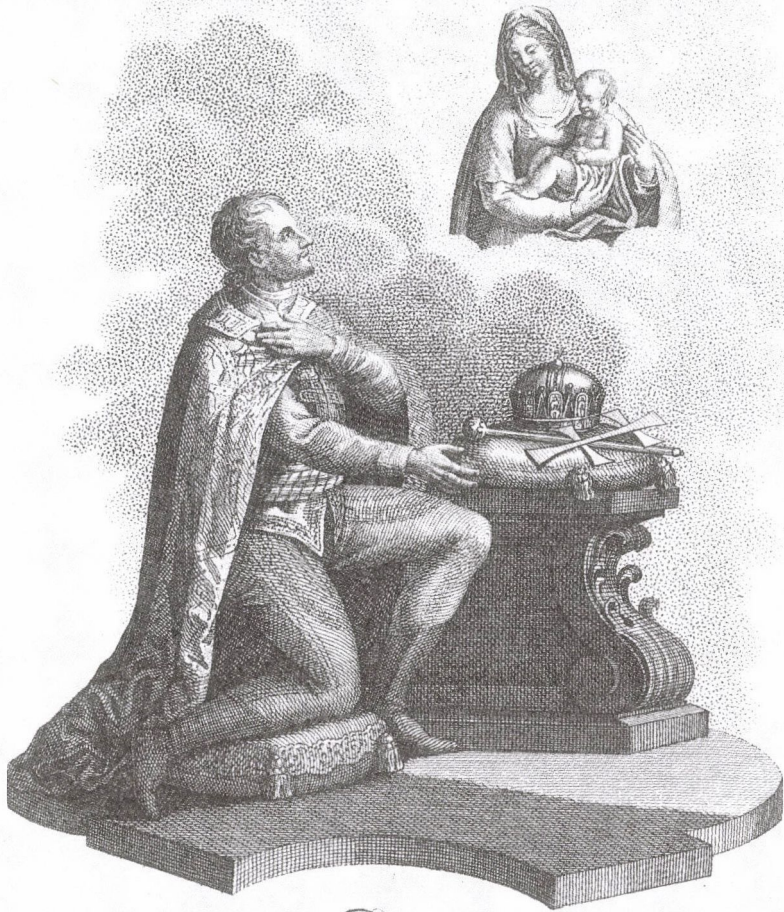
99. Szent Család. Fügőkép a székesfehérvári egykor jezsuita (majd ciszterci) templomban, 1750 körül. Olaj, vászon.

100. Franz Caspar Sambach (?): Győztes Immaculata, 1750 körül. Olaj, vászon.
(Székesfehérvár, Egyházmegyei Múzeum)

101. Lorenz Haid – Christian és Georg Philipp Rungendas: A földrészek hódolata a Mennyek királynéja előtt. Tézislap, XVII. század. Mezzotinto. (Székesfehérvár, Püspöki Könyvtár)

St. Stephan

König von Ungarn.

Ein weiser König ist die Stütze des Volkes. Sap. 7.

Abt der Lebensbeschreibung herausgegeben von Seb. Langoo in Wien.

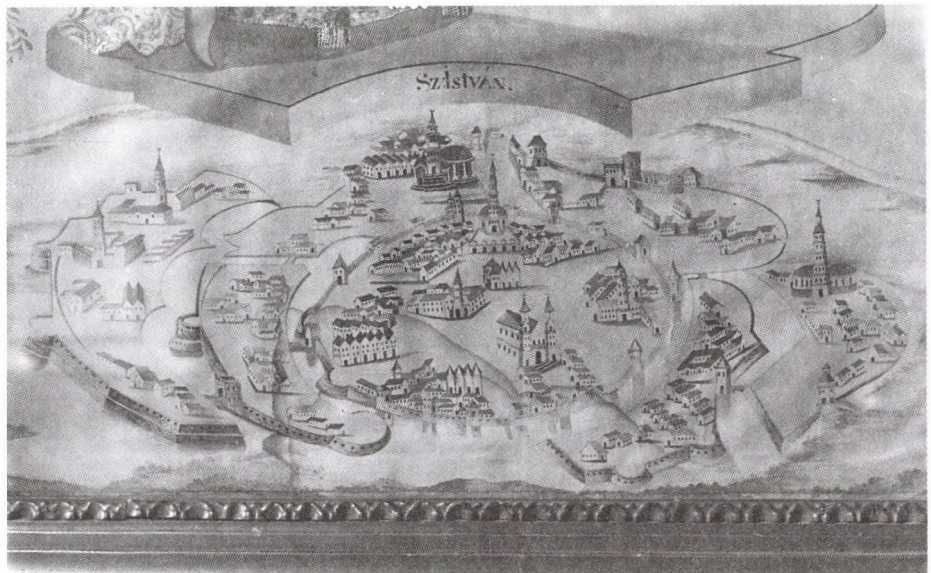
102. Matthias Fuhrmann (?): Szent István koronafölajánlása Nagyszombat látképével. Szabó István *Három esztendőre való prédikációk* című művének címlapelőzéke, 1746. Rézmetszet (a szerző gyűjteményében)

103. Sebastian Langer: Szent István koronafölajánlása, 1790 körül. Rézmetszet (a szerző gyűjteményében)

104. Ismeretlen festő:
Szent István koronaföljálása
Székesfehérvár látképével, 1800
körül. Papír, akvarell. (Székes-
fehérvár, a Ba-
zilika-Székesegy-
ház sekrestyéje)

105. Székesfehérvár
látképe. Az előző
kép részlete

106. Ismeretlen festő: A tulli Szoptató Szűzanya-kegykép másolata, 1733. Olaj, vászon. (Székesfehérvár, a Bazilika-Székesegyház kanonoki sekrestyéje)

107. Ismeretlen szobrász: Vajk megkeresztelése. Fadombormű a leleszi premontrei templom főoltárán, 1750 körül.

108. Ismeretlen ötvös: Vajk megkeresztelése, 1702. Zománckép. (Székesfehérvár, a Bazilika-Székesegyház sekrestyéje)

Kerny Terézia

SZENT LÁSZLÓ NÉPI TISZTELETE

Szent László önálló arculatú népi kultuszáról gyér adatokkal rendelkezünk, hiszen tiszteletét a 18. század közepéig az egyház, az udvar és a török ellen katonáskodó nemesség ápolta, terjesztette váltakozó intenzitással. A polgárság Szent László-tisztelete leginkább céhes keretek között nyilvánult meg.¹ Bálint Sándor, aki mind-ezidáig a legalaposabban tárta föl a szent kultuszának különböző rétegeit, alig tudott valamilyen népi hagyományáról, sőt azt is kénytelen volt megállapítani, hogy „neve törzsökös parasztságunk körében igen ritka.”² Noha a parasztok az egyházi év ünnepei között számontartották június 27-ét, különösebb szokások valóban nem jellemezték ezt a napot. Ebben az is közrejátszhatott, hogy két kiemelkedő, a nyári gazdasági életben meghatározó jeles évforduló (Szent Iván és Péter-Pál) közé esett. Hozzájuk több évszázados, megszilárdult tradíciók kapcsolódtak, mellettük érthetően a László-nap jelentősége elhomályosodott. Talán fontos adalékokkal gazdagíthatnák ide vonatkozó ismereteinket a László-napi búcsújárásokról gyűjtött néprajzi megfigyelések, ám tudomásom szerint ilyen irányú fölmérés és rendszerezés még nem történt.

Pintér Kálmán 1892-ben ezeket a sorokat írta rezignáltan: „... szinte hihetetlennek látszik, hogy a ma is ragyogó emlékü Szent László királyról, a mondai hagyományokon kívül oly kevés, mondhatni semmi népköltési hagyományt nem tudunk felmutatni, egy-két töredéken kívül”.³ Ezekben is nemzetközi vándormotívumok keverednek, gyakorta pedig középkori (vagy barokk) liturgikus szövegek átültetései, illetve krónikák romlott variánsai. Néhány közülük, eredendően Antonio Bonfini és Temesvári Pelbárt nyomán Szent László lovával és annak csodatetteivel foglalkozik. Önálló alkotásnak látszik a már Ipolyi Arnold által is közzétett vers arról, hogy hogyan tanult meg lovagolni a király Szent Mihály arkangyaltól.⁴ Toroczkaí Wigand Ede az alábbi népdalt jegyzete föl László ménjéről:

„Ő hajtá a göncölszekér csillagsörényes lovait,
Ragyogó ostorul fonta a holdvilág sugarait”⁵

A mátraverebélyi szentkúthoz zarándokló palócok a múlt században állítólag így énekeltek a forrásnál: „Szent Lászlónak szent lova, szent lovának szent lába, szent lábának szent patkója, szent patkójának szent nyoma könnyörögi érettünk.”⁶ Ismeretes volt még e század elején a Nógrád megyei Szandán egy olyan variáns is, amelyik a kút keletkezését énekelte meg. Rövid tartalmi kivonata a következő: „Szent Lászlót üldözték a tatárok. A király szorult helyzetében pénzt szórt utánuk. Míg ők a pénzt keresgélték, előnyt szerzett, de a pogányok végül mégis bekerítették. Ekkor egy sziklára ugratott a lovával. A szikla kettéhasadt, patkója nyomán pedig forrás fakadt föl. A tatároknak dobott pénz kővé változott, amit a kút vizében ma is lehet látni.”⁷ Az ének közvetlen forrása feltehetően egy helyi kiadású ponyva lehetett.⁸ Más a témája az *Lengyel László* című gyermekversikének, amelynek értelmezése a két világháború között nagy vitákat kavart.⁹

Szent László népi emlékezetét azonban leginkább *mondaköre* őrizte meg. Többségük mint helyi, névmagyarázó monda maradt fenn. Legnagyobb számban a király egyházalapításairól szólnak, de zömükben bennük is keverednek a legendás hagyományok a folklór elemeivel.¹⁰ Barna Gábor és Landgraf Ildikó kutatásai szerint a legtöbb monda Erdélyből, közelebbről a Székelyföldről való, illetve a palóc vidékekről.¹¹ „Erdélyben a sziklában látható patkónyom, a forrásfakasztás, a kettéhasított szikla (a Tordai hasadék) és a kun aranyak motívum a legnépszerűbbek, a palócoknál a Szent László aranyai motívum kedvelt.”¹² Ezek a témák természetesen más vidékeken is fölbukkantak. A kisvárdai plébániatemplom egyik 15. századi kőfaragványán lévő sérülést a múlt században úgy magyarázta a néphagyomány, hogy azt a szent király táltosa okozta, „mely Sz.-Kutról nem tudom hány ugratásra itt teremvén fejedelmi urával, a követ patkójával vágta be”.¹³

Szent László középkori gesztájában és legendájában is földolgozott szekércsorda a *Szent László szekere* mondában élt tovább.¹⁴ A váci székesegyház alapítási előzményeit megörökítő *szarvascsorda* egyik somogyi variánsát még az ötvenes években is ismerték.¹⁵ Egy baranyai monda emlékét őrzi a Mecsek egyik különleges formájú sziklájának neve: a *Szent László Kőátora*.¹⁶ Az Ivanics község melletti római kori útmaradványnak a mai napig *Szent László-útja* az elnevezése.¹⁷ Valószínűleg a névválasztás itt is egy helybeli monda csökevénye.

Figyelemre méltó a Zala megyei Búcsúszentlászlón ma is élő történet, amelyik a közismert *Szent László nemesei*-monda újabb sarjadéka: „A Szent László segítségére siető vérző ujjú nemes azt kérte a királytól, hogy szabadítsa meg faluja népét az ott garázdálkodó sárkánytól. László Szent Györgyöt hívta segítségül, aki a szörnyeteg elpusztítása után arra figyelmeztette a lakosságot, hogy jól takarítsák föl a fenevad kiömlött véréit. Ám az emberek gondatlanok voltak. A vércseppekből csibék, abból pedig veres kakasok [tűz] váltak. Ekkor a nemes ismét Szent Lászlóhoz fordult, aki a tűzoltók patrónusát, Szent Flóriánt küldte a faluba”¹⁸

A székelyföldi Szent László-mondakör leggazdagabb gyűjteménye Orbán Baláznál olvasható *A székelyföld leírása...* című több kötetes monográfiájában. Udvarhelyszék ismertetésekor négy;¹⁹ Marosszékről és Csíkszékről pedig egy-egy névmagyarázó történetet közölt.²⁰ A középkori hagyományokon nyugvó csíkszéki Szent László-kultusznak egyébként sajátos arculata volt. Fő központja Csíksomlyó lehetett. Plébániatemplomának (Szent Péter és Pál) oltárképén a magyar szentek is megjelentek. A Salvator kápolna karzatára 1678-ban Szent István és Szent László álló alakos festménye került a *Patrona Hungariae* mellé.²¹ Ugyanott a Pádúai Szent Antal kápolna szentélyének külső falán a következő vers olvasható:

„E és CSÉIK
KI ÉL MEGÁLDJAD
KI HAL NYUGOSSAD
BÜNÖS LELKÜNKÉRT
JÉZUST IMÁDJAD
ÜDVÖZ LÉGY
KEGYELMES
SZENT LÁSZLÓ KIRÁLY”²²

Csíkszentmihályban a plébániatemplom tornyán a múlt század közepén még szintén látható volt egy chronostikonos felirat: *SanCti LaDisLaS RegIs UngarorUm HonorI* (1715).²³ Csíkszentdomokoson a 18. század második felében is egy olyan 14. századi graduale volt használatban, amelyik Szent Lászlónak egyik legősebb, saját szöveggel és dallammal rendelkező allelujáját őrizte.²⁴ Csíkmenaságban a 17. század elején a falu lakossága „restauráltatott” egy ugyancsak 14. századi álló alakos Szent László falképet.²⁵ Csíkcsobotfalván az Olvasó Társulat ápolta a szent király kultuszát a 19. században, ahol a templomban számos berendezési és felszerelési tárgy is őrizte emlékét.²⁶

Szent László tiszteletének jellegzetes emlékei a csíki kályhacsempék a 16. századból. Egy részük a királyi műhelyekben (Buda, Vajdahunyad) készült lovag-alakos típusok provinciális variánsa, amely Nagyszebenben, Krakkóban és egy bukaresti magángyűjteményben őrzött darabokról ismert. Ezek a darabokon lovon ábrázolták a királyt karddal és keresztes pajzsral.²⁷ Egy másik, Székelykeresztúrról származó változat, stilizált oszlopra támaszkodó árkádfülkében, Szent László és felesége kapott helyet.²⁸ Különleges az a csekefalvi darab, amelyet a kerlési ütközet redukált jelenete díszít.²⁹ A csíki kultusz mellett Szent László tisztelete a moldvai csángók körében is virágzott. Náluk ma is elevenen él az a hit, hogy a római katolikus és az orthodox nagybőjt közötti különbség oka az, hogy Szent László későn érkezett meg egyik csatájából.³⁰ A gyimesiek Szent László-legendáit Salamon Anikó gyűjtötte össze a hetvenes években, amelyekből néhányat Tankó Gyula tett közzé.³¹

Szent László népi tiszteletét a 19. századtól a ponyvaszövegek is alakították, módosították. A vásárokon terjesztett füzetek legtöbbször már ismert középkori legendák, *canticonalek* átdolgozott, torzított, romlott változatai voltak, néha fametszetekkel illusztrálva. Közéjük tartozott például *Foganatos énekek Szent László királyhoz* című, 1894-ben (hely nélkül) kiadott füzet. *A Dűcsőséges Szent László királynak tisztelete* című nyomtatvány középkori *sequentia*jának kibővített és aktualizált variánsa.³² A múlt század második felében íródhatott *A világ legnagyobb Csodatörténete vagyis kivirágzott a keresztfa Nagyváradon* című miráculum-történet (Félegyháza é.n.) E székesegyház előtt álló bronz Szent László szoborhoz (Tóth István, 1893) viszont egy másik helyi szokás fűződött. A nagyváradai férfiak még 1987-ben is arra jártukban kalapjukat megemelve így köszöntötték: „Jó napot király úr!”³³

A magyar egyházi kalendárium, az ún. csízió lett az irodalmi forrása annak a másik népi hagyománynak, miszerint László napja időjósnap. Legrégebbi (1470 körüli) variánsa a Thuróczy-kódexben maradt fenn. Itt az ünnepeket rövidített nevük, az ünnepek napját pedig a szótagok sorszáma jelezte. Június hónapban a naptár a következő jeles fordulókat említette:

„ky nem herel haborosagnak
Zent borrobas vid latwan
mondam zyletek zenth ywan
Jam lazlo peth pal yec mariben
kenyr pilis lapath ben”³⁴

A Muravidék népe – néhány évszázaddal később – László napján pedig ezt tanácsolta: „Jól figyelj meg László napját, / Jó előre megjósolja az idő járását”.³⁵ A kabai juhászoknál Barna Gábor az 1970-es években egy hasonló szokást jegyezte fel: a pásztorok szerint a június 27-i időjárás megmutatja a következő hónapokét is, ha ekkor esik az eső, akkor még hatvan napig esni fog. Ismertek és emlegettek még egy csíziót is: „Jól figyelj meg László napját / Hét hétre jósolja meg az idő járását.”³⁶

Szent László népi kultuszában végül, ha korlátozottan is, de szerepet játszottak a képzőművészeti alkotások. A már említett csíki kályhacsempéken kívül sajnos színvonalasabb darabokkal nemigen találkozunk. A 19. században néhány muraközi faluban Szent László szobrokat állított föl a falu népe. Ezek a köztéri monumentumok, akárcsak a Vendel, Donát, Orbán- emlékek, védő, bajelhárító szerepet tölthettek be.³⁷ Helybéli, jobb képességű mesterek, hímezőasszonyok készítették azután jobbára a templomok körmeneti zászlóit, ahol a Szent László-ábrázolások általában egy-egy kiemelkedő kvalitású alkotás (oltárkép, szobor, grafika) szabadon átformált primitívebb utánezatai voltak, de nemegyszer középkori ikonográfiai típusokat tartottak életben még a 20. században is.³⁸

JEGYZETEK

1 Pásztor Lajos: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*. Budapest, 1940. 42–44., 47.

2 Bálint Sándor: A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete III., *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 2 (1978–1979) 291–292.

3 Pintér Kálmán: *Szent László a magyar népköltészetben*. Különlenyomat a Budapesti Kegyeztanftórendi Főgimnázium 1892. évi értesítőjéből. Budapest, 1892. 13.

4 Ipolyi Arnold: *Magyar Mythologia*. Pest, 1854. 170–171., 202., 269., 274.

5 Toroczka Wigand Ede: *A magyar csillagos ég, Néprajzi Értesítő*, (1914.) 271.

6 Bálint Sándor: *Ünnepi kalendárium. A Mária-ünnep és a jelesebb napok hazai és középeurópai hagyományvilágából I.* Budapest, 1977. 504.

7 Kusnyár Ferenc (Öröm) közlése, 1979. IV. 4. A történetet édesanyjától (szül. Bacskó Margit) hallotta, aki már nem emlékezett a dallamára.

8 Eredendően azonban Temesvári Pelbárt: *Sermones pomerium de sanctis* prédikációs gyűjteményére vezethető vissza. A búcsújáráshely válogatott bibliográfiája: Benkovics, Mária: *Historia de sacro fonte in praedio Thot-Vereb seu Verebely 1735–1736*. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Lat. 3050–3051; Zádori János: *Három búcsújárási szent beszéd a mátraverebelyi szent kúthoz*. Pest, 1859; Lencsés Kornél: *A mátraverebelyi Szent Kútnak eredetéről és*

azon csudálatos szent víznek erejéről való könyv. H.n., é.n. [1863] (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Fol. Hung. 2378); [n.n.:] *Ama híres búcsújáró helynek: úgymint: a szent-kútnak Nógrád-megyében, és az ottlévő boldogságos Szűz Mária szentképének csudálatos históriája. Mely a búcsúra menő híveknek emlékül, és nagyobb ájtatosságnak felébresztéséért kibocsájtatott*. Budapest, 1878; *Szentkúti emlék a B. Szűz Mátraverebelyi kegyhelyéről*. Az ájtatos hívek hasznára újra átdolgozta és kiadta Mihályi (Imre) Ceasar. Budapest, 1899; Tóth Sándor: *A Szent Szűz vendégségében*. *Új Ember* XLII. (1986 szeptember 7.) 5; Ipolyvölgyi Németh J. Kálmán: *Búcsújárók könyve*. Balassagyarmat, 1991. 193–194.

9 Szilárd Leó: *Szent László a magyar népköltészetben, Ethnographia* XXXVIII (1927) 44–45; Kiss Lajos: *A lengyel László-játék*, in: *Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára*. Szerk. Szabolcsi Bence – Bartha Dénes. Budapest, 1953. 373–398.

10 Dobos Ilona: *Történeti mondáink legkorábbi rétegei*. Kandidátusi értekezés, Budapest, 1976 (MTA Könyvtárának Kézirattára); Kerny Terézia: *Szent László egyházalapításai az irodalomban, a képzőművészetben és a néphagyományban, Pavilon* (1994/9) 12–18.

11 Barna Gábor *A Szent László-kultusz Magyarországon és Európában*, in: *Magyar Kálmán (szerk.): Szent László és Somogyvár*.

Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére. Kaposvár 1992. 107–116: 109–110; Landgraff Ildikó: A történeti források és a mondák Szent László királya, Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle XXVII (1993) 113–122.

12 Landgraff i. m. 119. A kutatókat különösen a Tordai hasadék mondája érdekelte, amely már a 18. századi *canonica visitatio*-ban is helyet kapott: *Itinerarium seu descriptio itineris in visitatione canonica per Transylvaniam 1780. conscriptum a parta Vincentio Blaho Ordinis Minorum* (Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Lat 3185) 93.

Néhány múlt századi ismertetés a történetről: Kőváry László: Tordahasadék és barlangjai Erdélyben, *A Nagy Világ Képekben* 1855. 139–141; Khern Ede: A thordai hegyhasadék, *Budapesti Visszhang* 1856. 161–162; Réthy László: A tordai hasadék, *Az Ország Tükré* 1862. 278; Jókai Mór: Uti levelek (8. kiadás). Budapest, 1910. 75. – Egyéb erdélyi mondákról: Palkó András: A Szent László-legenda elterjedése Erdélyben, *Üzenet* I (1990) augusztus 15–31. 11; Tankó Gyula: Szent László a gyimesiek tudatában és legendáiban, *Partium* II (1995)/1. 1–2.

13 Kandra Kabos: Adatok a kisvárdai sz. László-építette egyház történetéhez, in: *Adatok az egri egyház történelméhez II.* Szerk. Kandra Kabos. Budapest, 1886. 283. A városban egyébként volt Szent László utcája és Szent László kútja is, ld. Kandra Kabos i. m. 277.

14 Barna i. m. 108.

15 Barna i. m. 112.

16 Bálint i. m. (1977). 503.

17 Bálint i. m. (1977). 503.

18 A mondat Balogh F. Albin O. F. M. búcsúszentlászlói plébános, házfőnök mesélte el 1991. VII. 15-én. Egyéb búcsúszentlászlói mondákról: Bálint Sándor: Búcsúszentlászló, *Jelenkor* (1944. január 1.) 5; Uő.: Búcsúszentlászló, *Új Ember* XXXIII (1977 szeptember 4.). 2. Az eredeti Szent László nemesei-mondáról: Tolnai Vilmos: Szent László nemesei-mondája, *Ethnographia* XV (1904) 233.

19 Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természettudományi szempontból I–IV.* Pest, 1868–1870. I. 104, 175, 181.)

20 Orbán Balázs i. m. II. 75; IV. 58.

21 Akvarell másolatát Huszka Józseftől a Néprajzi Múzeum Adattára őrzi (ltsz.: R. 9449). Papír, tempera, 210x194 mm, 1882.

22 Sajó Tamás közlése (1992). – Ugyanezt a verset a *Boldog Várad*. Szerk.: Bálint István János Budapest, 1992. 601. lapján mint a moldvai csángók Szent László himnuszát találjuk.

23 Benkő Károly: *Csík, Gyergyó és Kászon múltja, jelene általános és részletes osztályokban.* Kolozsvár, 1853. 59.

24 Őrzési helye Gyulafehérvár, Batthyány Könyvtár. Első ismertetése Kováts András: Két középkori hangjegyrásos töredék, *Történelmi és Régészeti Értesítő. A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumegylet Közlönye* XXIV (1908) 16; újabb vizsgálata Szigeti Kilián: Egy XIV. századi énekes-könyvünk továbbélése, *Magyar Könyvszemle* LXXX (1964) 126–133.

25 Megsemmisült. Akvarell másolatát Huszka Józseftől az Országos Műemlékvédelmi Hivatal Tervtára őrzi (ltsz: 106; MOB 691.) Papír, tempera, 270x215 mm, 1889.

26 Kerny Terézia: Szent László ábrázolások zászlókon, *Új Művészet* (1992/12.) 48–50; 70–71.

27 Bătrîna, Lia – Bătrîna, Adrian: Legenda „Eroului de frontieră” în ceramica monumentală din Transilvania și Moldova, *Sciva* 42 (1990)/2 166–183; Bătrînu, Victoria-Paraschiva: Cahle decorate cu subiecte religioase descoperite în Moldova, *Ars Transilvanie* 4 (1994) 115–133.

28 Benkő Elek – Ughy István: Székelykeresztúri kályhacsempek. Bukarest, 1984. 70. 60. rajz.

29 Benkő – Ughy i. m. 54. 13. rajz.

30 Hegedűs László: *Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Néprajzi szövegek moldvai telepeseiktől.* Budapest, 1952. 69; Landgraff i. m. 119.

31 Tankó Gyula: Szent László a gyimesiek legendáiban, *Erdélyi Figyelő* 1992/3. 16–17.

32 H.n., é.n. Tibold Attila hagyatékában a Pannonhalmi Bencés Főapátság Szentképgyűjteményében.

33 Sas Ede: Szent László emlékszobra Nagyváradon, *Ország-Világ*, 1893. 15–18.

34 MTA Könyvtárának Kézirattára, Cod. 40 12. (RMK II. 367–368.)

35 Penavin Olga: *Népi kalendárium. Az esztendő néprajza a jugoszláviai magyarság körében.* Becse. 1988. 109.

36 Barna Gábor: *Néphit és népszokások a Hortobágy vidékén.* Budapest, 1979. 112.

37 Horvat Anđela: *Spomenici arhitekture i likovnih u umjetnosti u medumurju.* Zagreb, 1956. 171, 184.

38 Kerny Terézia 10. jegyzetben i. m.

Szent László népi kultuszáról a kézirat leadása után több publikáció is megjelent, amelyeket azonban már nem tudunk hasznóstani dolgozatunkban: Barna Gábor: *A tállai Fáklyás Társulat dokumentumai / Documents of the Candle-bearers' Confraternity. Devotio Hungarorum 3.* Szeged 1996; Benkő György: *A mezőkövesdi Szent László templom és plébániahivatal múltjából a város adataival. Mezőkövesd 1996.*

További adatokkal gazdagíthatók ismereteinket néhány település – például Piliszentlászló, Osló, Vácszentlászló – katolikus hagyományairól szóló gyűjtések. E felmérés munkára remélhetőleg hamarosan sor kerül.

109. Szent László. Függekép a lajosmizsei római katolikus plébániatemplomban. Olaj, vászon. (Makky György felvétele)

110. A kocsicsoda Szent László legendájából. Fametszet Esterás Pál *A Boldogságos Szűz Mária ötvenkét csodájának szombatja* című művének bővített kiadásából (Pest, 1861. 154.) (Makky György reprodukciója)

Mikó Árpád

CSONKA FERENC 80. SZÜLETÉSNAPIJÁRA.
(Irodalomtörténeti tanulmányok.) BALASSA KIADÓ, BUDAPEST 1996.

Elegáns kötetkével lepte meg az Irodalomtudományi Intézet Reneszánszkutató Osztálya a csoport doyenjét, Csonka Ferencet nyolcvanadik születésnapján. A füzetnyi – tizenhárom rövid írást tartalmazó – *libellust* két okból tartom érdekesnek ismertetni egy művészettörténeti folyóiratban. Az egyik szubjektív: a dolgozatokat – különböző terjedelmű és minőségű műhelyforgácsokat – az Irodalomtudományi Intézet egyik legendás múltú, ma is tevékeny tudományos műhelye, a „REBAKUCS” tagjai írták képtelenül rövid idő, egyetlen (!) hét alatt, és vállalkozásukat azonkívül, hogy szerettek volna meglepetést okozni az ünnepeltnek, más nem motiválta. Másik okom praktikus: a mindössze száz példányban kiadott művecske ritka, csak „belső” terjesztésre szánták; egyhamar nem kerül szűk – az irodalomtörténészeknél kisebb és elzárkózóbb – szakmánk elé. Pedig a tizenhárom tanulmány közel felének van valamilyen régi magyar művészettörténeti tanulsága.

A kis kötet élén – protokolláris és unalmas előszó helyett – igazi irodalmi ritkaság áll. *Sigismundus Ritoók* latin nyelvű négy sorosa köszönti Csonka Ferencet. Ezután következnek maguk a dolgozatok, amelyek szerzőik betűrendjében sorakoznak egymás után. Ács Pál cikke (Volt-e ikonfestő-iskola a XVI. századi Ráckeviden?) egy félreolvasás utóéletével szórakoztatja az olvasót. Skaricza Máté – a talán csak kevesek által ismert reneszánsz költőnk – főművének, a *Kevi város történetjének* régi (máig egyetlen) kiadásában a szövegközlő a hosszú s betűt sajnálatos módon *p*-nek olvasta, így lett az eredeti *Kes fel utcából* és a *Kes piacból* – vagyis a *Kis fel utcából* és a *Kis piacból* – *Kép fel utca*, sőt *Képpiac*. Szakmánk dicséretére legyen mondván: a szöveg nem művészettörténészt emlékeztetett a hajdani ráckevei ikonfestői iskolára. Bartók István műhelyforgácsának (Mit nem olvasott Pázmány Péter?) tanulsága: ha egy könyv nyomtatott ajánlása szól valakinek, az még nem jelenti feltétlenül, hogy az ajánlással megtisztelt személy elolvasta magát a könyvet is. Legfeljebb megfordult a kezében, mint Vörösmarti Mihály munkája (Intő s tanító levél, Pozsony 1639, RMK I 697) Pázmányéban. Jankovics József az első román nyelvű disztichon szerzőjének, ifjú Halicsi Mihálynak (Michael Halics Karansebesinus) magyar nyelvű versét közli (Román versszerző magyar versei). Káldos János három – az unitárius egyháztörténetet kéziratok másolataiból kihüvelykeztető – írásműről ad hírt (Három obscurus műről). A cikkecské legvégén kiderül, hogy az unitárius egyháztörténetet folytató Kozma János († 1840) – vagy forrása – látott egy különös – az egyik obscurus műhöz kapcsolódó – falképet a kolozsmonostori templom szentélyében. A festmény Krisztust ábrázolta a szünhedrion előtt. Az ábrázolás (amelynek ma már nyoma sincs a templomban) jól ismert tizenhatodik–tizenhetedik századi ikonográfiai különlegesség, amelynek Magyarországon eddig is sok példája volt ismere-

tes – ezek sora bővült most a kolozsmonostorival. Kecskeméti Gábor Telekesy István – a műpártolásról is jól ismert győri prépost, később egri püspök – egyetlen (szerzője tudta nélkül megjelent) prédikációjáról értekezik (Egy elorzott prédikáció), Komlovszki Tibor Balassi Bálint katolizálásának mélységéről (Balassi és a predestináció), Kószeghy Péter pedig miniatűr esszéjét rögtönzött a tükör, fátyol, felhő motívumra. Németh S. Katalin érdekes adalékot közöl a wolfenbütteli korvinnákkal kapcsolatban: 1799-ben a tudós orientalista, Fessler Ignác Aurél (1758–1839) borongott a kilenc kódex felett. 1824-ben megjelent visszaemlékezéséből szépen kikerekedik a jól ismert idealizált Mátyás-kép, a Corvina Könyvtár újkori mítoszával együtt (A wolfenbütteli corvinák 1799-ben). Pajorin Klára írásában (Isidorus, Theodulf és a gyermek-Ámor) a reneszánsz irodalom és képzőművészet egyik állandó szereplőjének, a hol nyilat, hol fáklyát tartó, „gyermek-képben” írt Ámor-nak eddigi értelmezéseivel kapcsolatban figyelmeztet Sevillai Isidorus *Etymologiae* című művére s az abban szereplő *daemon fornicationis*-ra. A középkor hosszú időszakában – az *interpretatio Christiana*-nak megfelelően – az antik mitológia nem egy szereplője öltötte magára a Gonosz mezét a képzőművészetben is; a kép csak a 15. századtól változott meg. (Vajon van-e kapcsolat Balassi Cuidója és a korabeli Ámor-ábrázolások között?) Ritoókné Szalay Ágnes remek portrét rajzol – legszívesebben azt írnám: karcol – Mátyás király egykori diplomatájáról, Telegdi Leontius Jánosról (Az öreg Leó). Telegdi, akit Váradi Péter 1496-ban írott levelében Próteushoz hasonlított, az újkorban is megőrizte rejtőzködő, alakváltó természetét. A kutatás hol olasznak vélte (a korabeli iratokban Giovanni Leonzióként is megtalálható), hol a Csanád megyei Telegdi család tagjának gondolta, bár a családfán nem tudta elhelyezni. Ritoókné ismét megoldott egy talányt. A magyarul *Oroszlanus*, latinul *Leontius* forma eredetileg ragadványnévként született: Telegdi János volt ugyanis az, akinek 1470-ben Firenzéből Bécsbe kellett kísérmie a Mátyás királynak szánt oroszlánpárt. Pályafutása a kegyvesztett humanistáké: Váradi Péterrel bukott, a 15. század végén az esztergomi káptalan tagja volt, akárcsak a Vitéz-összeesküvés által elsodort Garázda Péter vagy Kesztölczi Mihály, valamennyien Mátyás egykori oroszlános triumfusának tanúi. Ama triumfuséi, amelynek feldolgozásával még mindig adós a művészettörténeti kutatás. Szabó András Bornemissza Péter *Életrajzá*nak kísérőiratához közölt adalékot, Melanchthon *Életra*-magyarázatainak meghirdetését, 1545-ből, amelyet Bornemissza bécsi tanára, Georg Tanner hallgatott a wittenbergi egyetemen (Adalék Bornemissza Péter *Életrajzá*nak háttéréhez). Szentmártoni Szabó Géza érdekes képzőművészeti alkotást mutat be: Balassi Bálint fiának, Jánoskának a boroszlói Mária Magdolna-templomban álló epitáfiumát (Balassi János boroszlói síremléke [1602]). A (második világháborúban kis híján elpusztult) művet a hazai művészettörténetírás éppen csak említi. A nagyméretű, gazdagon díszített márvány epitáfiumot Dobó Ferenc, Dobó Krisztina testvére állíttatta annak az unokaöccsének, akit eredetileg általános örökösének szánt. Dobó Ferenc egyébként, mondhatni, szenvedélyes sírkőállító volt. Feleségének halálakor festőt hozatott Eperjesről, a halott portré hű felvétele végett, és részletesen foglalkozott a – végül soha el nem készült – tumbával. Végrendeletében aprólékosan meghagyta, milyen epitáfiumot kíván saját magának. Egészen biztos, hogy a boroszlói sírkövel is sokat foglalatzkodott, és talán

előkerül még ezzel kapcsolatban valamilyen írásos forrás is. A közlemény nemcsak a Balassi-kutatás újabb adalékát nyújtja, hanem a magyarországi késő-reneszánsz műpártolásnak is fontos emlékét írja le. A mű mondanivalójának kibontása, eszmetörténeti háttérének feltárása, elhelyezése a hazai és a közép-európai síremlékek között most már a további kutatás feladata. Kár, hogy az epitáfium fényképét nem sikerült közölni – bizonyára nyílik még rá alkalom. Az utolsó cikk, Török László munkája (*Scythia tecta*) Janus Pannonius egyik elégiáját (*Ad Perinum*) „szittyátlanítja”: kimutatja – Statius *Achilleise* [1,852] alapján –, hogy a 3. sorban a *Scythia tecta* helyén eredetileg *Scyria tecta* állt. Irigylésre méltó akríbiával sikerült kiiktatni egy „nemzeti” elemet Janus Pannonius ferrarai barátjához, Perinushoz írott költeményéből. Fölvetődik a kérdés: vajon ki olvasta félre először és miért a helyes szöveget?

Az emlékkönyvek bővedje köszönt ránk, művészettörténészekre is – legalább fél tucat jelent meg az utóbbi néhány esztendőben –: de van-e bármelyiknek belső arányaiban annyi irodalomtörténeti vonatkozása, mint amennyi művészettörténeti tanulsága van e kicsiny, úgyszólván *ad hoc* kötetnek? Persze az irodalomtörténészek problémaérzékelése is csak a felszínen marad – de odáig legalább eljut.

FERKAI ANDRÁS: BUDA ÉPÍTÉSZETE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT. Művészeti emlékek. MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, Budapest 1995, 287 l.

Ferkai munkája már méretét és súlyát tekintve is több mint praktikus városismertető guide. A főváros hat budai kerületét tárgyaló topográfia építőművészetünk egy korszakának forrásértékű kézikönyve lesz. Buda az a városrész, ahol a két világháború között a Bauhaus-eszmék nyomán kibontakozott modern építészet legkvalitásosabb emlékei állnak, így e mű a korszak egyéb stílustörekvéseit képviselő együttesében is a modern törekvések kvalitásait, primátusát érzékelteti. Szerzője fontos és időszerű munkát végzett el, amikor számbavette a fél évszázad távolába került periódust, mintaértékű területen reprezentáló építészeti teljesítményeket.

A bemutatott 500 épület jól jellemzi a korszak építőtevékenységét. Ferkai így ír a könyv bevezetőjében a válogatás szempontjairól: „A jó építések minden munkáját megpróbáltuk számbavenni, de mellettük kevésbé jelentős tervezők épületei is szerepelnek, ha azokat érdekesnek, vagy a korra jellemzőnek, tipikusnak éreztük. Fontosnak tartottuk, hogy az egyedi és igényes köz-, illetve lakóépületek mellett a korabeli ‘tömeges’ lakásépítés (spekulációs bérház, kislakásos bérház, társasház, családi házas telep, tisztviselő- és munkásházak stb.) és a kevésbé látványos ipari építészet példái, valamint összefüggő együttesek (utcák, térfalak, egységesen tervezett épületcsoportok) is helyet kapjanak a könyvben.”

A bevezető tanulmány ismerteti Buda településtörténetét, a két világháború közötti városfejlesztési terveket és munkákat, valamint az építészeti feladatokat. Az épülettípusok, főként a lakóépületek az építészeti szabályrendeletek összefüggésében tárgyalt korszakspecifikus definiálása településtörténeti, szociológiai tanulságokkal is szolgál. Jegyzetanyaga a korszak szakirodalmába nyújt betekintést. Ferkai András kiválóan ismeri a korszak egykorú forrásait és újabb hazai szakirodalmát, építésztként pedig a műszaki vonatkozásokra is érzékeny. Figyelme így a funkció, az anyag, a technika, a kivitelezés egységére irányult, amely e korszak esztétikájának is meghatározó kritériuma volt.

Az „Inventárium” címmel kerületenként sorravitett épületismertetésekben a szakirodalmi adatok összevetésével, tervtári kutatásokkal, helyszíni bejárással a meglévő ismeretek felülvizsgálására, korrekciójára törekedett; pontos lokalizációra, stílusmeghatározásokra és attribúciókra. Sok új adattal gazdagította az eddig ismert építészeti munkásságokat. Épületeírásaiból, elemzéseiből generációk tanulhatják majd a modern építészet alaktani terminológiáját, aminek kimunkálásában Ferkai könyve úttörő munkát végzett. Leírásaiban részletesebb mint Genthon István és Zakariás G. Sándor (*Budapest műemléki topográfiája*, Bp. 1961) volt, ugyanis mindig kitér az építetőkre, kiknek előnevét, társadalmi helyzetét is említi, s ez szociológiai szempontból is tanulságos, mert az adatokból a reprezentációs igényekre és az

építkezés anyagi forrásaira is következtethetünk. A statikus és a kivitelező nevesítésével, Ferkai végre rehabilitálja az építkezések azon szereplőit, akiket túlspecializálódott korunk többnyire anonimitásra kárhoztat.

Ebben az adatközlő részben az épületek stílusának elnevezése számomra néhol problematikus. A bevezetőben jelzett válogatási szempontokból s a topografikus tárgyalásmódból adódik, hogy a korszak historizáló, eklektikus épületeiből is felvett néhányat, továbbá olyan egyedi megoldású házakat is közöl, amelyek a skandináv, az angol, vagy a hazai népi építészet hatását is tükrözik. A szerző is utal arra, hogy jelzőkkel, körülírással jelezte a modern építészetben belüli formai eltéréseket. Néha el is marad a stílusmegjelölés, mert a szerényebb anyagi eszközök következtében „stílus alatti”, azaz stílustalan az épület. Ilyen például a 332. tételben közölt szociális célzatú lakóépületcsoport (XI. Bocskai út 43–45. Tervező: München Aladár, 1927). Az „egyéni historizáló stílus” megjelölésnél (469. tétel) és a historizálás említésénél olykor találhatóbb lett volna az „eklektikus” terminus, amit Ferkai végképp száműzött munkájából. Pedig akár a 61. tétel alatt szereplő bérházra (I. Várfok u. 14., Tóry Emil és Pogány Móricz, 1924–1925.) is alkalmazható lenne ez a minősítés; vagy például a 344. tételben tárgyalt rendőrlakótelep épületeire (XI. Fehérvári út 37.), ahol barokkos elemek (sarokarmirozás, tömegkezelés, rizalitok, manzárdtető) kapcsolódnak népies elemekhez (árkádós loggiák, zsalugáteres ablakok).

A „romantikus modern” kifejezés sem túl szerencsés: ezt Ferkai többnyire olyan épületekre használja, ahol nyeregvető, sátozott, félnyeregvető, terméskölábazat, zsalugáteres ablakok társulnak a modern tér- és tömegkezeléshez. Vagyis nem romantikus stílusjegyekről van szó, csupán az építetői magatartásban jelentkezett némi „romantikus”-nak tartható engedmény a természetes, helyi építőanyagot és formákat preferáló népi építészet irányába (65. tétel: II. Áfornya u. 10.; 178. tétel: II. Lepke u. 3.). Nem véletlen, hogy az 1940 körül épült házaknál bukkan fel e kifejezés, ugyanis építészetünkben ekkor jelentkezett az a törekvés, ami a nemzeti családi háztípus kimunkálásakor népi tradícióhoz fordult. Ugyanezen formák alkalmazását máskor (434. tétel: XII. Gébics u. 9.) „tradicionálisba hajló modern”-nek nevezi.

A példásan precíz épületeírások megemlítik a lakások számát, beosztását, a kivitel minőségét, anyagát, a társművészeti alkotásokat, az esetleges formai hatásokat és az előképeket. Mindez kiegészül a helyszíni bejárás megfigyeléseivel, a jelenlegi állapotokra történő utalásokkal, esetleg „védeltségére érdemes” javaslattal.

Ferkai topográfiája több monográfiára való anyagot rejt magában: olyan jelentős építészeti munkássága kerekedik ki előttünk, mint Árkay Bertalané, szemlőhegyi Fischer Józsefé, Platschek Imrécé, akiknek munkásságát az *Architektúra* sorozatban nem tárgyalták. (Rimanóczy Gyula és Weichinger Károly esetében az OMvH Magyar Építészeti Múzeuma 1994-ben megjelent kiadványa törlesztett ebből az adósságból.) A topográfia számos új adattal, eddig nem ismert épülettel gyarapított eddig földolgozottak hitt pályákat is. Az átépített, illetve elpusztult épületeket tárgyaló fejezetben ilyen Málnai Béla neobarokk palotája (I. Bérc u. 15.) és Forbát Alfréd két épülete (I. Szirtes u. 34. és I. Kelenhegyi u. 46/d.). Ez a fejezet egyébként is a korszak jónéhány fontos építészeti teljesítményét tartalmazza. További kutatásra ösztönözhetnek Beutum János, Hamburger Hámor István és Novák Ede, Fried-

Fenyvesi István itt bemutatott munkái, hogy csak néhányukat emeljük ki abból a terjedelmes névsorból, ahová a modern szellemű építés hívei és kvalitásos művelői tartoznak. Munkájukat olyan kiváló statikusok támogatták, mint Pécsi Eszter, Menyhárd István, Nyíri László.

Kiváló a kötet képanyaga: túlnyomóan közgyűjtemények fotóarchívumaiban talált korabeli feltévelek, amelyek az épületek olyan hiteles képét nyújtják, ahol nincsenek zavaró mellékkörülmények (növények, későbbi beépítések). A korabeli felvételek forrásközlése is példás. Az újabb felvételek (készítőjük föltehetően a szerző) alkalmasak az épületek azonosítására olykor bélyegnagyságú méretük ellenére is. Mivel a kiválasztott jelentősebb épületek esetében – a kutatás során előkerült anyagtól függően – Ferkai teljes dokumentálásra törekedett, és az archív fotóanyagot, illetve az egész tervanyagot együttes mutatja be, a tárgyalt emlékanyagnak kb. egyharmada – nyilván terjedelmi okokból – illusztráció nélkül maradt. Ilyen mértékű tervanyag-dokumentáció ritka a topográfiaiban, a szerző hitelét növeli.

Forrásértékű a nagyszámú tervrajz és az épületenként külön megadott szakirodalom, utóbbi viszont olykor túlzottan ökonomikus. E rovat tipográfiájában és módszerében követhette volna Zakariás G. Sándor már említett Budapest-topográfiájának irodalomközlését, ahol – ha volt levéltári adat – a levéltár, tervtár megnevezésével és tervtári számmal indulnak a hivatkozások, majd időrendben következnek a publikációk. A közölt tervanyagból nyilvánvaló, hogy Ferkai igényes levéltári kutatásokat végzett, melynek eredményei némiképp elsikkadnak, mert forrás-adataival adós marad.

A bevezető tanulmányt követő rövidítésjegyzék adatainak rendezési elvét nem sikerült megfejtenem, a rövidítések, publikációk sem betű-, sem kronológiai rendet nem követnek. A topográfia használhatóságát fokozza az építetők, építészek, statikusok, kivitelezők, iparosok, társzművész közreműködők külön névmutatói. Az építészek esetében hasznos lett volna legalább életrajzi évszámaikat is megadni.

Néhány tipográfiai észrevétel: nehézkes az elrejtett felső lapszámozás használata; a szokásos alsó, külső sarkokban elhelyezett lapszámozás jobb lett volna. Az is igaz viszont, hogy a mutatók tételszámokra hivatkoznak, így a lapszámozásnak csak a bevezető tanulmánynál van szerepe. Felesleges ismétlés a kerületek feltüntetése az egyes tételeknél, hiszen a kerületek a fejléceken szerepelnek, és ugyanígy felesleges az irodalom szó ismétlése az egyes tételeknél, ami kiküszöbölhető lett volna akár tipográfiai is. Megkönnyítené viszont a használatot egy utcanévjegyzék, mert úgy nem kellene mindegyik kerület betűrendjét végignézni.

Ferkai kötete a korszak és a főváros építészettörténetének jelentős forrásmunkája, modern építészetünk eddigi legteljesebb összefoglalása. Félő azonban, hogy nem forgatják majd olyan széles körben, ahogy megérdemelné, mert tartalmához méltó igényes kiállítása miatt ára sajnos nagyon magas.

**HAULISCH LENKE: SCHEIBER HUGÓ, SERPENT KIADÓ,
BUDAPEST, 1995. (189 l. 275 kép.)**

Ha magángalériások, műkereskedők – Nyugat-Európában és a tengeren túl – baráti beszélgetésbe burkolt üzleti ajánlat reményében felsorolják a 20. század három legnagyobb magyar festőjét, akkor Scheiber Hugó neve biztosan szóba kerül. A hosszú életű (1873–1950) rendkívül termékeny művész, akinek aláírásával mindazonáltal körülbelül három-négyszer annyi festmény és rajz lehet jelenleg a műkereskedelemben, mint amennyit valaha alkothatott, a kétségtelenül hiteles műveiben valóban figyelemreméltót alkotott, ha értékelése olykor túldimenzionált is.

Az életművek méltatását egy-egy jól sikerült tanulmány, kritika mellett leginkább egy alapos monográfia végzi el, ami ha valamely múzeumi kiállítással párosul, a nézők, kutatók számára bizonyító erejű értékelés lehet.

Scheiber Hugónak igen finoman válogatott életműkiállítását rendezte meg Oelmacher Anna 1964-ben a Magyar Nemzeti Galériában, saját szempontjai szerint válogatva, az életműből azt emelve ki, ami összefügg a naturával, szociális érzékenységgel, külvárosi alakokkal és jelenetekkel.

Haulisch Lenke igen gazdag képanyaggal és apparátussal kísért (jóllehet ocvrekatalógust nem nyújtó) monográfiájában ennél többre vállalkozott. Bemutatja ő is a naturalista, enyhén szecessziós fiatal Scheiber Hugót nagy hagyományhoz kapcsolódó harctéri rajzaival, katonaportréival. (A portré műfaját a szerző az egész életműben kiemeli – szépen és joggal – irodalmi hagyatékok, gyűjtemények anyagából mutatva be olyan kiváló alkotásokat, mint Nell és Herwarth Walden portréja, Babits Mihály arcképei stb.) A monográfia fő szempontja azonban Scheiber Hugó és az avantgarde viszonya, a futurizmus, a kubizmus, az expresszionizmus sajátos humoros-ironikus jelenléte Scheiber Hugó életművében. Olyan témák jelentkezését figyeli meg és elemzi a szerző, mint a nagyvárosi élet, a tánc, a cirkusz, a kabaré vagy a jazz megérkezése az 1920-as évek Budapestjére. Ezek a motívumok a sokszor megfestett, divatos képek motívumai, melyekhez az életmű és a két háború között avantgarde második vonulatának általános jellemvonásai könnyen köthetők.

Haulisch Lenke Chaplin, Karinthy Frigyes és Walt Disney rokonának tartja a festőt. Érdekes ez a felsorolás, kis gondolkodás után elfogadhatjuk, hogy részben találó. A művész, akinek édesapja mutatványos volt Bécsben, a Práterben, aki ifjúkorában cégéreket vagy díszleteket festett, majd a budapesti Iparművészeti iskolán tanult, már az I. világháború előtt világpolgár volt, az európai kisemberek vidám-szomorú-nehéz világának polgára. A különös, irodalmias világot elismeréssel illette Genthon István és néhány magyar kritikus mellett 1924-ben egy világhírű modern művészetszervező Herwarth Walden, aki a *Der Sturm* körébe hívta. (Scheiber Hugónak 1924. februárjában Moholy-Nagy Lászlóval volt közös kiállítása Berlinben). A német fővárosban ekkor már csak néhány éve volt az 1910-es

években induló expresszionista mozgalomnak, melynek hatását Scheiber Hugó két évtizednél is tovább őrizte.

Ellentmondásos és tragikomikus viszont Scheiber és a futuristák viszonya. Amikor 1933-ban Marinetti az olasz fasizmussal már erősen eljegyzett késői korszakában Budapestre jött, a Magyar Tudományos Akadémián megdöbbenést keltett előfűtölt „előadása”, amit egykori magyar tisztelői, köztük Kassák Lajos, nem érezték igazán modern gesztusnak, és a mozgalom-vezér gyanús politikai kapcsolatait nem tudta feledtetni velük. Egyedül Scheiber Hugó, a már nem is egészen fiatal budapesti „clown-festő” fogadta el Marinetti meghívását Rómába és egy hozzá hasonló jóindulatú, de kétes egzisztenciájú festővel, művészeti íróval, Lehel Ferencsel együtt várták a nagy lehetőséget. Scheiber, aki ekkor már portrék helyett inkább maszkot fest, bárkit és bármit hajlandó megfesteni. Rómában sebtében megfesti nemcsak Marinetti, de a Duce portréját is. A kiállítás sikeres volt, az olasz király is meglátogatta, vásárlás azonban nem volt. Képeit otthagyva a festő ismét Berlinbe utazott, ahol újabb történelmi szituációk tanulmányozására nyílhatott alkalma. Művek tucatjai „vesztek el” ezeken a kirándulásokon, a művész könnyen elhagyta alkotásait.

Európa tragikus háborújának előestéjén és éveiben Scheiber már valószínűleg felismerte a számára legközelebbiek életével való foglalkozás fontosságát. Rajzain újra megjelenik a pesti kávéház, a Tórát olvasó rabbi, egy elhagyatott udvar a Dob utcában. A korai és késői portrék, a középső korszak tánc és cirkusz ábrázolásai mellett ezek az életmű főművei.

Scheiber Hugó 1920-as évekbeli művészetének jellemzésére Haulisch Lenke használja a válság, a futurista, a dekoratív, a nosztalgikus, az Art Deco és az ijesztő futurista maszk fogalmát. Ezek a jellegzetességek valóban fellelhetők Scheiber képein, de nem tűnnek el az 1930-as években sem. Az említett naturalista művek csak alkalmoszerűek a művész életében, hiszen valószínűleg mániákusan hitt abba, hogy cirkuszos, színházos képei, bohócái és konflisai, s fénykép után kezdett, majd ijesztő futurista maszkká stilizált önarcképei hozzák el számára a világhírt. (El is hozták, de ezt ő már nem érte meg.)

A Scheiber monográfia igényes vállalkozás, de a kvalitások szempontjából nem mindig világos. Írója szorgalmasan tanulmányozott minden elérhető forrást, dokumentumot, felsorakoztatott és elemzett egy igen terjedelmes – bár minőségben igen ingadozó – képanyagot. Nagy kár, hogy sem a dokumentum-képek, sem a reprodukciók nem időrendben szerepelnek a könyvben, sok a „kifutó kép”, sőt egymást átfedő képmontázs is előfordul (8. oldal). Érdekesekek a párhuzamok, de néha erőltetettek. Nagy kár, hogy Boccioni, Dix és Max Beckmann között önarcképei közül egyedül Boccioni 1912–13-ban keletkezett „Kegyetlen” című karakter-tanulmánya vehető össze Scheiber önarcképeivel, a másik két kép szenvedélyei távol állnak Scheiber önarcképeinek néha erősen teátrális világától. (Még nem ilyen gyönyörű az 1909 körüli *Önarckép* (28.sz.) és a *Pótzászlóalj szolgálatos önarckép*, 1917-ből (134.sz.)

A monográfia nagy érdeme, hogy közöl elveszett vagy lappangó képeket, melyek az idegen nyelvű kiadás után felbukkanhatnak ismét Berlinben, Rómában, vagy máshol.

Igazán érdekesek az alkalmazott műfaj alkotásai, egy kottacímlap (*Te vagy a nő*, 1927) illetve Boros Mihály: *Az ész sztrájkja* című könyvének címlapja. A sok táncolóból, cirkuszból, ligeti padon ülő csavargó ábrázolásból egy újabb Scheiber kiállítás látogatója majd kiválogatja a főműveket, a jobban sikerült alkotásokat. Az igényes színes technika erre nem alkalmas. Ezzel csak azt jelezzük, hogy véleményünk szerint a művész kissé elfáradt, groteszk életérzéséhez az is hozzá-tartozhatott, hogy olykor önmagát „hamisította”.

A monográfia szerzője jóakarató túlértékelései mellett itt-ott jelzi a művész korlátait, esendőségeit is. Ennek ellenére ő is, mint a korábbi kritikusok, megszerette ezt a sokoldalú, mozgalmas életű bohócfestőt, akit megkísérelt költészettel és irodalommal, Aldo Palazzechivel, Kosztolányival, Nezvallal közelebb hozni az olvasóhoz. Scheiber Hugó svejki figuráját mégis leginkább barátjának, Bokros Birman Dezsőnek szobra jeleníti meg, amely szintén kiindulópontja lett az önirónikus, büszkén pózoló önarcképek sorának.

Vekerdi László

FÜLEP LAJOS: EGYBEGYŰJTÖTT ÍRÁSOK II. CIKKEK, TANULMÁNYOK 1909–1916. Szerkesztette, a jegyzeteket és a névmutatót összeállította Tímár Árpád. Bp. MTA Művészettörténeti Kutató Intézet, 1995. 622 l.

A kötet első – kisebbik – fele „A szerző életében megjelent írások”-at tartalmazza, a második a „Kéziratban fennmaradt írások”-at és a „Töredékek”-et, valamint egy „Függelék”-et „olasznyelvű írások”-kal, amelyek azonban egy kivételével Sajó Tamás fordításában mind megtalálhatók a kötetben. A kivétel, *La memoria nelle creazione artistica* is csak részben, illetve csak itt kivétel, mert az előadásnak a *Bolletino della Biblioteca Filosofica* 1911. februári számában megjelent referátumából a vitarész olvasható egyebütt, Beke László fordításában (Fülep I/II., 718–728). Hasonlóképpen a *Biblioteca Filosofica* ülésén előre kiosztott tézisek fordítása is megtalálható ugyanott. Egyébként az itt újra lefordított Wilhelm Riedisser-esszé is olvasható volt már a Fülep I/I-ben, Beke László fordításában; azonban ezt csupán azért említem, mert Tímár Árpád jelen kiadáshoz fűzött jegyzetéből láthatóan a Riedisser-esszé a *Levelezés* időközben megjelent I. köteténck számos tételével összevetendő. Ez pedig azért fontos, mert jelzi, hogy a *Levelezés* Fülep oeuvre-jének szerves része, ami nélkül megjelent munkái és kéziratban maradt művei nem egyszer meg sem érthetők, illetve még az elkerülhetetlennél is inkább félreérthetők.

Valószínűleg minden nagy filozófus megértése szükségképpen félreértés; a kérdés csak az, hogy jóindulatú vagy rosszindulatú, termékeny vagy terméketlen, alkotó vagy romboló félreértés? És persze kérdés, meglehet a fő kérdés, hogy mit kell érteni „félreértés” alatt? Az utóbbira azonban világosan válaszol Nietzsche. Fülep Lajos fordításában: „A megismerés, az öntudat létrejöttéhez e világon szükség volt egy valótlan, téves világra: az állandóságban, az individuumokban való hitre stb. Csak egy imaginárius, állandó világ alapján, szemben az örök folyamattal, lehet valamit egyáltalában megismerni – sőt végül beláthatjuk azt az alaptévedést, melyen minden nyugszik –, de meg nem semmisíthetjük, csak az élettel együtt: a legvégső igazság, a dolgok örök folyásának igazsága nem oltható bele az emberbe, a mi szerveink a tévedések számára vannak berendezve... A tudománynak is szüksége van a tévedésre, mert a tévedés ott rejlik minden mai megismerés alján... Az igazság világa hideg, halott fogalomvilág; belevonjuk tévedéseinkbe és ösztöneinkbe, s egyik részét a másik után ekkép juttatjuk bele az életbe. Csak az élő tévedésekhez való alkalmazkodás révén támadhat életre az eredetileg halott igazság.”

Heideggertől és Gadamertől Hintikkán és Derridán át Vajda Mihályig és Poszler Györgyig modern és posztmodern filozófusok százai fogalmazták és fogalmazzák újra és újra igazság és tévedés kölcsönös és szükségképpeni egymásrautaltságát a

megismerésben, ha általában nem is olyan világosan, mint Fülep. Talán csak a mai tudásszociológiai tájékozódású tudománytörténészek egynémelyike fogalmaz hasonló tisztasággal: „Az emberek az utolsó századokban előmozdították a tudományt, részben mert vele s általa isten jóságát s bölcsességét legjobban remélték megérteni – ez a főmotívum a nagy angolok lelkében (ilyen Newton) –; részben, mert a megismerés abszolút hasznosságában hittek, nevezetesen a morál, a tudás és a boldogság benső kötelékében – ez a főmotívum a nagy franciák lelkében (ilyen Voltaire) –; részben, mert az emberek azt hitték, hogy a tudományban valami önzetlen, jámbor, valóban ártatlan dolgot bírnak és szeretnek, amelybe egyáltalában nem avatkoznak bele az ember gonosz ösztönei – ez a főmotívum Spinoza lelkében, aki mint megismerő, isteninek érezte magát: – szóval a tudományt három tévedés folytán vitték előre.” Írhatta volna a közelmúltban vagy a napjainkban a tudásszociológiai inspirációjú tudománytörténetírás valamelyik híres mestere, mondjuk Steven Shapin, Simon Schaffer vagy Harry M. Collins. De nem ők írták. Fülep Lajos írta, lassan egy évszázada a Nietzsche előszóban.

A Nietzsche-tanulmány különlegességét a szakkörök nyomban felismerték; meglepő korszerűsége vagy inkább tán teológiai-hermeneutikai dimenziója azonban csak most, a San Francesco-tanulmánnyal együtt olvasva tárul fel igazán. A Nietzsche-tanulmányban *Umwertungok Umwertungjával*, nagy művészi erővel – s így kétszeresen Nietzschét idézve – fogalmazott meg Fülep egy új Krisztus-képet a részvétet a nietzschei részvétlenséggel még teljesebb, és végül mindent feloldó részvétté fokozó szenvedésről; a San-Francesco-töredékben mindez direktbe fordul: a nietzschei *Umwertungok* logikáját a skolasztika szent tamási szabályai váltják fel, és *questióról questióra* haladva, az Evangélium biztos szemmel kiválasztott passzusait *distinctiókra* bontva kommentálja és értelmezi Fülep a szenvedés mélységeiben az emberség csúcscsúcsaira s innét a szeretet mindent feloldó erejével az egész emberiségre kiterjedő részvétet át az Atyával-azonosulásba emelkedő Krisztus vonásait: 1) „Tetteiben”, 2) ahogyan „Tanításával a könyörület helyett spirituális vigaszt hoz” és 3) ahogyan mindez revelálódik Krisztus életében és halálában (Máté XXV.35–36.40.). „A szegénység – összegez az exegesis után a teológus Fülep – és szenvedés ezután már isteni dolog, nemcsak azért, mert isten vigasztal; nemcsak azért, mert megkönnyítik az ember útját az isten országába; hanem mert az isten maga azonosította magát a szenvedéssel és a nyomorúsággal. És a könyörület és részvét ezután szintén isteni dolog, nemcsak érdem az emberi fájdalmak enyhítése, hanem vallásos tény, istennel jöttevés, isten parancsának teljesítése, isten munkájának e földön véghezvívése. Nemcsak morális erény, mint volt azelőtt, hanem vallásos érték.”

A filozófus vagy történész cnyyi írásmagyarázattal bőven meg is elégedhetne, és belefoghatna Szent Ferenc életének és hatásának az ismertetésébe. Ámde a teológus Fülep tudja jól, hogy elébb még értelmeznie kell a *megváltás* tényét, „mely nemcsak a könyörületé és szereteté volt, hanem egyben a heroizmusé is, a legfenségesebb tanítás azok számára, akik életüket az embereknek áldozták. Egy hatalmas erőnek ténye, mely minden eddigi értéket örökre kiforgatott.” A szenvedést egyedül a megváltás ténye szentesítheti, egyedül a megváltás metafizikájának az alapján fakadhat az ember lelkében a részvétből – öröm. És csakis így, az *öröm* által lesz

„a keresztyénség ereje pozitív: hit, szeretet, cselekvés törekvés. Mindez együttvéve: cselekvés. Ez áll a mi kultúránk élén. A speciális keresztyén, a szent – és nem a római és egyéb dolgok. Mert innen jó – az érzések és energiák komplexitásából, a szenvedésből, a szenvedés legyőzéséből s a kiküzdött örömből az új művészet és kultúra, mely eltérő minden előbbtől, mert szenvedése és öröme mélyebb minden eddiginél –, innen jó a középkori zene, a szenvedése, a fájdalomé, a passióé, egyáltalában az európai zene; innen jó Giotto, Dante, aki megjárta az utat a pokolból a paradicsomba; Michelangelo, Dürer, Rembrandt, Shakespeare és sokan mások. Mindez együttvéve mozgatta meg az emberiséget.” Ez az az alap, ahonnét San Francesco megjelenése, szerepe, jelenléte immár maradéktalanul áttekinthető.

Innen jó végül a kicsi vidéki parókiákon szenvedést és missziót és megaláztatásokat vállaló Fülep Lajos? Babus Antal évekkel ezelőtt, nem utolsó sorban tán épp a kéziratban olvasott *San Francesco* alapján, egy revelatív *Kortárs*-tanulmányban határozott igennel válaszolt a kérdésre. Meglehet végül bonyolultabb a kérdés, legalábbis jelen recenzens annak látja; az azonban kétségtelen, hogy Babus Antal jó szemmel figyelt fel és joggal utalt Fülep Lajos *genuin* papi és teológusi elhivatottságára, középkor-élményének teológiai és skolasztikus mélységeire; most, a *San Francesco* ismeretében látható, hogy mennyire jogosan. És okosan.

Hirtelen új fény vetül a *San Francesco* felől Fülep Dante-tanulmányaira is, az őt egész életén át izgató Dante-kérdéskörre. Kivált akkor, ha az összegyűjtött művekben már megjelent Dante-tanulmányokhoz hozzávesszük a most kéziratból kiadottakat, elsősorban a „nyomdakészre” lefaragott *Dante*-ből (210–272.) kimaradt kéziratosszövegrészeket (507–571). Ezek teremtik meg a kapcsolatot Dante művészetével és a kor hite, teológiája, politikája, egész mentalitása között, ezek bontják ki vagy értelmezik a kefelenyomatig eljutott *Dante* „olvasmányosabb” formájában gyakran észre se igen vehető mélységeit. Revelatív erővel mutatja meg Fülep, hogyan érhető meg a *Commedia* San Francesco felől, illetve, hogy másfelől egyáltalában meg sem közelíthető. „*A Commedia* skolasztikus tektonikával épült misztikus lírai költemény”, összegez definíciószerűen Fülep, és bizonyítja, hogy ilyenné éppen szentferenci inspirációra válhatott. Még Dante *Pokla* sem jöhetett volna létre San Francesco nélkül, „mert ahhoz a végítélethez, amit itt Dante az ember s az emberiség fölött statuál, nem lett volna elég a rossznak a természetivel egyenlő megítélése; a távolság természet és isten között még mindig nem volt elég nagy ahhoz, hogy a Dante-i Pokol koncepciót igazolja. Ehhez szükséges volt, hogy Szent Ferenc megtisztítsa a természetet démoni voltától, hogy >>testvérenek<< szólítsa, hogy úgy nézzen rá, mint hűgára, aki kiskorú ugyan, de mégis hűga. Csak ezután koncentrálhatta Dante az egész rosszat az emberben, miután a természetről részben levette, csak ezután teremthetett neki olyan lakást, mely a természettel azonos ugyan, de el van benne kerítve, szigetelve; a Pokol a természeti állapotba süllyedt embernek privilegizált helyzete magán a természetben belül. A természet az a nemlét és rossz, amely, hogy úgy mondjuk, természeténél, hivatásánál fogva rossz; ez kozmikus rendeltetése; istennek ebben a minőségében van szüksége rá; ezért szeretni lehet s kell, s ezért lehet róla veni a morális ítéletet. Az embernél azonban nincs meg ez a szükségyszerűség; ő rendeltetésének, kozmikus hivatásának ellenére jut a természet nivójára, s ebben az

állapotában szörny, természetellenes lény, aki megbontja a világréndet. Oly mértékben, hogy isten *kénytelen* számára az örök, reménytelen kárhozat birodalmát megteremteni; isten, a szeretet legfőbb princípiuma!” (548.) De melyik „kárhozat birodalmát?” Dantéét, Nietzscheét, vagy netán Fülep Lajosét? Dante mindenesetre azért tehetta kizárólag az ember vállára a felelősséget a saját sorsáért, mert San Francesco rehabilitálta a természetet. És csak ezeknek a kimaradt szövegrészeknek az ismeretében érthető Fülep mélységes elégedetlensége sőt megvetése csodálatos Dante-tanulmánya iránt, ahogyan végülis készsre faragni kényszerült (lásd Levelezés I. 102. sz. levél, 5 jegyzet). Érthető? A szó Füleppel kapcsolatban valószínűleg ugyanúgy értelmetlen, mint San Francescóval. Valószínűleg másról, sokkal többről van itt szó. Arról, amire a vége felé egyre inkább töredékekbe szakadozó *San Francesco* figyelmeztet: „A nagy emberek egyik legnagyobb szuggesztív eszköze – a természet. Örökül hagyják. Rányomják a maguk képét. De fontos egy egész kultúrára: mit lát a természetben. A különbség: görögök és San Francesco. Mi nem vagyunk alkotók: mi nem tudjuk formálni a természetet. A mi idolkaink: objektivitás, realizmus stb. Csupa terméketlen, kultúraellenes dolog. San Francesconak fel kellett szabadítania a természetet – szüksége volt rá. S az egész emberiségnek.” (481.) Tán szüksége van rá, meglehet épp erre volna szüksége ma is. Georg Steiner, egy Paul Celanról szóló könyv recenziója végén tán épp ilyesmire célzott. „>>Mindannyian görögök vagyunk<< jelentette ki Shelly. >>Minden próféta zsidó<< válaszolt keresetlen keserűséggel és öngúnnyal Celan. S a kettő között bizonytalan Ádventje valaminek, ami Európa nyelvéből és irodalmából még megmaradt.”

Köszönet illeti az MTA Művészettörténeti Kutató Intézetét, hogy ezekben az írásokban, Janus-arcú időkben kezünkbe adott valamit, ami Európa nyelvéből és irodalmából még megmaradt.

NEKROLÓGOK

Dr. Lánicz Sándor
(1919–1995)

NEKROLÓG

DR. LÁNCZ SÁNDOR 1919–1995

Kollégák voltunk és barátok, két évtizeden át közös munkahelyünk is volt. Sokat beszélgettünk, vitatkoztunk is – nem emlékszem rá, hogy valaha is más témánk lett volna, mint a művészet, a művészettörténetírás.

Banálisnak tetszhet, ha a művészettörténeti tudományok kandidátusát azzal jellemezhetném a leginkább, hogy szerette a művészetet. De úgy érzem, fontos ezt hangsúlyozni, mert érdeklődéséhez, emberi kapcsolataihoz hozzátartozik az a bensőséges vonzódás, ahogyan az alkotókhöz és létrehozott értékeikhez közelített, s a nyitottsága, amely az értékek iránt fogékonyá tette.

Kutatásainak, publikációinak témaköre a húszadik század magyar művészete volt. A két problémakör, amely a legtöbbet foglalkoztatta: az Európai Iskola művészete és forrásanyaga, valamint Egry József pályája, utóbbinak kétségkívül legjobb ismerője, szakértője volt. Az Egry-monográfia két éve megjelent második kiadásához írt bevezetőjéből idézek: „...egy olyan életműben való nagyobb elmélyedést tett lehetővé, amelynek mély eszmeisége az érzéki-konkrét szférában fogalmazódott meg, melyet az etikai dráma, s grünewaldi emberi mélység jellemez. A napjainkban a magyarságról, nemzethez tartozásról elhangzó üres szólamokkal szemben Egrynek a munkássága arról is példát mutat, mit jelent gondolkodásban, mentalitásban magyarnak lenni”.

Sok művésszel volt személyes kapcsolata, sok kiállítást nyitott. Könyve jelent meg Kádár Györgyről, Raszler Károlyról, Tury Máriáról; a hirtelen rátört, végzetes betegség akasztotta meg a Gerzson Pál munkásságát elemző kéziratának befejezését. Kvalitásérzéke és nyitottsága tette fogékonyá és képessé a legújabb művészeti termésben való tájékozódásra, akár csak a közelmúlt értékelésére. Ez év elején kezdeményezett egy sorozatot a Gondolat Kiadónál a nagy magyar mesterekről, ezt szerkesztette volna, de csak az első két kis kötetet, Schaár Erzsébetét és Vajda Lajosét kaphatta kézhez.

Szerény értelmiség életet élt. Sokat olvasott, nemcsak magyarul. Sokat utazott, nemcsak külföldön. Szerette az otthonát és mindenkinél jobban Zsuzsit, aki azt megteremtette számára. Májusban láthatóan nagyon örült, amikor elvittem neki az Ars Hungaricában megjelent írásainak különnyomatait. Egry festészetének korszerűsége című tanulmányát így dedikálta nekem: „igaz barátomnak nehéz sorsomban”. Szeretném remélni, hogy további, mind nehezebb sorsának már nem volt tudatában.

A művészettörténész kollegák nevében is búcsúzóul Dr. Láncz Sándortól, a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézetének volt tudományos főmunkatársától. S a magam nevében a hűséges embertől, a jó baráttól.

1995 októberében

Aradi Nóra

Dénes Zsuzsa
(1919–1996)

IN MEMORIAM DÉNES ZSUZSA

Budapest, 1919. III. 13. – Budapest, 1996. II. 10.

A Lukács fürdő udvarán, Szent Lukács evangélista szobra alatt számtalan hátatábla hirdeti az ott gyógyulást, fölüdülést nyert betegek, látogatók nevét. Egy tábla azonban hiányzik, Dénes Zsuzsa nénié, aki gyermekkorától haláláig talán leghűségesebb vendége volt a hévizekre települt intézménynek.

Budapesten született polgári családból. Itt végezte el iskoláit, itt alakított ki olyan baráti kört középiskolai osztálytársnőivel, akik megszakítatlanul, évtizedeken át hétről-hétre összejöttek, s e „Kisleányok” társasága mellett legendássá váltak elmaradhatatlan bridge-partijai is.

Nem véletlenül említettem Budapestet, mert ízig-vérig e metropolishoz kötődött, s nekünk fiatal kollégáknak számtalanszor mesélt a két világháború közötti város egy-egy részletéről, topográfiai kutatókat meghazudtoló precizitással, a „Moszkva” téri korcsolyapályáról, egy-egy kávéházról, arról a pezsgő szellemi légkörről, amelyben mindvégig otthonosan mozgott.

Már nyugdíjasként, 1977-ben került az MTA Művészettörténeti Kutató Csoportjához. Ha végigtekintünk az intézmény ettől az időponttól megjelentetett kötetein, aligha akad olyan, amelyikben ne olvashatnánk: *Technikai szerkesztő: Dénes Zsuzsa*. A „technikai szerkesztés”, azaz a gépelés terén pontos, megbízható munkát végzett.

Munkabírása fantasztikus volt. Képes volt macskakaparásos irományainkból nyomdakész kéziratokat varázsolni, de az idegennyelvű szövegek gépelése, sőt korrigálása sem okozott neki problémát. Precíz munkáját nem csupán az intézeti munkatársak dicsérték, külső kollégák is gyakorta igénybe vették segítségét. Remek partner volt, aki sohasem rejtette véka alá véleményét, s a szerzőkkel gyakorta el-elvitázott egy-egy bonyolultabb, vagy számára „értelmetlen” részletnél, s akiknek melleleg más problémájuk megoldásánál is önzetlenül segített. Részt vett szakmai kirándulásainkon, örömmel forgatta már megjelent műveinket. A néhány éve kényszerűségből abbahagyott mindennapos úszás után egyre jobban elhatalmasodott rajta betegsége, de életereje, töretlenül megmaradt, munkaszeretete ekkor sem hagyta el, s amint lehetett mindig visszatért hozzánk dolgozni. Nem az ő hibája volt, hogy számos általa gépelt kézirat mindmáig kiadásra vár. Bár halála óta korszerű számítógépekkel, nyomtatókkal dolgozhatunk, segítségé, tapasztalata azt hiszem ma is elkélne.

Kedves kollégák, ha a Lukács fürdő felé vesz utatok, gondolatok szeretettel és megbecsüléssel Zsuzsa néniére!

Kerny Terézia

ERRATA

Értelemzavaró hibák Vadas Ferenc Programtervezetek a millennium megünneplésére (1893) című, előző számunkban megjelent tanulmányában:

12. o. 3. bekezdés 14. sor: B/I és b/I helyett B/ és b/
15. o. 2. bekezdés 7. sor: beosztását helyett rangját
15. o. 5. bekezdés 4. sor: Zichy helyett a Műbarátok köre
31. o. 38. jegyzet 8. sor: 1894 helyett 1891
33. o. 70. jegyzet 3. sor: 1982 helyett 1892
34. o. 76. jegyzet: a cím helyesen A millennium.
50. o. Függelék 12. sor: lényegében helyett egészében
Kiegészítés a 34. o. 80. jegyzetéhez: Barkassy Géza halálozási dátuma: 1924. XII. 24.

(Az adatokért Ritoók Pálnak tartozunk köszönettel.)

MEGVÁSÁROLHATÓ ÉS MEGRENDELHETŐ KIADVÁNYAINK

MTA Művészettörténeti Kutató Intézet titkársága,
Budapest, Üri u. 49. 1014. Postacím: 1250 Budapest I. Pf. 27.

Ars Hungarica

(A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézetének közleményei 1973–)

A korábbi számok még megvásárolhatók.

Művészettörténeti Füzetek

14. GERVERS-MOLNÁR Veronika: Sárospataki síremlékek. Akadémiai Kiadó, Bp. 1983. 71 Ft

15. Cs. DOBROVITS Dorottya: Építkezés a 18. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Bp. 1983. 64 Ft

Iratok a magyar képzőművészet történetéhez

1. füzet, 1945. A forrásanyagot válogatta és a füzetet szerk. Kiss Dezső. Bp., 1973. 30 Ft

Acta Cassae Parochorum

7. füzet, Erdélyi. váci és veszprémi egyházmegye 1733-1779.: művészettörténeti adatok. Az anyagot gyűjtötte: Bónisné Wallon Emma, Sprenger Mária. Bp., 1980.

Urbaria et Conscriptioes

5. füzet, 51-70 fasciculus: művészettörténeti adatok: Abos-Zsujta. Az anyagot gyűjtötte Baranyai Béláné, Csernyánszky Mária, szerk. Bobrovsky Ida. Bp., 1979. 50 Ft

7. füzet (1-2.), 101-200 fasciculus: művészettörténeti adatok. Az anyagot gyűjtötte Baranyai Béláné, Csernyánszky Mária, szerk. Bobrovsky Ida. Bp., 1984. 120 Ft

8. füzet, 201-250 fasciculus: kiegészítések az 1-250. fasciculusok anyagából. Az anyagot gyűjtötte Baranyai Béláné, Csernyánszky Mária, szerk. Bobrovsky Ida. Bp., 1990. 120 Ft

Önálló kiadványok

Csatkai Endre: Kazinczy és a képzőművészetek. (1925). Az előszót Zádor Anna, az utószót és képválogatást Rózsa György készítette. Szerk. Galavics Géza, Bp., 1983. 70 Ft

Fülep Lajos egybegyűjtött írárok I. Cikkek, tanulmányok 1902-1908. Szerk.: Timár Árpád, Bp., 1988. 100 Ft

Fülep Lajos egybegyűjtött írárok II. Cikkek, tanulmányok 1909-1916. Szerk.: Timár Árpád, Bp. 1995. 780 Ft (Áfá-val)

Rozgonyi Iván: Párbeszéd művekkel. Interjúk 1955-1981. Szerk.: Bobrovsky Ida. Bp., 1988. 135 Ft

Váradí kőtörédek, Szerk.: Kerny Terézia. Bp., 1989. 120 Ft

Johannes Aquila und die Wandmalerei des 14. Jahrhunderts. Szerk.: Marosi Ernő. Bp., 1989. 80 Ft

Fülep Lajos levelezése I. 1904-1919. Szerk.: F. Csanak Dóra. Bp., 1990. 160 Ft

Fülep Lajos levelezése II. 1920-1930. Szerk.: F. Csanak Dóra. Bp. 1992. 336 Ft (Áfá-val)

Fülep Lajos levelezése III. 1931-1938. Szerk.: F. Csanak Dóra. Bp. 1995. 820 Ft (Áfá-val)

Henszlmann Imre: Válogatott képzőművészeti írárok. Szerk.: Timár Árpád. Bp., 1990. 200 Ft

Oltványi Imre: Művészeti krónika. Összegyűjtött képzőművészeti írárok. Bp. 1991. 224 Ft (Áfá-val)

Takács Imre: A magyarországi káptalanok és konventek középkori pecsétjei. Bp. 1992. 330 Ft (Áfá-val)

A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században. Kiállítási katalógus. Szerk.: Szabó Júlia és Majoros Valéria. Bp. 1992. 500 Ft (+ Áfa)

Dr. Hoffmann Edit: Régi magyar bibliofülek. Hasonmás kiadás és újabb adatok. Szerk.: Wehli Tünde. Bp. 1992. 350 Ft (+ Áfa)

